حکومەتی هەرێمی کوردستان- عیراق
وەزارەتی پەروەردە
بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی پرۆگرام و چاپەمەنییەکان

زمان و ئەدەبی کوردی

قۆناغی ئامادەیی

پۆلی دەیەم

حکومەتی هەرێمی کوردستان - عێراق
وەزارەتی پەروەردە
بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی پرۆگرام و چاپەمەنییەکان

زمان و ئەدەبی کوردی

قۆناغی ئامادەیی
پۆلی دەیەم

چاپی پازدەیەم
١٤٤٣ کۆچی ٢٠٢٢ زایینی ٢٧٢٢ کوردی

دانانی

عبــدالله شــاڵی **د. عزالـدین مصطـفی** **د. امیــــن علـي**

نوری علي امـین **فــریـدون علـي امـین** **علاٴالدین سجادي**

کمال محمودفرج **ابوزید مصطفی سندی**

پێداچوونەوەی زانستیی دووەم

لێژنەیەک لە وەزارتی پەروەردە

سەرپەرشتیاری زانستیی چاپ: صـــادق احمـد عثمـــان

چیمەن کریم حمـــه أمین

ســەرپەرشتیاری هونەری چاپ: ئـــاری محســن احمد

نەخشەسازی بەرگ و ناوەرۆک: ئـــاری محسـن احمـــد

تایپکردن: ڕێڤین راغـب حســین

لانە مجـید میریحیی

پێشەکی

مامۆستایانی بەڕێز...

پرۆگرامەکانی خوێندن هەمیشە پێویستییان بە پێداچوونەوە و نوێکاری هەیە، کتێبی زمان و ئەدەبی کوردی پۆلی دەیەمی ئامادەییش لەلایەن لیژنەیەکی پسپۆر پێداچوونەوەی زانستی بۆکراوە و دیزاینکراوەتەوە، کتێبەکە سێ بابەت (ڕێزمان و ئەدەب و خوێندنەوە) لەخۆدەگرێت.

لە بەشی ڕێزماندا، هەوڵمانداوە ڕستە و شرۆڤە و دەستور و ڕاهێنانەکان پوختەتر و زانستیانەتر بخەینەڕوو، هەروەها هەڵەی زمانەوانی و تایپ بنبڕ بکەین. لە بەشی ئەدەبدا بابەتەکانمان چڕکردونەتەوە و هەڵەی زانستی و تایپ و زمانەوانیمان ڕاستکردوونەتەوە. لە بەشی خوێندنەوەش هەڵەی زانستی و تایپمان ڕاستکردوونەتەوە. کتێبەکە بە شێوازێکی نوێ دیزاینکراوەتەوە و بابەتەکان بۆ وەرزی خوێندنی یەکەم و دووەم دەستنیشانکراون و وێنەی ئەدیب و نوسەرانی بۆ دانراوە و لە بەرگێکی قەشەنگ و ڕەنگاوڕەنگدا چاپکراوە.

داواکارین لە ئێوەی بەڕێز لە هەر هەڵەیەک یان کەموکورتییەک هاتە بەرچاوتان ئاگادارمان بکەنەوە، بۆ ئەوەی لە چاپەکانی ئایندەدا لەبەرچاوی بگرین.

لیژنەی پێداچوونەوە

٢٠٢٢/٤/٤

پێرست

بەشی ڕێزمان ٧

وەرزی یەکەم:

وانەی یەکەم: خاڵبەندی ٨
وانەی دووەم: ئامرازی بانگکردن ١٢
وانەی سێیەم: ئامرازی لێکدەر ١٥
وانەی چوارەم: ڕستەی ئاوێتە ١٩
وانەی پێنجەم: درووستکردنی ناوی واتایی ٢١
وانەی شەشەم: هاوەڵناوی ژمارە (هاوەڵناوی ژمارەی بنجی) ٢٥
وانەی حەوتەم: هاوەڵناوی ژمارە (هاوەڵناوی ژمارەی ڕێکخستن) ٣٠
وانەی هەشتەم: هاوەڵناوی ژمارە (هاوەڵناوی ژمارەی کەرتی) ٣٤

وەرزی دووەم:

وانەی نۆیەم: هاوەڵناوی نادیار ....
وانەی دەیەم: جێناوی نادیار ....
وانەی یازدەیەم: کاری دارێژراو ....
وانەی دوازدیەم: کاری لێکدراو ....
وانەی سێزدیەم: کاری تێنەپەڕ و کاری تێپەڕ ....
وانەی چواردیەم: گۆڕینی کاری تێنەپەڕ بۆ کاری تێپەڕ ....
وانەی پازدیەم: کاری یاریدەدەر (پارتیکل) ....

بەشی ئەدەب

نموونەی ئەدەب

وەرزی یەکەم:

مەلای باتێ

حەسیب قەرەداغی

کوردی

کانی

وەرزی دووەم:

مەلا تەهای مایی

کامەران موکری

مەلا مەحمودی بایەزیدی

میرجەلادەت بەدرخان

بەشی خوێندنەوە

وەرزی یەکەم:

لاوکی دەروێشی عەڤدی

بەنداڤا دوکان

دارستان و پاراستنا وان

نڤیسین

هەزارمێرد

ئیسماعیل بێشکچی

چیرۆکی نان و کەوەری خوێناوی

وەرزی دووەم:

هەڵوێستی جوامێرانە

ئافرەتی کورد

قەدەم خێر

گوڵ و گیا لە پزیشکیدا

خوێندنەوە و لێکۆڵینەوە

گەشتێک بە هاوینەهەوارەکانی کوردستاندا

بەشی ڕێزمان

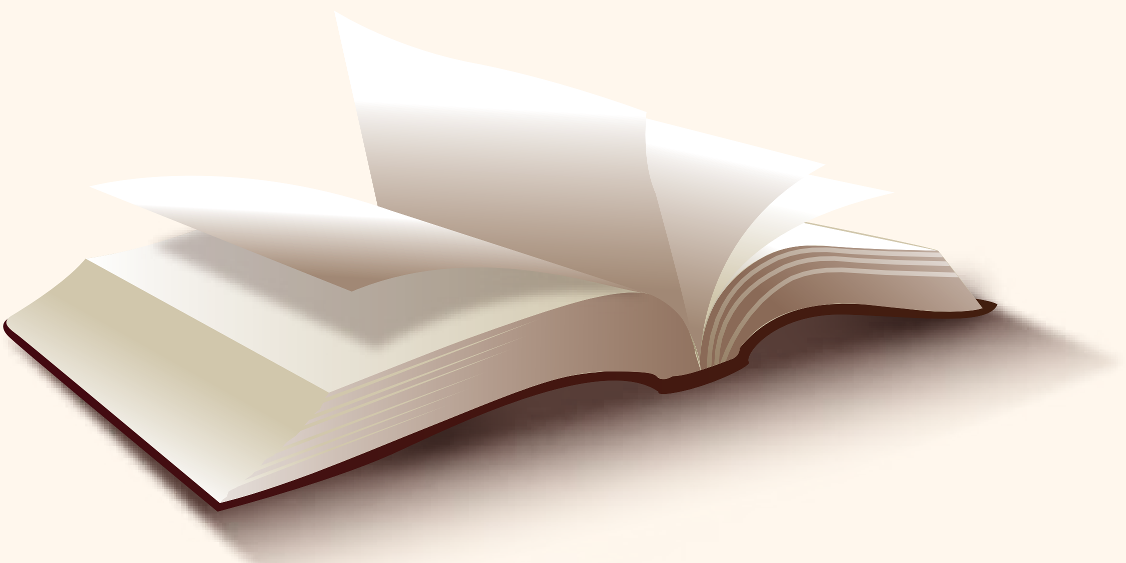

خاڵبەندی

دەستور و ڕاڤە

نیشانەکانی خاڵبەندی: ئەو نیشانانەن، کە تایبەتن بە زمانی نوسین، ئەم هێمایانە لە زمانی نوسیندا هەریەکەیان ئەرکێک، یان چەند ئەرکێکیان هەیە، کە خوێندنەوە و نوسینەکان ئاسان و واتادار ئەکەن.

ئەمانەی خوارەوە بەشێکن لە نیشانەکانی خاڵبەندی لە زمانی کوردیدا:

١- خاڵ (.)

لە کۆتایی ڕستەیەکی واتادار دادەنرێت و ڕاستەوخۆ دەلکێنرێت بە وشەکەی پێش خۆی.

ئ- کۆتایی ڕستەی هەواڵی، وەک: کوردستان وڵاتێکی جوانە.

ب- کۆتایی ڕستەی داخوازی، وەک: ئەو کتێبانەم بۆ بهێنە.

پ- دەکەوێتە دوای کورتکراوەکان، وەک: پ.د. مارف خەزنەدار.

٢- نیشانەی پرسیار (؟):

ئەو نیشانەیە، کە لە کۆتایی هەر ڕستەیەکی پرسیاری، یان ناوەڕۆکێکی پرسیاری هەبێت دادەنرێت و ڕاستەوخۆ دەلکێنرێت بە وشەکەی پێش خۆیەوە.

- کەی نوسینەکەت تەواوکرد؟

٣- نیشانەی سەرسوڕمان (!):

ئـەم نیشـانە لـە کۆتایـی ئـەو ڕسـتانە دادەنرێـت، کـە گوزارشـتێکی لەنـاکاو بەرانبـەر بەشـتێک دەردەبـڕن، کـە ناوەرۆکێکـی تـرس، یـان تووڕەبـوون، یـان جوانـی، یـان هەژەنـدەی تیـا دەبینرێـت و ڕاسـتەوخۆ دەلکێنرێـت بـە وشـەکەی پێـش خـۆی.

- ئای خوایە، لە ئەو جوانییە!
- ئۆف دەستی شکاوم!
- خێرا برۆ دەرێ!
- ئەی هاوار، فریامبکەون!

٤- وێرگوڵ (فاریزە) :

لەنێـوان دوو گوزارشـت، یـان دوو ڕسـتە دادەنرێـت، کـە پەیوەندییـان بەیەکـەوە هەبێـت، یـان لـە دوای نـاوی بانگکـراو دادەنرێت و ڕاستەوخۆ دەلکێنرێت بە وشـەکەی پێـش خۆیـەوە بـەڵام لەگـەڵ وشـەکەی دوای خۆیـدا بۆشـایی دەخرێتـە نێوانیـان. وەک:

- ڕێگای پێنجوێن گیراوە، چونکە بەفـرێکی زۆر باریوە.
- منداڵینە، فێری زانست ببن.

٥- وێرگوڵ و خاڵ (؛):

بـۆ ڕونکردنـەوەی دەسـتەواژەیەک، یـان لەنێـوان دوو دەسـتەواژە، کـە هەمـان واتایـان هەبێـت، دادەنرێـت و ڕاسـتەوخۆش دەلکێنرێـت بـە وشـەی پێـش خۆیـەوە بـەڵام لەگـەڵ وشـەی دوای خـۆی بۆشـایی دەخرێتـە نێوانیـان. وەک:

گەرمیـان؛ واتـا نـاوچـەیـەکی گەرم.

٦- نیشانەی ئەستێرە (⁕) :

ئـەم نیشـانە لەجیاتـی ژمارە بەکاردێـت بـۆ دروسـتکردنی ڕیزبەنـدی، یـان بـۆ ڕونکردنـەوە لـە پەراوێـزی لاپـەڕە و ڕاسـتەوخۆ دەلکێنرێـت بـە وشـەکەی پێـش خۆیـەوە و لەگـەڵ وشـەی دوای خـۆی بۆشـایی دەخرێتـە نێوانیـان. وەک:

⁕ هەولێر بە یەکێک لە کۆنترین شارەکانی جیهان دادەنرێت.

٧- جوت کەوانەی گەورە (...) :

ئـەم هێمایـە کاتێـک بەکاردێـت، واتـای هەمـان وشـەی تێـدا بنوسـرێت، بەمەبەسـتی ڕونکردنـەوەی زیاتـر وەک:

ڕاناو (جێناو) بەشێکە لە بەشەکانی ئاخاوتن.

٨- جوت کەوانەی بچوک ((...)):

ئەم هێمایە لە کاتی وەرگرتنی دەقێک، یان وتەیەک بەبێ دەستکاری دادەنرێت. وەک:

- پێغەمبەر (د.خ) دەفەرموێت: ((پاکی نیوەی باوەڕە))
- پیرەمێرد دەڵێت:

((ئەو شوێنەی کەوا پڕە لە نادان   دانا ناچارە دەرچێ لە ناویان))

٩- دووخاڵ (:):

لـە دوای وشـەیەک، یـان دەسـتەواژەیەک دادەنرێـت، کـە ناسـاندن و درێژەپێـدان و ڕونکردنـەوەی زیاتـری پێویسـت بێت، هەروەها ڕاسـتەوخۆ دەلکێنرێت بە وشـەی پێش خۆیەوە و بۆشـایی دانانرێت لە نێوانیاندا، بەڵام لەگەڵ وشـەکەی دوای خۆیدا بۆشـایی دەخرێتـە نێوانیان. وەک:

- دایک:

بریتییە لە جوانترین دروستکراوی خودا، کە جێگرەوەی نییە.

١٠- هێڵی لار (/):

بـۆ جیاکردنـەوەی ژمارەکانی ڕۆژ و مانگ و سـاڵ بەکاردێت و ڕاسـتەوخۆ دەلکێنرێت بە ژمارەکەی پێش خـۆی و دوای خۆیەوە.

– لە ١٩٨٨/٣/١٦ شاری هەڵەبجە کیمیابارانکرا.

تێبینی

چۆنییەتـی بەکارهێنانـی دەنـگ، یـان دانانـی هێز و ئـاوازە لە سـەر بەشـەکانی ئاخاوتن واتـای جیـاواز دروسـتدەکات و مەبەسـتی قسـەکەر ڕوندەکاتـەو وەک:

- دەچێت بۆ خویندنگا.   - دەچێت بۆ خویندنگا؟   - دەچێت بۆ خویندنگا!

ڕاهێنان - ١

وشەی (چەند) لە دوو ڕستەدا بەکاربهێنە، بە مەرجێك لە ڕستەی یەکەمدا وشەی سەرسوڕمان بێت و لە ڕستەی دووەمدا وشەی پرس بێت.

ڕاهێنان - ٢

هێڵ بەژێردا هاتووەکان شیبکەوە:

١- وای لە ئەم خانووە بەرزە!

٢- کەی ئاهەنگەکە کۆتایی دێت؟

ڕاهێنان - ٣

وەڵامی گونجاو هەڵبژێرە:

١- ئای چ منداڵێکی ژیرە ....

ئـ- ؟ ب- ! پ- . ت- /

٢- کام لەم نیشانانە دادەنرێت لە دوای وشەیەک بۆ ڕونکردنەوە و ناساندنی زیاتری وشەکە؟

ئـ- . ب- ! پ- : ت- /

٣- بۆ گەورەترین وەستان لە قسەکردندا بەکاردێت:

ئـ- ، ب- ؟ پ- ! ت- .

٤- دادەنرێت بۆ جیاکردنەوەی ڕۆژ و مانگ و ساڵ:

ئـ- ؟ ب- ! پ- / ت- ،

٥- بۆ وەستانێکی کورت لەنێوان دوو دەستەواژە دادەنرێت، کە پەیوەندییان بەیەکەوە هەبێت:

ئـ- / ب- ! پ- . ت- ،

ئامرازی بانگکردن

دەستور و ڕاڤە

ئامرازی بانگکردن : ئەو ئامرازەیە، کە بۆ بانگکردن، یان ئاگادارکردنەوەی کەسێک (ناوێک یان جێناوێکی سەربەخۆ)، یان زیاتر بەکاردێت.

- دیارترین ئامرازەکانی بانگکردن ئەمانەن:

(ئەی، هۆ، ئادەی، ئۆ، هەی، ئا، ئەرێ، هێ، ە، ێ)*

- کەسی بانگکراو دەبێت ڕاستەوخۆ بدوێنرێت، بۆ نمونە:

- کوڕە، ڕێزی دایبابت بگرە.
- ئەی پێشمەرگە قارەمانەکان، نیشتمان پێویستی پێتانە.
- هۆ مام بایز، ئاسایشی خۆراک لە دەستی تۆی جوتیارە.
- کیژێ، بەبێ بەشداری تۆ وڵات پێشناکەوێت.
- ئادەی ئێوە، پۆلەکە پاکبکەنەوە.

- ناوی بانگکراو ئەگەر کۆ بوو، بە ئامرازی بانگکردنی (ە) وریابکرێتەوە، ئەوا نیشانەی کۆ (ان) دەگۆڕێت بۆ (ین). وەک:

کوڕان + ە = کوڕینە

کچان + ە = کچینە

← **زانست سەرمایەیەکی نەبڕاوەیە.**

---

* لە کرمانجی سەروو جگە لەو ئامرازە هاوبەشانەی سەرەوە ئەم ئامرازانە بۆ بانگکردن بەکاردێت:

ێ ، هێ: بۆ ڕەگەزی مێ بەکاردێت، وەک: خوشکێ، ژ ئاخافتانا دایکا خۆ دەرنەکەڤە.

ئۆ ، هۆ: بۆ ڕەگەزی نێر بەکاردێت، وەک: هۆ برایێ جوتیار، تۆ جهێ شانازیا منی.

- هەندێک جار ناوی بانگکراو دەکەوێتە نێوان دوو ئامرازی بانگکردنەوە. وەک:
  - ئادەی کوڕینە، با دەستپێبکەین.
  - ئا کیژێ، وەرە ئێرە.

- ناوی تایبەتی بۆ وریاکردنەوە پێویستی بە ئامرازی بانگکردن نییە . وەک:
  - ئازاد، کتێبەکەت لای منە. (ئازاد) ناوی بانگکراوە.

ڕاهێنان - ١

ئەم ئامرازانە لە ڕستەدا بەکاربهێنە و بانگکراوەکەش دەستنیشان بکە:

(ئـا، ئۆ، ە، ئادەی، هەی)

ڕاهێنان - ٢

لەم ڕستانەی لای خوارەوەدا ئامرازی بانگکردن و ناوی بانگکراو دەربهێنە:

١- دایکە، بەبێ تۆ ناژیم.

٢- ئەرێ مامۆستا، ڕێگام دەدەیت، بچمە دەرەوە؟

٣- هۆ برای جوتیار، مایەی شانازیمانیت.

٤- کوڕینە، ئەمڕۆ ڕۆژی تێکۆشانە.

٥- هەی برایێ کورد، ب ئێکگرتنێ دێ سەرکەڤین.

ڕاهێنان - ٣

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە:

١- لە ڕستەی (ئادەی خوێندکاران، با باخچەی خوێندنگاکەمان بژاربکەین.) ناوی بانگکراو کام لەمانەیە؟

ئـ- تاکی ناسراو ب- تاکی نەناسراو پ- کۆی نەناسراو ت- کۆی ناسراو

٢- چ کاتێک نیشانەی کۆ (ان)ی ناوی بانگکراو دەگۆڕێت بۆ (ین)؟

ئـ- ئامرازی بانگکردن بریتی بێت لە (ە). ب- ئامرازی بانگکردن (ئەی) بێت.

پ- ناوی بانگکراو نێر بێت. ت- ناوی بانگکراو مێ بێت.

٣- لەکام ڕستەدا بانگکراو گرێیەکی ناوییە؟

ئـ- ئا کچێ، باوکت بانگ بکە. ب- ئەرێ برا، تاکەی بێدەنگیت!

پ- هۆ برا، ڕۆمانەکەت هێناوە؟ ت- ئەی برای کوردم، بەهای زمانەکەت بزانە.

٤- کام لەم ئامرازانە بۆ بانگکردن بەکاردێت؟

ئـ- کە ب- تاکو پ- ئادەی ت- بۆ

٥- ئامرازی بانگکردن کام لەمانە بانگدەکات؟

ئـ- ناوی تایبەتی ب- ناوی گشتی پ- جێناوی سەربەخۆ ت- (ب + پ)ڕاستن.

ئامرازی لێکدەر

دەستور و ڕاڤە

ئامـرازی لێکـدەر : ئـەو ئامرازەیـە کـە دوو ڕسـتە، یـان زیاتـر لێکـدەدات و پێکەوەیـان دەبەسـتێت.

- ئامـرازە لێکـدەرەکان زۆرن، هەندێکیـان لـە دروسـتکردنی ڕسـتەی لێکـدراودا بەشـداریدەکەن، بـەڵام هەندێکـی تریـان لـە دروسـتکردنی ڕسـتەی ئاوێتـەدا بەشـداریدەکەن.

ئەو ئامرازانەی، کە لە دروسـتکردنی ڕسـتەی لێکدراودا بەشداریدەکەن دوو جۆرن:

یەکەم ئەو ئامرازانەی کە دوو ڕستە، یان زیاتر لێکدەدەن

ئەوانیـش: (و، یـان، یـا، یاخود). ئامـرازی لێکدەر بەشـێک نییە لە هیچکام لە ڕسـتەکان.

بۆ نمونە:

- شادان چوو بۆ زانکۆ و کەژاڵ چوو بۆ پەیمانگا.
- کتێبەکە بدە بە من، یان بیبە بۆ ئازاد. (کتێبەکە بدە بە من، یا بیبە بۆ ئازاد)
- ڕاپۆرتەکە دەنوسیت، یاخود خۆت بۆ تاقیکردنەوە ئامادە دەکەیت؟

- لـە ڕسـتەی لێکـدراودا هـەر کاتێـک ناوێـک، یـان کارێـک هاوبـەش بـوو لەنێـوان ڕسـتەکاندا پێویسـت نـاکات لـە هەمـوو ڕسـتەکاندا دووبـارە بکرێتـەوە. بـۆ نمونـە:

- ئاری و داban و نالی بەیەکەم دەرچوون.
- سایە دەچێت بۆ کتێبخانە و دەگەڕێتەوە.
- چیرۆکەکە دەخوێنیتەوە، یاخود ڕۆمانەکە؟

ئەگەر سەرنجی ڕستەکان بدەین، دەبینین، کە هەریەکەیان لە دوو ڕستە، یان زیاتر پێکهاتوون، بەڵام بەهۆی ئامرازی لێکدەرەوە ڕستەکان کورتکراونەتەوە و لێکدراون و ڕستەیەکی لێکدراویان پێکهێناوە، ڕستەی یەکەم لە بنەڕەتدا سێ ڕستە بوو ئەوانیش بریتین لە:

- ئاری بەیەکەم دەرچوو.
- دابان بەیەکەم دەرچوو.
- نالی بەیەکەم دەرچوو.

لەبەرئەوەی هەر سێ ناوەکە (ئاری، دابان، نالی) هەمان کاریان جێبەجێکردووە بە هەمان پلە، بۆیە دەتوانین بە ئامرازی لێکدەری (و) ڕستەکانیان کورتبکەینەوە و بیانکەین بە یەک ڕستەی لێکدراو، بەڵام لە ڕستەی دووەمدا (سایە دەچێت بۆ کتێبخانە و دەگەڕێتەوە)، ناوی (سایە) هاوبەشە لەنێوان هەردوو ڕستەکەدا، بۆیە پێویست ناکات دووبارەبکرێتەوە.

دووەم ئەو ئامرازە لێکدەرانەی کە تەنیا دوو ڕستە لێکدەدەن

وەک: (بەڵام، یان...یان، نە...نە، ، ئەگینا، ئینجا / ئەوجا). بۆ نموونە:

- لە خەڵکی ببورە، بەڵام لە خۆت مەبورە.
- یان وەرە لەگەڵمان، یان بڕۆ بۆ بازاڕ.
- نە نان دەخوات، نە دەخەوێت.
- کارەکەت جێبەجێبکە، ئەگینا دوادەکەویت.
- وانەکانت بخوێنە، ئینجا بچۆ بۆ خوێندنگە.
- سێوەکەم بۆ هەڵبگرە، نەک هەنارەکە.

- ئامرازی لێکدەری (و) جگە لە دروستکردنی ڕستەی لێکدراودا دەتوانێت ناوی لێکدراویش دروستبکات و جۆرە گرێیەکیش دروستدەکات، کە لە دیارخەر و دیارخراو پێکنەهاتووە، بۆ نموونە:

- دەنگوباس
- ڤارین و ئازاد یاریدەکەن.

ڕاهێنان - ١

ئەم ئامرازە لێکدەرانە لە ڕستەدا بەکاربهێنە:

(کەچی - یاخود - یان - و – نەک)

ڕاهێنان - ٢

ئەم بۆشاییانەی خوارەوە بە ئامرازی لێکدەر پڕبکەوە:

١- خوشک .... براکە، مەڕەکانیان دەلەوەڕاند.

٢- ئەوان لە کارەکەی خۆیان بوونەتەوە .... ئێوە هێشتا هەر لە ماڵەوەن.

٣- پرتەقاڵەکەم بۆ هەڵبگرە .... هەرمێکە.

٤- بڕۆن .... ئێوارە زوو وەرنەوە.

٥- چیرۆکێ بۆ من بخوێنە .... ڕۆمانێ.

ڕاهێنان - ٣

لەم ڕستانەی لای خوارەوە ئامرازی (لێکدەر، بانگکردن، پەیوەندی و دانەپاڵ) دەستنیشانبکە:

١- بەخۆشیی زستان و زەردەخەنەی دوژمن باوەڕمەکە.

٢- دیارییەکەم بۆ خوێندکارەکان ئامادەکردووە.

٣- نەتبیستووە، کە هێز لە یەکگرتندایە.

٤- هۆ کاکی شوان، بلوێر لێدە.

٥- کتێبەکەم بۆ بهێنە .... کۆمپیوتەرەکە.

ڕاهێنان - ٤

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە:

١- کام لەم ئامرازانە دەتوانێت ئەم دوو ڕستە سادەیە (بەپەلە مەڕۆ، بکەویت.) بکات بە ڕستەی لێکدراو؟

ئ- و ب- تا پ- نەک ت- یان

٢- کام لەم ئامرازانە دەتوانێت لە دوو ڕستە زیاتر پێکەوە ببەستێت؟

ئ- و ب- چونکە پ- هەتاوەکو ت- بەڵام

٣- کام لەمانە ڕستەی لێکدراو نییە؟

ئ- ڕەوەز و ئەژی وێنەکێشن. ب- گەر ڕاهێنانی زیاتر بکەن، باشتر فێردەبن.

پ- گەلی کورد میواندۆستە. ت- (ب + پ) ڕاستن.

٤- ئەو ئامرازەی دوو ڕستە، یان زیاتر لێکدەدات پێیدەگوترێت ....

ئ- ئامرازی پەیوەندی ب- ئامرازی لێکدەر

پ- ئامرازی دانەپاڵ ت- (ئ+ پ) ڕاستن.

٥- هاوین گەرمە .... زستان ساردە.

ئ- یان ب- بەڵام پ- ئینجا ت- ئەگەر

ڕستەی ئاوێتە

دەستور و ڕاڤە

ڕستەی ئاوێتە: لە ڕستەیەکی واتاداری سەربەخۆ و ڕستەیەکی شوێنکەوتوو پێکدێت و بە یارمەتیی ئامرازی لێکدەر دەدرێنە پاڵ یەکتر.

- بەشەکانی ڕستەی ئاوێتە ئەمانەن:

یەکەم شاڕستە

بەو بەشەی ڕستەی ئاوێتە دەگوترێت، کە واتایەکی تەواو و سەربەخۆ دەدات بە دەستەوە.

دووەم پاڕستە

بەو بەشەی ڕستەی ئاوێتە دەگوترێت، کە واتای تەواو نادات بەدەستەوە و هەمیشە ڕستەیەکی شوێنکەوتووە و واتاکەی بەندە بە واتای شاڕستەوە ، هەمیشە ئامرازە لێکدەرەکە بەشێکە لە پاڕستەکە.

- ئەو ئامرازە لێکدەرانەی، کە بەشداریدەکەن، لە دروستکردنی ڕستەی ئاوێتەدا دوو جۆرن و بەشێکیان ڕستەی ئاوێتەی مەرجی دروستدەکەن، بەڵام لێرەدا تەنیا ئەو جۆرەیان دەخەینەڕوو کە مەرجی نین، ئەوانیش بریتین لە: (کە، چونکە، بەڵکو، تا، مەگەر)،هەمیشەش بەشێکن لە پاڕستە.

چەند نمونەیەک: هێڵ بەژێردا هاتووەکان پاڕستەن و هێڵ بەژێردا نەهاتووەکان شاڕستەن.

- ئاشکرایە، کە هێز لە یەکگرتندایە.
- کەرکوک کە لە مێژودا بە (ئارابخا) ناوبراوە، شارێکی کوردستانییە.
- کە من هاتم، تۆ ڕۆیشتبوویت.
- خوێندکارەکە یەکەم دەبێت، چونکە زۆر کۆششدەکات.
- پزیشکەکە هەوڵدەدات، بەڵکو چارەسەر بدۆزێتەوە.
- ناتوانین هەموو کتێبەکان دابەشبکەین، مەگەر ئێوەش یارمەتیمانبدەن.
- هەژارەکەی خستەسەر کار، تا پێویستی بە یارمەتیی کەس نەبێت.
- تە نەبیستییە، کو دلۆڤانی خوێندنا خۆ تەواوکریە.
- ئەو هۆزانێن کو تە ژ بەرکرین، گەلەک خۆشن.

ڕاهێنان - ١

ئەم پاڕستانەی خوارەوە لە ڕستەی ئاوێتەدا بەکاربهێنە:

١- کە شەرمین بەدوای زانست دەگەڕێت.

٢- کە تۆ بینیوتە.

٣- بەڵکو پێی چاکبێتەوە.

٤- تا ئەوان نەگەڕێنەوە.

٥- کو تە دیتییە.

ڕاهێنان - ٢

هێڵ بەژێردا هاتووەکان شیبکەوە:

١- ئەو لاوەی کە دوێنێ هات ، ئامۆزای تۆیە.

٢- نەتبیستوە، کە چیا خوێندنی تەواوکردووە.

٣- هەڵەبجە کە کیمیابارانکرا، شارێکی کوردستانە.

ڕاهێنان - ٣

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە:

١- یەکێک لەم ڕستانە پاڕستەی تێدا نییە:

ئـ- سوار تا نەگلێ نابێت بە سوار.   ب- من هاتم و ئەو ڕۆیشت.

پ- کە بەهار هات، دەچین بۆ سەیران.   ت- کە ژینگەت پاراست، تەندروستیت باش دەبێت.

٢- لە ڕستەی ئاوێتەدا وشەی لێکدەر هەمیشە دەکەوێتە:

ئـ- دوای پاڕستە   ب- سەرەتای شاڕستە   پ- دوای شاڕستە   ت- پێش پاڕستە

٣- لە ڕستەی (ئاشکرایە، کە کاروان بە یەکەم دەرچووە). (کە) بریتییە لە:

ئـ- ئامرازی پێناسین   ب- ئامرازی پەیوەندی   پ- ئامرازی لێکدەر   ت- هیچیان

٤- ڕستەی ئاوێتە پێکدێت لە:

ئـ- یەک ڕستە   ب- دوو ڕستە زیاتر نەبێت

پ- دوو ڕستە یان زیاتر   ت- سێ ڕستە زیاتر نەبێت

٥- لە ڕستەی (ئەو گوڵەی ئاومدا گەشایەوە.)، ئەرکی گرێ ناوییەکە (ئەو گوڵەی) دەبێتە:

ئـ- بکەر   ب - بەرکار   پ- نیهاد   ت- جێگری بکەر

دروستکردنی ناوی واتایی

دەستور و ڕاڤە

نـاوی واتایـی: ناوێکـە خـۆی لـە خۆیـدا بوونێکـی بەرجەسـتە و سـەربەخۆی نییە و ناتوانیـن لـە سروشـتدا وێنـەی بکێشـین، بـەڵام زۆربەیـان بـەر یەکێک لە هەسـتەکانی مـرۆڤ دەکەون.

- خەون بە سەرکەوتنەوە مەبینە و کاری بۆ بکە.
- چاوەڕوانی چاکە لە دوژمن ناکرێت.
- کردارت جوان بێت.
- کۆکەی نەخۆشەکە جێی مەترسی نییە.
- ڕاستی شەرمی ناوێت.
- کەفتنێ بکە پێنگاڤا سەرکەفتنێ.

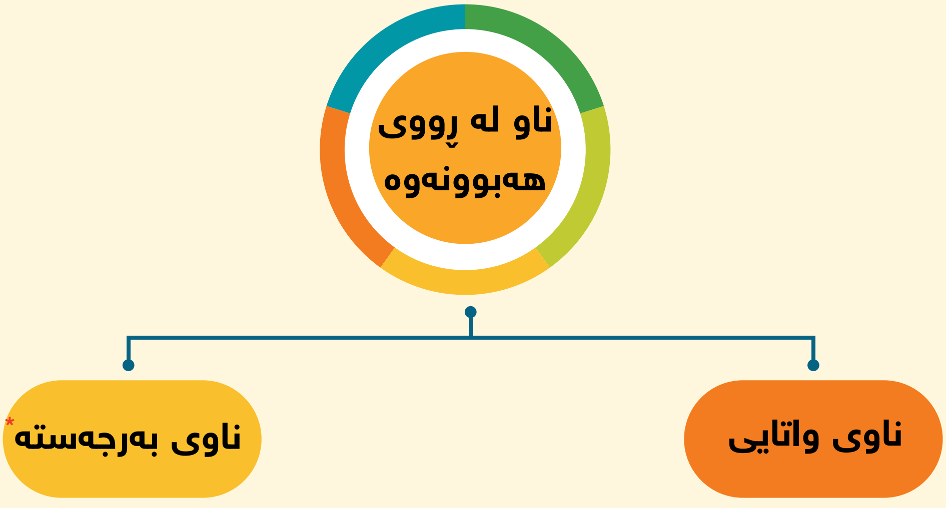

(*) لەبـەر ئـەوەی بابەتەکـە نـاوی واتاییە، بە پێویسـتمان نەزانی باسـی ناوی بەرجەسـتە بکەین مامۆسـتایان دەتوانـن هـەر لـە کەرەسـتەکانی ناوپۆل چەندیـن نمونە بۆ نـاوی بەرجەسـتە بهێننەوە.

- له زمانی کوردیدا ناوه واتاییەکان دەکرێن به دوو بەشەوە:

١- ناوی واتایی بنجی:

ئەو ناوانەن، کە هەر خۆی لە بنەڕەتدا ناوی واتایین و بەپێی هیچ یاسا و دەستورێکی ڕێزمانی دانەتاشراون، وەک: (خەم، بڕوا، هۆش، هێز، خەون، شەرم، ...هتد)

٢- ناوی واتایی دەستکرد (دروستکراو):

ئەو ناوانەن، کە لە بنەڕەتدا ناوی واتایی نین، بەڵکو خۆمان لە بەشە ئاخاوتنەکانی تر دایاندەتاشین و دروستیاندەکەین، بەیارمەتیی هەندێک پاشگر، کە بەزۆری ئەمانەن:

(ی - ەتی - یەتی - ایەتی - ێتی - ێنی ...هتد)

١- ناو + پاشگر				
منداڵ	+	ی	←	منداڵی
پیاو	+	ەتی	←	پیاوەتی
برا	+	ەیەتی	←	برایەتی
کورد	+	ایەتی	←	کوردایەتی
کچ	+	ێنی	←	کچێنی

٢-هاوەڵناو (سادە یان نادە) + پاشگر				
جوان	+	ی	←	جوانی
ئازا	+	یەتی	←	ئازایەتی
مەرد	+	ایەتی	←	مەردایەتی
قوڵ	+	ایی	←	قوڵایی
چاک	+	ە	←	چاکە
گەرم	+	ا	←	گەرما
چڵ	+	ە	←	چڵە
سەد	+	ە	←	سەدە
خۆشەویست	+	ی	←	خۆشەویستی
دڵسۆز	+	ی	←	دڵسۆزی
خەمخۆر	+	ی	←	خەمخۆری

٣- ڕەگی کار + پاشگری (ە)			
پرسین (پرس)	+	ە ←	پرسە
ناڵین (ناڵ)	+	ە ←	ناڵە
کۆکین (کۆک)	+	ە ←	کۆکە
تەقین (تەق)	+	ە ←	تەقە
گریان (گری)	+	ە ←	گریە

٤-هەندێک ڕەگی کار خۆی بەتەنیا دەبێتە ناوی واتایی	
ترسان	ترس
خەوتن	خەو
جەنگان	جەنگ

٥ - قەدی چاوگ + پاشگری (ار)			
کوشت	+	ار ←	کوشتار
کرد	+	ار ←	کردار

٦ - هەموو چاوگێک لە ڕستەدا بە ناوی واتایی هەژماردەکرێت
نوسین، ژیان، پێکەنین، سەرکەوتن، ئازادکردن، هەوڵدان ... هتد

- ناوی واتایی وەک هەر ناوێکی تر لە ڕستەدا هەموو ئەرکەکانی ناو دەبینێت ، کە ئەمانەن: (نیهاد، بکەر، بەرکار، جێگری بکەر، دیارخەری ناو، تەواوکەری بەیاریدەی کاری تەواو، تەواوکەری ڕاستەخۆی کاری ناتەواو، تەواوکەری بەیاریدەی کاری ناتەواو).

ڕاهێنان - ١

پێنج چاوگی دەنگی بهێنەوە و ناوی واتاییان لێ دروستبکە:

ڕاهێنان - ٢

ناوی واتایی (ئازادی) لە سێ ڕستەدا بەکاربهێنە بە مەرجێك ببێت بە:

١- جێگری بکەر ٢- بەرکار ٣- تەواوکەری بەیاریدەی کاری تەواو

ڕاهێنان - ٣

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە:

١- کام لەم ناوە واتاییانە بە یاسای (هاوەڵناوی سادە + پاشگر) دروستبووە؟

ئـ - مەلەوانی ب- کوردایەتی پ- کردار ت- گەرما

٢- لە ڕستەی (خواردن وزە بە مرۆڤ دەبەخشێت) ناوە واتاییەکان ئەرکیان چییە؟

ئـ- بکەر و بەرکار ب- تەواوکەری بەیاریدە و بکەر

پ- نیهاد و تەواوکەری بەیاریدە ت- بکەر و دیارخەری ناو

٣- یاسای دروستبوونی ناوی واتایی (خۆشەویستی) بریتییە لە:

ئـ - قەد+ پاشگر ب- ڕەگ + پاشگر پ- ناو + پاشگر ت- هاوەڵناو + پاشگر

٤- لە ڕستەی (ئاشتی بەرقەرارکرا) ئەرکی ناوی واتایی (ئاشتی) چییە؟

ئـ- بەرکارە ب- بکەرە پ- دیارخەرە ت- جێگری بکەرە

٥- یەکێک لە ئەمانە ناوی واتایی بنجییە:

ئـ- دیدار ب- چاکە پ- شەرم ت- دانایی

ڕاهێنان - ٤

هێڵ بەژێردا هاتووەکان شیبکەوە:

١- زانست سەرچاوەی کامەرانییە.

٢- گریەی منداڵەکە ئێمەی دڵتەنگکرد.

٣- چلەی هاوین تەواوبوو.

هاوەڵناوی ژمارە

١- هاوەڵناوی ژمارەی بنجی

دەستور و ڕاڤە

هاوەڵنـاوی ژمـارەی بنجـی: ئـەو هاوەڵناوەیە، کە نـاوە ژمێرراوەکـەی دوای خۆی بە ژمارە دەستنیشـاندەکات و سـنورێکی بۆ دادەنێت.

- هاوەڵناوی ژمارەی بنجی لە ژمارە (یەک، دوو ،سێ....) دەگرێتەوە.
- هاوەڵنـاوی ژمـارەی بنجی هەمیشـە دەکەوێتە پێش نـاوە ژمێرراوەکە و پێویسـتی بە ئامـرازی دانەپاڵ نییە.
- هاوەڵنـاوی ژمـارەی بنجـی دەبێتـە دیارخەر بـۆ نـاوە ژمێرراوەکـەی دوای خۆی و ناوەکـەش دەبێتـە دیارخـراو، دیارخـەر و دیارخراویـش گرێی نـاوی پێکدەهێنن و لە ڕسـتەدا تـەواوی ئەرکەکانی نـاو دەبینن.

هاوەڵناوی ژمارەی بنجی + نـــاو = گرێی ناوی

دیارخەر — دیارخراو

گرێی ناوی

سێ خـوێندکار خــەڵاتدەکەم

دیارخەر — دیارخراو

گرێی ناوییە ، بەرکارە

- هاوەڵناوی ژمارەی بنجی دەکرێت بە سێ جۆر:

١- هاوەڵناوی ژمارەی بنجیی سادە:

لە ژمارە (یەک، دوو، سێ...... نۆ) دەگرێتەوە. وەک:

- دوو چیرۆکم خوێندەوە.
- پێنج گوڵدانت لەبەر هەتاو داناوە.

٢- هاوەڵناوی ژمارەی بنجیی سەرەگرێ:

ژمارەکانی (دە، بیست، سی، ...... هتد) دەگرێتەوە. وەک:

- بیست خوێندکار لە پۆلەکەدان.
– سەد فەرمانبەر خانەنشین بوون.
– هەزار بەشداربوویان هەیە.

٣- هاوەڵناوی ژمارەی بنجیی لێکدراو

چوار جۆرە:

أ لە دوو ژمارەی بنجیی تێکەڵ: بە تێکەڵکردنی دوو ژمارە پێکدێت و لە ژمارە (یازدە تا نۆزدە) دەگرێتەوە. وەک:

- حەڤدە نەمامی لە باخچەی خوێندنگاکەدا چاند.

ب لە دوو ژمارەی بنجیی سادە، یان زیاتر بە یارمەتیی ئامرازی (و) پێکدێت. وەک:

- بیست و حەوت کەس لە کۆڕەکە ئامادەبوون.
- سەد و پەنجا و نۆ خوێندکار بەشداری تاقیکردنەوە دەکەن.

پ لە دوو ژمارەی بنجیی سادە بەبێ یارمەتیی ئامرازی لێکدەر (و) پێکدێت. وەک:

- سێ چوار کەس هاتن.
- بیست سی میوانیان هەبوو.

ت بەهۆی بەکارهێنانی پەیڤێک لەگەڵ هاوەڵناوی ژمارەی بنجی، کە پێکەوە دەخرێنە پێش ناوە ژمێرراوەکە بۆ دەستنیشانکردنی بڕی ناوەکە پێکدێت. وەک:

١- **نەفەر:** بۆ مرۆڤ بەکاردێت.
دوو نەفەر کەبابی هێناوە.

٢- **سەر:** بۆ ئاژەڵ بەکاردێت.
پێنج سەر مەڕی فرۆشت.

٣- **دەستە:** بۆ ئەو شتانە بەکاردێت، کە بەدەستە دەفرۆشرێن. (قەڵەم، کەوچک، نوێن...هتد).
یەک دەستە قەڵەمم کڕی.

٤- **بەرگ:** بۆ کتێب بەکاردێت.

سێ بەرگ کتێبی ڕێزمانم کڕی.

٥- **پارچە:** بۆ زەوی و قوماش بەکاردێت.

سەد پارچە زەوی بەسەر مامۆستایاندا دابەشکرا.

دوو پارچە قوماشی جوانی کڕی.

٦- **بن، بنە:** بۆ دارودرەخت بەکاردێت.

شەش بنە دارم ڕواند.

٧- **دانە:** بۆ شتی ژمێرراو بەکاردێت.

دوو دانە دەرگام بۆیەکرد.

٨- **جوت:** بۆ پێڵاو و گۆرەوی و دەستکێش بەکاردێت.

دوو جوت پێڵاوم هەیە.

٩- **کیلۆ:** زیاتر بۆ شتی نەژمێرراو بەکاردێت.

دوو کیلۆ برنجم لێنا.

چەند تێبینییەکی گرنگ

- ئەو ناوەی دەکەوێتە دوای هاوەڵناوی ژمارەی بنجییەوە دەبێت تاک بێت، بەڵام ئەگەر کۆ بوو، ئەوا (گرێی هاوەڵناوی) دروستدەکات. وەک:

  – منداڵی شەش ساڵان دەچێتە قوتابخانە.

- هاوەڵناوی ژمارەی بنجی بەبێ ئامراز دەخرێتە پێش ناوە ژمێردراوەکە، بەڵام ئەگەر ئامرازی دانەپاڵی (ی) کەوتە نێوانیانەوە، ئەوا (گرێی هاوەڵکاری) دروستدەکات، کە هەمیشە لەگەڵ ناوی مانگەکاندا دێت.

  – پێنجی ئازار گەلی کورد ڕاپەڕی.

  گرێی هاوەڵکاری کاتە و تەواوکەری کارە.

- هەندێک جار هاوەڵناوی ژمارەی بنجی لەگەڵ ناوێکدا (هاوەڵناوی لێکدراو) دروستدەکات.
  - لە بڕیارداندا دوودڵ مەبە.
  - خۆت لە مرۆڤی دووڕوو بپارێزە.
  - مانگی یەکشەوە کەوانەییە.

- ژمـارە (دە) و (دەجارەکانـی) وەک: (دە ، سـەد ، هـەزار ...هتد) دەتوانن نیشـانەی (ان)ی کۆ وەربگرن.
  - دەیـان پێشمەرگە خەڵاتکران.
  - سەدان درەختم لە باخەکەدا چاند.

- ئەگـەر ئامـرازی (و) کەوتـە نێـوان دوو ژمـارەوە، ئەوا گومان لە ڕاسـتی و دروسـتی ژمارەکـە ناکرێت، بەڵام ئەگەر گومان لە ڕاستی و دروسـتی ژمارەکە کـرا، ئەوا ئامرازی لێکـدەری (و) بەکارنایەت، وەک:
  - بیست و چوار قوتابی لە پۆلەکەدان.
  - چوار پێنج قوتابی لە پۆلەکەدان.

- لـە ژمـارە (بیسـت) بـە ولاوە، ئەگەر گومان لە ڕاسـتی و دروسـتی ژمارەکـە بکرێت، ئـەوا تەنیـا سـەرەگرێکان دەگوترێت. وەک:
  - بیست سی کەس دەبوون.
  - سی چل کەس هاتن.

- پەیڤـی (ئەوەنـدە - ئەمەنـدە) پێـی دەگوترێـت هاوەڵنـاوی نادیار و لە (سـێ تـا نۆ) دەگرێتـەوە، بـۆ گومانکـردن لـە ڕاسـتی و دروسـتی ژمارەکـە بەکاردێـت، هەرچەندە ئامـرازی لێکـدەری (و) لەنێوانیانـدا بەکاردێت. وەک:
  - بیست و ئەوەندە ساڵە تۆم نەبینیوە.

- هاوەڵنـاوی ژمـارەی بنجـی لەگـەڵ نـاوە دیارخراوەکەیـدا دەبـن بـە گرێـی ناوی و هەمـوو ئەرکەکانـی نـاو دەبینێـت.

(نیهـاد، بکـەر، بەرکار، جێگری بکەر، دیارخـەری ناو، تەواوکەری بەیاریـدەی کاری تەواو، تەواوکـەری ڕاسـتەوخۆی کاری ناتەواو، تەواوکەری بەیاریـدەی کاری ناتەواو)

ڕاهێنان - ١

وەڵامی ئەم پرسیارانە بدەوە:

١- جیاوازیی نێوان هاوەڵناوی ژمارەی بنجیی لێکدراو بەهۆی ئامرازی لێکدەر و هاوەڵناوی ژمارەی بنجیی لێکدەر بەبێ ئامرازی لێکدەر چییە؟ وەڵامەکەت بە نمونە بنوسە.

٢- هاوەڵناوی ژمارەی بنجیی لێکدراو بە چەند ڕێگا دروستدەکرێت؟ بیاننوسە بە نمونەوە.

ڕاهێنان - ٢

هێڵ بەژێردا هاتووەکان شیبکەوە:

١- چوار نەمام لە باخچەکەدا بڕوێنە.

٢- دوو دانە قەڵەمم کڕی.

٣- بیست و پێنج ماڵ ل گوندی تەرش و کەوال خودانکەن.*

ڕاهێنان - ٣

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە:

١- هاوەڵناوی ژمارەی بنجی دەکەوێتە کوێی ناوە ژمێراوەکەوە؟

ئ- پێشی ب- دوای پ- پێش و دوا ت- هیچیان

٢- کام لەم ژمارانە هاوەڵناوی بنجیی تێکەڵە؟

ئ- هەشت ب- دوازدە پ- بیست ت- سی و سێ

٣- ئامرازی لێکدەری (و) لەنێوان دوو ژمارەدا دانانرێت، ئەگەر:

ئ- گومان لە ڕاستی و دروستیی ژمارەکە هەبێت. پ- ژمارەکان لە دوو خانەی جیاواز بن.

ب- گومان لە ڕاستی و دروستیی ژمارەکە نەبێت. ت- ژمارەکان لە یەک خانەی ژماردن بن.

٤- هاوەڵناوی نادیار (ئەوەندە) لە ژمارە .... بۆ .... دەگرێتەوە.

ئ- (١١ – ١٩) ب- (٢٠ – ٣٠) پ- (١ – ٩) ت- (٣ – ٩)

٥- لە ڕستەی (لە چواردەی تەموزدا ڕژێمی پاشایەتی گۆڕا)، (لە چواردەی تەموزدا) چییە؟

ئ- گرێی هاوەڵناوییە. ب- هاوەڵناوی لێکدراوە.

پ- هاوەڵناوی ژمارەی سەرەگرییە. ت- گرێی هاوەڵکارییە.

---

* تەرش و کەوال: مەڕومالات

هاوەڵناوی ژمارە

٢-هاوەڵناوی ژمارەی ڕیکخستن

دەستور و ڕاڤە

هاوەڵناوی ژمارەی ڕێکخستن : ئەو هاوەڵناوەیە، کە پلەی ژمێرراوەکەی خۆی بەشێوەی ڕیزبەندی، یان زنجیرەیی پیشاندەدات:

- هاوەڵناوی ژمارەی ڕێکخستن بەپێی ئەم یاسایەی خوارەوە دروستدەکرێت:*

هاوەڵناوی ژمارەی بنجی + (ەم – ەمین)				
یەک	+	(ەم یان یەمین)	←	یەکەم - یەکەمین
بیست	+	(ەم یان یەمین)	←	بیستەم - بیستەمین
چل و چوار	+	(ەم یان یەمین)	←	چل و چوارەم - چل و چوارەمین

- ئەگەر هاوەڵناوی ژمارەی بنجی بە پیتی بزوێنی (ا، ۆ، ێ ە، ی) کۆتایی هاتبوو، ئەوا پێویستە ناوبەندی (ی)ی نەبزوێن لەنێوان ژمارەکە و پاشگرەکەدا دابنێین، چونکە دوو بزوێن بەدوای یەکتردا نایێن.

هاوەڵناوی ژمارەی بنجی + ناوبەندی (ی) + (ەم – ەمین)						
پەنجا	+	ناوبەند (ی)	(ەم یان ەمین)	←	پەنجایەم - پەنجایەمین
نۆ	+	ناوبەند (ی)	(ەم یان ەمین)	←	نۆیەم - نۆیەمین
سێ	+	ناوبەند (ی)	(ەم یان ەمین)	←	سێیەم - سێیەمین
دە	+	ناوبەند (ی)	(ەم یان ەمین)	←	دەیەم - دەیەمین
سی	+	ناوبەند (ی)	(ەم یان ەمین)	←	سییەم - سییەمین

* هاوەڵناوی ژمارەی ڕێکخستن لە ڕووی پێکهاتنەوە داڕێژراوە، یان لێکدراوە. ژمارەکانی (١ تا ٩) و سەرەگرێکان، کە دەیانکەین بە هاوەڵناوی ژمارەی ڕێکخستن لە ڕووی پێکهاتنەوە داڕێژراون، بەڵام ژمارەکانی تر لێکدراون.

- ئەگەر هاوەڵناوە ژمارەیەکە بە (وو)ی بزوێنی درێژ کۆتایی هاتبوو، ئەوا یەک (و) لە پیتی (وو)ی درێژ لادەبرێت و ناوبەندی (و) دەخرێتە نێوان وشەکە و پاشگرەکەوە، چونکە دوو بزوێن بە دوای یەکتردا نایێن. وەک:

هاوەڵناوی ژمارەی بنجی + ناوبەندی (و) + (ەم – ەمین)				
دوو	+	ناوبەند (و)	(ەم یان ەمین) ⟵	دووەم – دووەمین

- هاوەڵناوی ژمارەی ڕێکخستن دەکەوێتە پێش و دوای ناوە دیارخراوەکەوە، ئەگەر کەوتە پێشی ئەوا پێویستی بە ئامرازی دانەپاڵی (ی) نییە، بەڵام ئەگەر کەوتە دوای، ئەوا پێویستی پێیەتی*. وەک:
- یەکەمین خوێندکار خەڵاتکرا.
- ئەندازیاری یەکەم نەخشەی تەلارەکەی کێشا.

- هاوەڵناوی ژمارەی ڕێکخستن لەگەڵ ناوە دیارخراوەکەیدا دەبن بە گرێی ناوی و هەموو ئەرکەکانی ناو دەبینن.

(نیهاد، بکەر، بەرکار، جێگری بکەر، دیارخەری ناو، تەواوکەری بەیاریدەی کاری تەواو، تەواوکەری ڕاستەوخۆی کاری ناتەواو و تەواوکەری بەیاریدەی کاری ناتەواو)

- لە زاری کرمانجی سەرودا هاوەڵناوی ژمارەی ڕێکخستن بە هۆی پاشگری (ێ) دروستدەکرێت. بۆ نموونە:

ئێک + ێ = ئێکێ　　　　پێنج + ێ = پێنجێ

- خوێندکارا ئێکێ دهێتە خەڵاتکرن.

بەڵام ئەگەر هاوەڵناوە ژمارەییەکە بە پیتی بزوێن کۆتایی هاتبوو، ئەوا ناوبەندی (ی) دەخرێتە نێوان ژمارەکە و پاشگرەکەوە. وەک:

سێ + ناوبەندی (ی) + پاشگری (ێ) = سێیێ

- کۆنگرێ دوویێ یێ مامۆستایێن کورد ل ساڵا (١٩٦٠)ێ ل شەقڵاوە هاتەگرێدان.

---

* ئەو هاوەڵناوە ژمارە ڕێکخستنانەی پاشگری (ەم)یان وەرگرتووە، وا پەسەندترە بکەوێتە دوای ناوە دیارخراوەکەوە، ئەوانەش بەهۆی پاشگری (ەمین) ەوە دروستکراون بکەونە پێش ناوە دیارخراوەکەوە.

ڕاهێنان - ١

ئەم هاوەڵناوە ژمارە بنجییانە بکە بە هاوەڵناوی ژمارەی ڕێکخستن و لە ڕستەدا بەکاریان بهێنە:

(بیست و سێ - سەد و هەشتا - نۆزدە - سی - چل و چوار)

ڕاهێنان - ٢

- جیاوازیی نێوان هاوەڵناوی ژمارەی بنجی و هاوەڵناوی ژمارەی ڕێکخستن چییە؟

- لە ڕووی پێکهاتنەوە.
- لە ڕووی بەکارهێنانەوە.

- ئایا دەتوانرێت لە شوێنی هاوەڵناوی ژمارەی ڕێکخستن هاوەڵناوی ژمارەی بنجی دابنرێت؟ ڕوونیبکەوە.

ڕاهێنان - ٣

بە نموونەوە وەڵامی ئەم پرسیارانە بدەوە:

١- چ کاتێک هاوەڵناوی ژمارەی ڕێکخستن پێویستی بە ناوبەندە؟

٢- چ کاتێک هاوەڵناوی ژمارەی ڕێکخستن پێویستی بە ئامرازی دانەپاڵە؟

٣- سێ لە ئەرکەکانی ئەو گرێ ناوییانە بنوسە، کە بەهۆی هاوەڵناوی ژمارەی ڕێکخستنەوە دروستدەبن

ڕاهێنان - ٢

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە:

١- کام لەم ژمارانە پێویستی بە ناوبەندە، کاتێک پاشگری (ەم) بخەینە سەری؟

ئـ- چوار ب- سێ پ- حەوت ت- بیست

٢- هاوەڵناوی ژمارەی ڕێکخستن دەکەوێتە کوێی ناوی دیارخراوەکەوە؟

ئـ- تەنیا پێشی ب- تەنیا دوای پ- پێش و دوای ت- هەموویان

٣- لە ڕستەی (شەشەمین خوێندکار خەڵاتکرا) وشەی (شەشەمین) چییە؟

ئـ- هاوەڵناوی ژمارەی بنجیی تێکەڵ ب- هاوەڵناوی ژمارەی بنجیی سادە

پ- هاوەڵناوی ژمارەی ڕێکخستن ت- هاوەڵناوی ژمارەی بنجیی لێکدراو

٤- لە ڕستەی (مەولەوی یەکەمین شاعیر بوو، کە کێشی بڕگەیی زیندووکردەوە) ئەرکی (یەکەمین) چییە؟

ئـ- دیارخەری ناوی شاعیرە. ب- دیارخەری ناوی مەولەوییە.

پ- نیهادە. ت- بکەرە.

٥- لە ڕستەی (دووەمین کۆنگرەی مامۆستایان لە شەقلاوە بەسترا) هاوەڵناوی ژمارەی ڕێکخستن دیارخەری کام لەمانەیە؟

ئـ- ناوی نەناسراو ب- ناوی تاکی ناسراو

پ- ناوی کۆی نەناسراو ت- گرێی ناوی

هاوەڵناوی ژمارە

٢-هاوەڵناوی ژمارەی کەرتی

دەستور و ڕاڤە

هاوەڵناوی ژمارەی کەرتی: ئەو هاوەڵناوەیە، کە بەشێک لە ژمارە تەواوەکە پیشاندەدات و واتای چەندی دەگەیەنێت و ئەندازەی ناوە دیارخراوەکە بەشێوەی کەرت دەخاتەڕوو.

- **چۆنیەتی خوێندنەوەی هاوەڵناوی ژمارەی کەرتی* :**

١-ئەگەر کەرتێک ژمارەی سەرەی نیوەی ژمارەی ژێرە بوو، ئەوە بە نیو دەخوێنرێتەوە، وەک:

$\frac{١}{٢}$ ، $\frac{٢}{٤}$ ، $\frac{٣}{٦}$ ، $\frac{٤}{٨}$ ، $\frac{٥}{١٠}$ ... هتد هەر هەموویان بە (نیوە یان نیو) دەخوێنرێنەوە.

- نیوەی مەڕەکانی فرۆشتووە. - نیو پارچە زەویم کڕی.

٢- ئەگەر کەرتێک ژمارەی سەرە (یەک) بوو، بەڵام ژمارەی ژێرە (سێ، یان زیاتر بوو)، ئەوە لە پێشدا ژمارەی ژێرە دەخوێنرێتەوە، ئینجا سەرە وەک:

$\frac{١}{٣}$ ، $\frac{١}{٤}$ ، $\frac{١}{٥}$ ... هتد : سێیەک، چواریەک، پێنجیەک

- سێیەکی زەوییەکەم دا بە ئازادی برام.
- سێیەکا (سێ ئێکا) پەزێن خۆ من فرۆت.

٣- ئەگەر کەرتێک ژمارەی سەرە (دوو، یان زیاتر بوو)، ئەوە بەشێوەی (سەرە لەسەر ژێرە) دەخوێنرێتەوە، وەک:

$\frac{٢}{٣}$ ، $\frac{٣}{١٠}$ ، $\frac{٨}{١٤}$ ... هتد : دوو لەسەر سێ، سێ لەسەر دە، هەشت لەسەر چواردە

- دوو لەسەر سێی پرۆژەکە تەواوبووە.

---

* هاوەڵناوی ژمارەی کەرتی لە ڕووی پێکهاتنەوە لێکدراوە، جگە لە (نیوە ، نیو).

- شێوەی (دەیی)ش، بە هاوەڵناوی ژمارەی کەرتی دادەنرێت و بە ئەم شێوەیەی لای خوارەوە دەخوێنرێنەوە:

ئـ- ٠,٧ لە دەیا حەوتی خوێندکاران بەشداریی خولی هاوینەیان کردووە.

ب- ٠,٣٥ ژ سەدا سیی و پێنج کرێکارێن ڤێ کارگەهێ نەخوێندەڤانن.

پ- ٠,١٢٣ لە هەزارا سەد و بیست و سێی گوندەکانی ئەم سنورە ئاوەدانکراونەتەوە.

- هاوەڵناوی ژمارەی کەرتی هەمیشە پێش ناوە دیارخراوەکە دەکەوێت و پێویستیشی بە ئامرازی دانەپاڵی (ی) هەیە.

- نیوەی دیارییەکانم دابەشکرد.
- سێیەکی فەرمانبەران لە پشودان.
- دوو لەسەر حەوتی درەختەکان گەشەناکەن.
- لە دەیا نۆی خوێندکاران لە تاقیکردنەوەکە بەشداری دەکەن.

- بەڵام ئەگەر ناوە دیارخراوەکە پێویستی بە یەکێک لەو پەیڤانە هەبوو، کە بڕی ناوە دیارخراوەکە دەستنیشاندەکات، ئەوا ئامرازی (ی)ی دانەپاڵ بەکارناهێنرێت، وەک:

- نیو پارچە زەویم کڕی.
- نیو دەستە کەوچک بە چەندە؟
- نیو نەفەر کەبابی خوارد.

- هاوەڵناوی ژمارەی کەرتی لەگەڵ ناوە دیارخراوەکەیدا دەبن بە گرێی ناوی و هەموو ئەرکەکانی ناو دەبینن.

(نیهاد، بکەر، بەرکار، جێگری بکەر، دیارخەری ناو، تەواوکەری بەیاریدەی کاری تەواو، تەواوکەری ڕاستەوخۆی کاری ناتەواو و تەواوکەری بەیاریدەی کاری ناتەواو)

ڕاهێنان - ١

ئەم هاوەڵناوە ژمارەییە کەرتییانە لە ڕستەدا بەکاربهێنە:

(چواریەک، سێ لەسەر هەشت، نیوە، لە دەیا حەوت)

ڕاهێنان - ٢

جیاوازی لەنێوان هاوەڵناوی ژمارەی ڕێکخستن و هاوەڵناوی ژمارەی کەرتی چییە، بە نمونە وەڵامەکەت بسەلمێنە.

ڕاهێنان - ٣

هۆی چەوتی ئەم ڕستانەی خوارەوە بنوسە و لەدوایدا شێوە ڕاست و دروستەکەی بنوسەوە:

١- ساڵی دووەمین ڕاپەڕینی گەلی کوردستان؛ پەرلەمان و حکومەتی هەرێم دامەزران.

٢- کرێکاری دووی کارگەکەمان پاداشتکرا.

٣- مەولەوی یەک شاعیر بوو، کە کێشی بڕگەیی زیندووکردەوە.

٤- پێنج لەسەر یەکی مەڕەکانی فرۆشت.

٥- سێ لەسەر دووی پشکەکانم کڕی.

ڕاهێنان - ٤

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە:

١- ئەو هاوەڵناوەی کە بەشێک لە ژمارەیەکی تەواو پیشاندەدات پێی دەگوترێت:

ئ- هاوەڵناوی ژمارەی بنجی	ب- هاوەڵناوی ژمارەی ڕێکخستن

پ- هاوەڵناوی ژمارەی کەرتی	ت- هەموویان

٢- کام لەم هاوەڵناوانە هەمیشە دەکەوێتە پێش ناو و پێویستی بە ئامراز هەیە؟

ئ- بیست	ب - بیستەم	پ- بیستیەک	ت- بیست و یەک

٣- لە ڕستەی (چواریەکی خوێندکاران بەشداری خولی بەهێزبوونی زمانیان کردووە) ئەرکی (چواریەک) چییە؟

ئ- نیهادە	ب- بکەرە	پ- دیارخراوە	ت- دیارخەرە

٤- لە ڕستەی (سێ لەسەر پێنجی کچانی ئێمە بەشداری چالاکییەکانیی خوێندنگا دەکەن). هاوەڵناوی ژمارەی کەرتی بووەتە دیارخەر بۆ:

ئ- ناوێکی تاکی ناسراو	ب-گرێیەکی ناوی

پ- ناوێکی کۆی نەناسراو	ت- ناوێکی کۆی ناسراو

٥- هاوەڵناوی ژمارەی کەرتی دەکەوێتە کوێی ناوە دیارخراوەکەوە؟

ئ-پێش	ب- دوا	پ- پێش و دوای	ت- هەموویان

هاوەڵناوی نادیار

دەستور و ڕاڤە

هاوەڵناوی نادیار: هاوەڵناوێکە جۆر و چۆنییەتی، یان ژمارە و بڕی ناوەکە بەشێوەیەکی نادیار دەستنیشاندەکات.

- ئەو وشانەی دەتوانن ڕۆڵی هاوەڵناوی نادیار ببینن ئەمانەن:

(هین، گەلێک(گەلەک)، هەندێک(هندەک)، زۆر، کەمێک(کێم)، هیچ، بڕێک، چەند، دی، دیکە، تر(دن)، کە، وا(وەسا – هوسا)، ئاوا، وەها، ئاوەها، هەر، هەموو(هەمی)، گشت، چەندین، ئەوەندە)

- شتی هین مەفرۆشە.
- گەلەک باژێرا گەڕیام.
- هەندێک هاوڕێت لەم زانکۆیە وەرگیراون.
- خەڵاتێکی زۆریان بۆ مامۆستا هێنا.
- وی کێم ئاڤ ڤەخوار.
- هیچ دارێک مەبڕەوە.
- بڕێک گەنمیان چاندووە.
- چەند جوتیارێکی چالاکمان هەیە.
- نەمامێکی تر بڕوێنە.
- خوێندکارێکی کە بانگبکەن. - خوێندکارێکی دی بانگبکەن. - خوێندکارێکی تر بانگبکەن.
- هەر فێقیەکی تامەک هەیە.
- لە هەموو هەورێک باران نابارێت.
- لە جەژندا چەندین ماڵە خزمیان بەسەرکردەوە.
- ئەوەندە دیارییان بۆ هێنابوو، سەرسامیان کرد.
- من دیمەنێ هوسا نەدیتییە.

هاوەڵناوی نادیار لە ڕستەدا دەتوانێت ئەم ئەرکانە ببینێت:

١ دەبێتە دیارخەری ناو و (گرێی ناوی) دروستدەکات، ئەگەر کەوتە پێش ناوە دیارخراوەکە، ئەوا پێویستی بە ئامرازی دانەپاڵ نابێت، بەڵام ئەگەر کەوتە دوای پێویستی پێی دەبێت.

- زۆر خەڵک دەناسم.
- خەڵکێکی زۆر دەناسم.

٢ دەبێتە دیارخەری هاوەڵناوێکی چۆنیەتی و ڕادەی هاوەڵناوە چۆنیەتییەکە پیشاندەدات. وەک:

- دەنگێکی زۆر خۆشی هەیە.

٣ دەبێتە تەواوکەری کاری ناتەواو. وەک:

- چێشتەکە زۆرە.
- نەخشەکەمان ئەوها بوو.

- هەندێک لەو وشانەی پێشتر باسکران لە ڕستەدا دەبن بە (هاوەڵکاری چەندی) و ئەرکیان دەبێت بە تەواوکەری کار بەمەرجێک وەسفی کاربکەن. لەوانە: (زۆر، کەمێک، تۆزێک، هەندێک، گەلێک).
  - کوڕم، هەرگیز زۆر مەدوێ.
  - کەمێک دانیشتم.

- پەیڤی (هین) دەتوانێت ببێت بە (جێناوی نادیار) و لە ڕستەدا بەکاربهێنرێت و هەموو ئەرکەکانی ناو ببینێت.
  - هین نەهاتووە.

- پەیڤی (هەر) وەک (هاوەڵناوی نادیار و هاوەڵکاری جەختکردن)یش لە ڕستەدا دێت.
  - هەر کتێبێکت کڕی، بیخوێنەوە. (هەر) هاوەڵناوی نادیارە.
  - هەر دێم بۆ سەیران. (هەر) هاوەڵکاری جەختکردنە.

ڕاهێنان - ١

ئەم پەیڤانەی خوارەوە لە ڕستەدا بەکاربهێنە، بەمەرجێك جارێك ببن بە هاوەڵناوی نادیار) و جارێکیش ببن بە (هاوەڵکاری چەندی).

(کەمێک، زۆر، هەندێک)

ڕاهێنان - ٢

هاوەڵناوێکی نادیار لە دوو ڕستەدا بەکاربهێنە، جارێکیان ببێتە دیارخەری ناو بەهۆی ئامرازی دانەپاڵ و جارێکی تر بەبێ ئامرازی دانەپاڵ.

ڕاهێنان - ٣

هێڵ بەژێر داهاتووەکان شیبکەوە:

١- چەند کتێبێک دەکڕم.

٢- وێنەیەکێ وەسا دکێشم.

ڕاهێنان - ٤

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە:

١- لە ڕستەی (چەند منداڵێک یاریدەکەن) وشەی (چەند) ئەرکی چییە؟

ئـ- نیهادە　　ب- دیارخەری ناوە

پ- بەرکارە　　ت- تەواوکەری بەیاریدەیە

٢- یەکێک لەم هاوەڵناوە نادیارانە هەمیشە دەکەوێتە دوای ناوەکەوە و پێویستی بە ئامرازی دانەپاڵ دەبێت.

ئـ- تر　　ب- کەمێک

پ- هەموو　　ت- گەلێک

٣- لە ڕستەی (هەر دەڕۆم) وشەی (هەر) دەبێت بە چی؟

ئـ- هاوەڵناوی نادیار　　ب- جێناوی نادیار

پ- هاوەڵناوی ژمارە　　ت- هاوەڵکاری جەختکردن

٤- کام لەمانە هاوەڵناوی نادیار نییە؟

ئـ- ئەی　　ب- زۆر

پ- چەند　　ت- هین

٥- لەکام لەم ڕستانەدا هاوەڵناوی نادیار ئەرکی تەواوکەری کاری ناتەواوە؟

ئـ- بەفرێکی زۆر باری.　　ب- پرسیارەکان زۆر ئاسان بوون.

پ- خواردنەکە زۆر بوو.　　ت- لافاوەکە زیانی زۆر بوو.

جێناوی نادیار

دەستور و ڕاڤە

جێناوی نادیار: وشەیەکە لەبری ناوی کەسێک، یان گیاندارێک، یان هەر شتێکی تر بەکاردەهێنرێت، بەڵام ناوەکە بەئاشکرا دیار نییە، کە کێیە و چییە؟

- جێناوە نادیارەکان بریتین لە: (فلان، فیسار، کابرا، هین و کەس)

- فلان خەڵاتکرا.
- هەواڵەکەم بە فیسار گوت.
- کابرا جێگەی متمانەیە.
- ماڵی هین چوون بۆ سەیران.
- کەس نەچێتە دەرەوە.
- ئەز فلانی دنیاسم.
- کەس دڤێرێڕا نەچوویە باژێری.

جێناوە نادیارەکان لە ڕستەدا هەموو ئەرکەکانی ناو دەبینن، ئەرکەکانیش بریتین لە:	
١- **نیهاد**	فلان زیرەکە.
٢- **بکەر**	هین هات.
٣- **جێگری بکەر**	لەسەر کانییەکە کەس نەبینراوە.
٤- **بەرکار**	من کابرا دەناسم.
٥- **دیارخەری ناو**	کچەکەی فیسار پزیشکە.
٦- **تەواوکەری بەیاریدەی کاری تەواو**	کتێبەکە بە کەس مەبەخشە؟
٧- **تەواوکەری ڕاستەوخۆی کاری تەواو**	ئەوە فلانە.
٨- **تەواوکەری بەیاریدەی کاری تەواو**	کتێبەکەم بۆ فلانە.

ڕاهێنان - ١

له دوو ڕستەدا (هین)بەکاربهێنه، جارێك ببێت به هاوەڵناوی نادیار و جارێکیش ببێت به جێناوی نادیار.

ڕاهێنان - ٢

جێناوی نادیاری (کەس) له ڕستەدا بەکار بهێنه، به مەرجێك ئەم ئەرکانه ببینێت:

(دیارخەری ناو ، نیهاد ، بکەر)

ڕاهێنان - ٣

جیـاوازی لەنێـوان هاوەڵنـاوی نادیـار و جێنـاوی نادیـار چییـه؟ بـه نمونـه وەڵامەکـەت ڕونبکـەوه.

ڕاهێنان - ٤

ئەم ڕستانه شیبکەوه:

١- هـین زیرەکه.

٢- کابرا دانیشتییه.

ڕاهێنان - ٥

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە:

١- لە ڕستەی (کابرا خەڵاتکرا) جێناوی نادیاری (کابرا)، ئەرکی چییە؟

ئ- نیهادە ب- بەرکارە

پ- جێگری بکەرە ت- دیارخەری ناوە

٢- لە کام لەم ڕستانەدا (فڵان) دەبێت بە تەواوکەری کاری ناتەواو؟

ئ- ئەوە فڵان بوو ب- فڵان هات

پ- فڵانم بینی ت- فڵان دارتاشە

٣- لە ڕستەی (لە بازاڕ هین بۆ براکەی دەکڕێت.) پەیڤی (هین) کام لەمانەیە؟

ئ- جێناوی نادیارە، جێگری بکەرە ب- هاوەڵناوی نادیارە، دیارخەری ناوە

پ- جێناوی نادیارە، بەرکارە ت- جێناوی نادیارە، بکەرە

٤- کام لە مانە دەتوانێت جێگەی ناوێک بگرێتەوە لە ڕستەدا؟

ئ- کەم ب- فرە

پ- چوار ت- فیسار

٥- لە کام لەم ڕستانەدا جێناوی نادیار دیارخراوە؟

ئ- بە کابرام گوت پەلە مەکە ب- دایکی فلان مامۆستایە

پ- فیساری برات زیرەکە ت- هەموویان

کاری داڕێژراو

دەستور و ڕاڤە

کاری داڕێـژراو: بریتییـە لە کارێکی سـادەی واتادار و پێشـگرێک، یان پاشـگرێک، یان لە هەردووکیـان پێکدێت.

- کاری داڕێژراو لە بنەڕەتدا چاوگی داڕێژراوە، چونکە هەموو کارێک لە چاوگ وەردەگیرێت.

- دەرگاکەم داخست.
- وی ڕۆمان خواندەڤە.
- کرێکارەکە لەسەر کارەکە ڕادەهێنم.
- هەنارێ هەڵبگرە بۆ خویشکا خۆ.
- دایکم کفتەی لێدەنا.
- پرۆژەکە دوو سەد ملیۆن دیناری تێدەچێت.
- ئازاد زۆری پێچووبوو.
- دیسان ڕەشەبا هەڵیکردەوە.

- بەم ڕێگایەنەی خوارەوە لە کارە سادەکان کاری داڕێژراو دروستدەکرێت:

١- پێشگر + کاری سادە
ڕاپەڕی، داهێنا، ڕاهێنا، دانیشت، هەڵکرد، هەڵخست، وەرگرت...
٢- کاری سادە + پاشگر
چووەوە، خواردەوە، حەسایەوە، ڕازایەوە...
٣- پێشگر + کاری سادە + پاشگر
هەڵکردەوە، وەرگرتەوە، هەڵدایەوە، هەڵبووەوە...

- ئەمانەی خوارەوە بەشـێکن لەو پێشـگرانەی بەشـداریدەکەن لە دروسـتکردنی کاری ناسـادەدا (داڕێـژراو)، بەمەرجێـک واتای نوێ ببەخشـن بە کارە سـادەکە.

(هەڵ، پێ، تێ، لێ، ڕۆ، دا، ڕا، وەر.... هتد)

هەڵچوو، پێگەیشت، تێچوو، لێنا، ڕۆچوو، داخست، ڕامالّی، وەرگرت

(پـێ، تـێ، لـێ) دوو ڕۆڵ دەگێـڕن لـە ڕسـتەدا و دەتوانـن وەک پێشـگر دەربکەون و کاری داڕێـژراو دروسـتبکەن، دەشـتوانن وەک ئامـرازی پەیوەنـدی دەربکـەون و ئەرکی تەواوکـەری بەیاریـدە بەجێناوێـک ببەخشـن. کاتێک دەبن بە پێشـگر مەرجـە بلکێنرێن بە کارەکـەوە، بـەڵام کە ڕۆڵی ئامـرازی پەیوەندییان بینـی، دەبێت بەجیا بنوسـرێن. بۆ نمونە:

دیارییەکەم پێ گەیشت. واتە دیارییەکە بە من گەیشت.

هەنارەکە پێگەیشت. واتە هەنارەکە گەیوە.

- لـە پاشـگرەکان تەنیـا پاشـگری (ەوە) دەتوانێـت بچێتە سـەر کاری سـادە و بیکات بە کاری داڕێـژراو، ئەویـش لـە چەنـد بارێکـدا دەردەکەوێت:

١ واتای نوێ بە کارە سادەکە دەبەخشێت و کاری داڕێژراو دروستدەکات، وەک:

- دەرگاکەم کردەوە. - مە یاریی برەقە. - ئاوەکە مەگرەوە.

٢ واتای دووبارەبوونەوە دەبەخشێت بە کارەکە، وەک:

- دانا هاتەوە. - خوێندکارەکە دانیشتەوە.

٣ تەواوکردنـی واتـای کارەکـە، هەندێـک کار هـەن واتاکانیـان لەدەسـتداوە و بەبێ ئەم پاشـگرە لە ئێسـتای زمانەکەمانـدا واتا نابەخشـن، وەک:

- ڕێبوارەکە حەسایەوە. - برینی ئاسۆ کولایەوە. - گڵۆپەکە کوژایەوە.

- ئـەو نیشـانانەی کـە دەچنـە سـەر قـەدی چـاوگ و ڕابـردووی بـەردەوام، تـەواو و دور دروسـتدەکەن، وەک: (دە، ووە/ وە، بـوو) کارەکـە ناکـەن بـە داڕێـژراو. هەروەهـا نیشـانەکانی(ب، دە) بـۆ کاری داخـوازی و ڕانەبـردووش بەهەمـان شـێوە کارەکە ناکەن بـە داڕێژراو.

(خوێند: دەخوێند، خوێندووە، خوێندبوو / بخوێنە، دەخوێنم) هەموویان کاری سادەن.

- ئامرازەکانـی نەرێکـردن (نە، نا، مە، نی) کە کاری ڕسـتە لە شـێوەی (ئەرێ)وە دەگۆڕن بۆ شـێوەی (نەرێ) کاری سـادە ناکەن بە داڕێژراو.

(کێڵا: نەکێڵا، ناکێڵم، مەکێڵە) هەموویان کاری سادەن.

ڕاهێنان - ١

ئەم کارە سادانەی خوارەوە بکە بە داڕێژراو و لەدوایدا لە ڕستەدا بەکاریانبهێنە.

(گەهشت، خست، گرت، هێنا، ڕژا)

ڕاهێنان - ٢

بە چەند ڕێگا کاری داڕێژراو دروستدەکرێت؟ کامانەن؟
بە نموونە وەڵامەکەت بنووسە.

ڕاهێنان - ٣

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە:

١- کام لەم کارانەی خوارەوە بە دەستوری (پێشگر + کاری سادە) دروستکراوە؟

ئـ- تلایەوە　　ب- داڕزا　　پ- هەڵپاچییەوە　　ت- خوێندەوە

٢- کام لەم کارانە داڕێژراو نییە؟

ئـ- داگرت　　ب- ڕامالّی　　پ- ڕۆچوو　　ت- خوارد

٣- لە کام لەم ڕستانەدا پاشگری (ەوە) واتای کارەکەی تەواوکردووە؟

ئـ- گۆڤارەکە دەرچووەوە.　　ب- هەژارەکە حەسایەوە.

پ- خانووەکەی کڕییەوە.　　ت- قەرزەکەی دایەوە.

٤- کاری (هەڵگرتەوە) بەپێی کام یاسا دروستکراوە؟

ئـ- پێشگر + کاری سادە + پاشگر　　ب- پێشگر + کاری سادە

پ- کاری سادە + پاشگر　　ت- (ئـ ب) ڕاستن.

ڕاهێنان - ٤

هێل بەژێردا هاتووەکان شیبکەوە:

١- شەربەتەکەم نەخواردەوە.

٢- ئاڵای کوردستان لە هەموو شوێنێک دەشەکێتەوە.

٣- ئۆتۆمبێلەکە ڕادەگرێت.

کاری لێکدراو

دەستور و ڕاڤە

کاری لێکـدراو: ئـەو کارەیە، کە بە شـێوەیەکی گشـتی لە دوو وشــە یـان زیاتر پێکدێت، بــە مەرجێک یەکێکیـان کار بێت.

- کاری لێکدراو لە بنەڕەتدا چاوگی لێکدراوە، چونکە هەموو کارێک لە چاوگ وەردەگیررێت.

-کارێکم دەستکەوت.	(دەستکەوتن)
- منداڵەکەیان سواردەکرد.	(سوارکردن)
- ئەسپەکەم زینکردووە.	(زینکردن)
- ئاهەنگەکە دەستپێدەکەین.	(دەستپێکردن)
- کوڕەکە جێگای باوکی گرتەوە.	(جێگەگرتنەوە)
- میوانەکە ماڵئاواییکرد.	(ماڵئاواییکردن)
- وان کتێب ژبیردچیت.	(ژبیرچوون)
- فڕنەکە گەرمبکە.	(گەرمکردن)
- تۆمارەکەیان نوێکردبووەوە.	(نوێکردنەوە)
- تاوانبارەکەیان دەستبەسەرکردووە.	(دەستبەسەرکردن)
- پیاوە پیرەکە نەخۆشکەوت.	(نەخۆشکەوتن)
- وان تاقیکرن پێشئێخسن.	(پێشئخستن)
- دیسان شۆفێرەکە دواکەوتەوە.	(دواکەوتنەوە)
- پاپۆڕەکە نقومدەبێت.	(نقومبوون)
- پەتاکەت توشبوە؟	(تووشبون)

- بەشــەئاخاوتنەکانی (نــاو، هاوەڵنــاو، هاوەڵکار و پەیڤی بێواتا) دەتوانن لە دروســتکردنی کاری لێکدراودا بەشــداریبکەن. بەم شێوەیەی لای خوارەوە:

أ- نـاو: بەم ڕێگایانە بەشەئاخاوتنی ناو لە دروستکردنی کاری لێکدراودا بەشداریدەکات:

١- ناوی سادە + کاری سادە:
سوارکرد، دەستکەفت ، زینکرد...
٢- ناوی سادە + کاری دارِێژراو:
دەستپێکرد، چاوپێداخشاند ...
٣- ناوی دارِێژراو + کاری سادە:
ڕێگاگرت، جێگاگرت...
٤- ناوی دارِێژراو + کاری دارِێژراو:
جێگاگرتەوە، جێگاکردەوە...
٥- ناوی لێکدراو + کاری سادە:
ناڵەناڵکرد، ماڵئاڤایکر، ماستاوکرد...
٦- گرێی پێشبەندی ناوی(*) + کاری سادە:
لەهۆشچوو، لەبیرچوو...
٧- گرێی پێشبەندی ناوی + کاری دارِێژراو:
لەبیرچووەوە، بەبیرهێنایەوە...

ب - هاوەڵناو: بەمڕێگایانەبەشەئاخاوتنی هاوەڵناولەدروستکردنی کاری لێکدراودابەشداریدەکات:

١- هاوەڵناوی سادە + کاری سادە:
خۆشکرد، گەرمکرد، پڕکرد...
٢- هاوەڵناوی سادە + کاری دارِێژراو:
نوێکردەوە، گەرمکرەڤە، چاکبووەوە ...
٣- هاوەڵناوی دارِێژراو + کاری سادە:
بەهێزبوو، نەخۆشکەوت...
٤- هاوەڵناوی لێکدراو + کاری سادە:
دڵخۆشکرد، دڵشادبوو، دەستبەسەرکرد.....

* گرێــی پێشــبەندی نــاوی: بــە ئــەو جــۆرە گرێیــە دەوترێــت، کە بەهــۆی ئامرازێکــەوە دروســتدەبێت، نــەک بەهۆی دیارخــەر و دیارخــراوەوە. (لەهــۆش، لەبیــر، بەخێــو ...) گرێــی پێشــبەندن..

پ - هاوەڵـکار: بـەم ڕێگایانە بەشـەئاخاوتنی هاوەڵکار لە دروسـتکردنی کاری لێکدراودا بەشداری دەکات:

١- هاوەڵکاری سادە+ کاری سادە:
کەمکرد، دەرکرد، دواکەوت، پێشخست...
٢- هاوەڵکاری سادە + کاری داڕێژراو:
نزیکبووەوە، دوورکەوتەوە، دواکەوتەوە ...
٣- گرێی پێشبەندی هاوەڵکاری(*) + کاری سادە:
لەناوچوو(ژناڤچوو)، لەناوبرد...

ت - پەیڤی بێواتا: (بێژەیەک واتای سەربەخۆی نییە)+کار:
فێربوو، نقومبوو، تووشبوو، هاندا، وازهێنا، پەککەوت، فرێدا...

چەند تێبینییەکی گرنگ

- کاری لێکـدراو هەندێکجـار دووچـاری کەرتبـوون دەبێـت و (وشـەیەک ، جێناوێکـی لـکاو، ئامرازێـک، یاخـود نیشـانەکانی کار) دەکەوێتـە نێوانیـان. بـۆ نمونـە:
  - یارمەتیی هەژارەکەی دا. کارەکە لە چاوگی (یارمەتیدان) وەرگیراوە.
  - بانگم کرد. کارەکە لە چاوگی (بانگکردن) وەرگیراوە.
  - ئامادەنەدەبوو. کارەکە لە چاوگی (ئامادەبوون) وەرگیراوە.
  - سەرمان لە نەخۆشەکەدا. کارەکە لە چاوگی (سەرلێدان) وەرگیراوە.
- هەندێـک کار، یـان چـاوگ لە دەرەوەی ڕسـتە بە ڕواڵەت لە لێکـدراو دەچن، بەڵام لە ڕاسـتیدا لێکـدراو نیـن، ئەمەش زیاتر ئـەو کار و چاوگانـە دەگرێتەوە، کـە (پێ، تێ، لـێ) بەشـێکە لە پێکهاتنیـان. بۆ نمونە:
  - دەست پێ هەڵبڕین: دەستم بە ئەو هەڵبڕی.
  - چاو لێ پۆشین: چاو لە تۆ دەپۆشم. (پێ، تێ، لێ) لە پێکهاتەی ڕستەدا هەندێکجار دەبن بە ئامرازی پەیوەندی.
  - بەرد تێ گرتن: بەرد لە من مەگرە.
- هـەردوو کاری (کرد، بوو) دوو چالاکترین کارن لە چاوگی (کردن و بوون) وەرگیروان کـە دەتوانـن زۆرترین کاری لێکدراویان لێ دروسـتبکەین. لە یاسـا و دەسـتورەکانی سـەرەوەدا چەندین نمونە خراوەتەڕوو.

* گرێـی پێشـبەندی کاری: ئـەو گرێیەیە بەهۆی ئامرازێکـەوە، کە دەکەوێتە پێـش هاوەڵکارێکەوە دروسـتدەبێت، نەک بەهۆی دیارخەر و دیارخراوەوە . نمونە: (لەناو، لەسەر، بەپێش ...) گرێی پێشبەندن..

ڕاهێنان - ١

بە چەند ڕێگا دەتوانین بەیارمەتیی هاوەڵناو، کاری لێکدراو دروستبکەین؟ بە نموونە وەڵامەکەت بنوسە.

ڕاهێنان - ٢

هێڵ بەژێر داهاتووەکان شیبکەوە:

١- بە ئینتەرنێتەوە زۆر خەریکنابم.
٢- نەخۆشەکە بەزەحمەت سواربوو؟
٣- هشکە سالیێ ئاڤا بەنداڤان کێمکر.
٤- ڕۆژی تاقیکردنەوەم بیرخستەوە.

ڕاهێنان - ٣

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە:

١- کام لەم کارانە بە یاسای (ناوی سادە + کاری سادە) دروستبووە؟

ئـ- دەستکەوت ب- سەوزبوو پ- ڕەشهەڵگەڕا ت- نوێبووەوە

٢- کاری (سەرخست) چۆن دروستکراوە؟

ئـ- ناوی سادە + کاری سادە ب- هاوەڵناوی سادە + کاری سادە
پ- پەیڤی بێواتا + کاری سادە ت- هاوەڵکاری سادە + کاری سادە

٣- کام لەم کارانە بە یاسای (هاوەڵناوی سادە + کاری سادە) دروستکراوە؟

ئـ- بڵندبوو ب- فێربوو پ- تێربوو ت- (ئـ ، پ)

٤- کام لەمانە لە (پەیڤی بێواتا + کاری سادە) دروستکراوە؟

ئـ- زۆربوو ب- ئاودا پ- سواربوو ت- پەککەوت

٥- لە ڕستەی (نانەکەم گەرمکردەوە) کاری ڕستەکە چۆن دروستکراوە؟

ئـ- هاوەڵکاری سادە+ کاری داڕێژراو ب- ناوی سادە + کاری داڕێژراو
پ- هاوەڵناوی سادە + کاری داڕێژراو ت- هاوەڵناو سادە + کاری سادە

کاری تێنەپەڕ و کاری تێپەڕ

دەستور و ڕاڤە

کار: بریتییە لە وشەیەک، کە کارێک ، یان حاڵ و باروودۆخی کەسێک، یان شتێک، لە کاتێکی دیاریکراو و زانراودا باسدەکات.

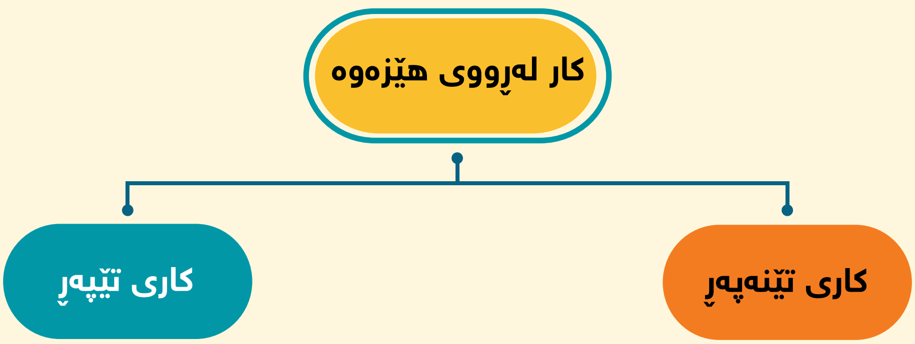

کاری تێنەپەڕ

بریتییە لەو کارەی، کە حاڵ و باروودۆخی کەسێک، یان شتێک باسدەکات، لە کاتێکی دیاریکراودا و کاریگەرییەکەی لە بکەر تێناپەڕێت بۆ سەر کەسێک، یان شتێکی تر، واتە پێویستی بە بەرکار نییە و واتای تەواوی ڕستەکە لە بکەر و کاردا تەواودەبێت.

ڕابردوو	ڕانەبردوو	داخوازی
ئازاد ڕۆیشت	ئازاد دەڕوات	ئازاد برۆ

- تەواوکەری بەیاریدە لەگەڵ کاری تێنەپەڕ دێت و هەندێک جار زیاتر لە دانەیەک وەردەگرن.

- ئەو ب ترومبێلێ هاتن.

- ئەوان بە ئۆتۆمبێل بۆ قوتابخانە هاتن.

کاری تێپەڕ

بریتییە لەو کارەی، کە حاڵ و بارودۆخی کەسێک، یان شتێک باسدەکات، لە کاتێکی دیاریکراودا و کاریگەرییەکەی لە بکەرەوە تێدەپەڕێت بۆ سەر کەسێک، یان شتێکی تر و واتای ڕستەکە بە بکەر و کار تەواونابێت. واتە پێویستی بە بەرکارە.

- کاری (تێپەڕ) لە ڕستەدا جگە لە بەرکار، دەتوانێت تەواوکەرێکی بەیاریدە، یان زیاتر وەربگرێت.

- سارا پارەی لە باوکم وەرگرت.
- سارا پارەی لە باوکم بۆ سایە وەرگرت.

پ/ چۆن کاری تێنەپەڕ لە کاری تێپەڕ جیابکەینەوە؟

وەڵام/ ئەم ڕێگایانەی خوارەوە کارئاسانیمان بۆ دەکەن، تا بتوانین کاری تێنەپەڕ و کاری تێپەڕ لەیەکتر جیابکەینەوە بەتایبەتی لە کارە سادەکاندا:

یەکەم بەهۆی بەرکار:

بەرکار بەشێکی سەرەکییە لە پێکهاتەی ڕستەی کار تێپەڕدا، بەڵام کاری تێنەپەڕ پێویستی بە بەرکار نییە.

دووەم بەهۆی بەشداریکردنی ئەندامەکانی جەستە لە کارەکەدا:

ئەگەر هەموو ئەندامانی جەستە لە جێبەجێکردنی کارەکەدا بەشداربوون ئەوا (تێنەپەڕ)ە، بەڵام ئەگەر بەشێک لە ئەندامانی جەستە لە کارەکدا بەشداریانکرد ئەوا (تێپەڕ)ە.

بۆ نموونە:

- من هاتم.

(تێنەپەڕ)ە، چونکە هەموو ئەندامانی جەستە لە جێبەجێکردنی کارەکەدا بەشداریانکردووە.

- من نانەکەم خوارد.

(تێپەڕ)ە، چونکە بەشێک یان چەند بەشێک لە ئەندامانی جەستەدا بەشدارن لە کارەکەدا.

سێیەم **جێناوە لکاوەکانیش وەک پێوەرێک بۆ جیاکردنەوەی کاری تێنەپەڕ و کاری تێپەڕ لە یەکتر بەکاردێن.**

ئـ- پاش لابردنی (ن) نونی چاوگ هەر کارێک دەستەی (دووەمی جێناوە لکاوەکان)ی وەرگرت تێنەپەڕە.

ب- پاش لابردنی (ن) نونی چاوگ هەر کارێک دەستەی (یەکەمی جێناوە لکاوەکان)ی وەرگرت تێپەڕە.

تێبینی

دەنگە سروشتییەکان تێنەپەڕن، تەنانەت ئەگەر (اندن)یشیان بخەینەسەر. بۆ نمونە:

- مەڕەکان باڕاندیان. (تێنەپەڕ)ە.

چوارەم دانانی وشەی پرسی (چی) بۆ شت و وشەی پرسی (کێ) بۆ کەس، ئەگەر ناوەکە، یان جێناوەکە بوو بە وەڵامێکی دروست بۆ یەکێک لە ئەو دوو وشە پرسە، ئەوا ئەو ناوە یان ئەو جێناوە بەرکارە، بۆ نمونە:

- من نانم خوارد. من چیم خوارد؟ وەڵام: نان
- من ئەوم نارد. من کێم نارد؟ وەڵام: ئەو

پێنجەم بکەردیار و بکەرنادیار وەک پێوەرێک بۆ جیاکردنەوەی کاری تێنەپەڕ و کاری تێپەڕ لە یەکتر. ئەگەرهەر ڕستەیەکی بکەردیار ڕاستەوخۆ نەتوانرا بکرێت بە بکەرنادیار ئەوا کارەکەی تێنەپەڕە، ئەگەر توانرا بکرێت بە بکەرنادیار ئەوا کاری ئەو ڕستەیە تێپەڕە. بۆ نمونە:

- ئازاد هات. ڕاستەوخۆ ناکرێت بە بکەرنادیار (تێنەپەڕ)ە.
- ئازاد سێوەکەی خوارد. ڕاستەخۆ دەکرێت بە بکەرنادیار (تێپەڕ)ە. (سێوەکە خورا)

کارە لێکدراوەکان

- کارە لێکدراوەکان بەهۆی یەکێک لە بەشەئاخاوتنەکانی ترەوە، کە دەیاندەینە پاڵ کارە سادەکان دەتوانین کاری لێکدراو (تێنەپەڕ یان تێپەڕ) دروستبکەین ، بەڵام هەندێک جار بەرکار بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ نایەت و بەشی یەکەمی ئەو کارە لێکدراوانە لە کارە تێپەڕەکاندا ڕۆڵی بەرکار دەبینن و لە بۆتەی کاری لێکدراودا دەتوێنەوە و دەبن بە بەشێک لە پێکهاتەی کارەکە. لەم حاڵەتەدا بەشی یەکەمی کارەکە شوێنی بەرکار پڕدەکاتەوە. لە نمونەی ئەو کارانە: (بڕیاردا (بڕیاردان)، بازدا (بازدان)، پشوودا (پشوودان)، یاریکرد (یاریکردن)، کۆچکرد (کۆچکردن)، نوێژکرد (نوێژکردن)، هاوارکرد (هاوارکردن)، هێرشکرد (هێرشکردن)، هتد)

- من بازمدا.

- یاریچییەکان پشوودەدەن.

- هاواریانکرد.

- زۆربەی ئەو کارە لێکدراوانەی بەرکار وەرناگرن و بەشی یەکەمیان شوێنی بەرکار پڕ دەکەنەوە هێزەکەیان لەدەستدەدەن و دەبن بە تێنەپەڕ، باشترین ڕێگا بۆ ناسینەوەی ئەو کارانە گۆڕینیانە بۆ بکەرنادیار، ئەگەر نەتوانرا بکرێت بە بکەرنادیار و واتاکەی تێکچوو ئەوە هێزەکەی لەدەستداوە و بووە بە تێنەپەڕ. بۆ نمونە.

- سوێندخواردن: ناتوانین بڵێین: سوێند خورا. چونکە سوێند خواردن نییە.

- خۆکوشتن: ناتوانین بڵێین: خۆ کوژرا.

ئەو بەشەئاخاوتنانەی دەتوانن لە ڕستەدا وەک بەرکار دەربکەون، ئەمانەن:

١ ناو:

هەمــوو جۆرەکانــی نــاو لــە ڕســتەدا دەبــن بــە بــەرکار ، وەک: (نــاو لــە ڕووی ژمــارەوە (تــاک، کــۆ)، نــاو لــە ڕووی ناســینەوە (ناســراو، نەناســراو)، نــاو لــە ڕووی هەبوونــەوە (بەرجەســتە، واتایــی)، نــاو لــە ڕووی ناوەرۆکــەوە (گشــتی، تایبەتــی ، کۆمــەڵ)، نــاو لــە ڕووی پێکهاتنــەوە (ســادە، ناســادە)، نــاو لــە ڕووی ڕەگــەزەوە: (نێــر، مــێ، دوولایــەن ، بێلایــەن) . بــۆ نمونــە:

– من مامۆستام بینی.
– دانا هەرمێیەکەی خوارد.
- هونەر کتێب دەخوێنێتەوە.
- ترێ چیرۆک دەنوسێت.
- کاوە ئاسنگەرەکەی بانگکرد.
- من کوڕەکەم دەنێرم.
- مامۆستا خوێندکار فێردەکات.
- ئەوان پیاو دەنێرن.
- دانای سێڤەک خار.
- سۆما گوڵەباخ ئاودەدات.
- من ئازاد دەنێرم.
- وەرینێ ڕۆمانەک خاند.
- ئەو دایکی نەبینیوە.
- وەستا دیوار دروستدەکات.

٢ جێناو: جێناوەکان دەتوانن ئەرکی بەرکار ببینن لە ڕستەدا، کە ئەمانەن:

ئـ- جێنـاوی سـەربەخۆ: جێنـاوە سـەربەخۆکان دەتوانـن لـە ڕسـتەدا ئەرکـی بـەرکار ببینـن، وەک: (جێنــاوی کەســیی ســەربەخۆ، جێنــاوی خۆیــی، جێنــاوی نادیــار، جێنــاوی پــرس، جێنــاوی نیشـانە). بـۆ نمونـە:

- ئەو منی نارد.
- ئازادی کابرا نەهناردییە.
- ئێوە ئەوانە بهێنن.
- من خۆت دەبینم.
- تۆ کێت بینیبوو؟

ب- جێنـاوی لـکاو: هـەردوو دەسـتە جێنـاوی لـکاوی (م – مـان، ت – تـان، ی – یـان) و (م – ین، یت – ن، ∅ – ن) لەگـەڵ کاری تێپـەڕدا دەبـن بـە بـەرکار ، بەپێـی چەنـد یاسـایەک (لـە قۆناغەکانـی دواتـردا دەخوێنرێـت).

ڕاهێنان - ١

ئەمانەی خوارەوە لە ڕستەدا بەکاربهێنە، جارێك وەك (بكەر)، جارێك وەك (بەرکار).

(کۆتر، گوڵ، نیشتمان، پەروەردە)

ڕاهێنان - ٢

جیاوازیی نێوان کاری تێپەڕ و کاری تێنەپەڕ چییە؟ وەڵامەکەت بە نموونە بنوسە.

ڕاهێنان - ٣

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە:

١-لە ڕستەی (باوکم پەنیرەکەی خوارد.) وشەی (پەنیرەکە) ئەرکی چییە؟

ئـ- بکەر ب- تەواوکەری بەیاریدە پ- بەرکار ت- نیهاد

٢- لە ڕستەی (ئەوان بە شەقامەکەدا هاتن.) (هات) چ جۆرە کارێکە؟

ئـ-ڕابردووی تێپەڕ ب-ڕانەبردووی تێپەڕ پ-کاری بکەرنادیار ت-ڕابردووی تێنەپەڕ

٣- لە ڕستەی (باخەوانەکە گوڵەکانی ئاودەدا.) کاری ڕستەکە کام لەمانەیە؟

ئـ- ڕانەبردووی تێپەڕ ب- ڕانەبردووی تێنەپەڕ

پ- ڕابردووی تێپەڕ ت- ڕابردووی تێنەپەڕ

٤- لە ڕستەی (دانا قەڵەمەکەی لە ئاسۆ وەرگرت بۆ هاوڕێکەی.) وشەی (ئاسۆ) ئەرکی دەبێت بە:

ئـ- تەواوکەری بەیاریدە ب- بکەر پ- بەرکار ت- هیچیان

٥-کاری تێپەڕ پێوستی بە کام لە مانەیە بۆ تەواوکردنی واتاکەی؟

ئـ- نیهاد ب- تەواوکەری بەیاریدە

پ-بەرکار ت- جێگری بکەر

ڕاهێنان - ٤

هێڵ بەژێردا هاتووەکان شیبکەوە:

١- ئاشەوان گەنم دەهاڕێت.

٢- لە شەقامەکە دەپەڕمەوە.

گۆڕینی کاری تێنەپەڕ بۆ تێپەڕ

دەستور و ڕاڤە

گۆڕینی کاری تێنەپەڕ بۆ تێپەڕ: کارە تێنەپەڕەکان بە چەند ڕێگایەک دەکرێن بە کاری تێپەڕ و پاش گۆڕینیان دەتوانین وەک هەر کارێکی تری تێپەڕ مامەڵەیان لەگەڵ بکەین و بەکاریانبهێنین لە ڕستەدا، هەروەها دەتوانین بیانکەین بە بکەرنادیار..

ڕێگاکانی گۆڕینی* کاری تێنەپەڕ بۆ کاری تێپەڕ

- قەدی چاوگی تێنەپەڕ + اند
- ڕەگی کاری تێنەپەڕ + اند
- کاری یاریدەدەر + دەنگەسروشتییەکان + اندن
- وەرگرتنی بەرانبەرەکەی لە کاری تێنەپەڕ

قەدی چاوگی تێنەپەڕ+ اند :

شکان – شکا = شکاند　　ڕوخان– ڕوخا= ڕوخاند

ترسان – ترسا = ترساند　　گریان – گریا = گریاند

سوتان – سوتا = سوتاند　　برژان – برژا = برژاند

کولان – کولا = کولاند

ڕەگی کاری تێنەپەڕ+اند :

گەیشتن – گە = گەیاند　　بەزین – بەز = بەزاند

خەوتن – خەو = خەواند　　کەوتن – کەو = کەواند

کاری یاریدەدەر+ دەنگەسروشتییەکان + اندن :

هێنایە + گریە + اندن　　هێنایە گریاندن

دەهێنێتە + ناڵە + اندن　　دەهێنێتە ناڵاندن

وەرگرتنی بەرانبەرەکەی لە تێنەپەڕدا :

ڕژا – ڕشت　　گۆڕا – گۆڕی

سڕایەوە – سڕیەوە　　سوا – سوی

مایەوە – هێشتەوە

* کاری تێنەپەڕمان هەیە بە هیچ کام لە ئەو یاسایانە ناکرێت بە تێپەڕ، وەک (سەرەوت، زا، گەنی، پشکوت ...هتد). تەنیا کارێکیش لە زمانی کوردیدا، کە خۆی تێپەڕە و جارێکی تر بەهۆی (اند) دووبارە دەکرێتەوە بە تێپەڕکاری (ناسی – ناساند)ە.

تێبینی

١- ئەگـەر قـەدی چاوگی تێنەپەڕ، یان ڕەگی کار، یاخود دەنگی سروشـتی بە پیتی بزوێن کۆتایـی هاتبـوو، کاتێک (اند)ی دەخەینە سـەر، ئـەوا ناوبەندێک دەخەینـە نێوانیان، یاخود یەکێک لـە پیتـە بزوێنـەکان لادەبەین، چونکـە دوو پیتـی بزوێن بـەدوای یەکـدا نایەن.

- گەشتن – گە + اند = گەیاند (دانانی ناوبەند)
- شکان – شکا+ اند = شکاند (فڕێدانی یەکێک لە دوو بزوێنەکە)

٢- ڕەگی کاری تێنەپەڕ + پاشگری اندن = کاری تێپەڕ

٣- دەتوانین لە دەنگە سروشـتیەکان بەهۆی پاشـگری (اندن)چاوگی تێنەپەڕ دروستبکەین. دواتـر بەهۆی کاری یاریدەدەر دەتوانین بیگۆڕین بۆ کاری تێپەڕ.

- هێنایە + گریە + اندن هێنایە گریاندن.
- دەهێنێتە + ناڵە + اندن دەهینێتە ناڵاندن.

٤- هەندێـک کاری تێنەپـەڕ هەیـە بە هیچ یەکێک لـە ڕێگاکانی یەکەم و دووەم و سـێیەم ناکرێـت بە تێپەڕ، لـەم کاتەدا ڕێگای چوارەم هەڵدەبژێریـن، ئەویش دۆزینەوەی چاوگێکی تێپـەڕە، کـە واتاکـەی تەواو نزیـک بێت لە واتـای چاوگـە تێنەپەڕەکـە، وەک ئەوانەی لە خانەی چوارەمدا پیشـاندراون.

- ماستەکە ڕژا. – ماستەکەم ڕشت. (ڕژا) کارێکـی تێنەپـەرە بە سـێ ڕێگاکەی تـر ناکرێـت بە تێپـەڕ، بۆیە نزیکترین کاری تێپـەڕ لییەوە لە مانـادا وەردەگرین، کە کاری (ڕشت)ە.

- بـە لابردنـی (ن) لـە سـەر ئـەو چاوگانـەی بـە (اندن)کراون بـە تیپەڕ، قـەدی چاوگ دروسـتدەبێت، کـە بناغـەی دروسـتکردنی هەموو دەمەکانـی کاری ڕابـردووە. هەروەها بـە لابردنی نیشـانەی چاوگ و گۆڕینـی (ا) بۆ (ێ) ڕەگی کار دروسـتدەبێت، کە بناغەی دروسـتکردنی کاری ڕانەبـردوو و کاری داخوازییە.

ڕابردوو	ڕانەبردوو	داخوازی
خانووە کۆنەکەی ڕوخاند.	خانووە کۆنەکە دەڕوخێنێت.	خانووە کۆنەکە بڕوخێنە.
مەڕەکەی هێنایە باراندن/(بارە)	مەڕەکە دەهێنێتە باراندن/(بارە)	مەڕەکە بهێنە باراندن/ (بارە).

ڕاهێنان - ١

ئەم کارە تێنەپەڕانەی خوارەوە بگۆڕە بۆ کاری تێپەڕ و لە ڕستەدا بەکاریانبهێنە:

(تێپەڕی، کەوت، سڕایەوە، بڕژا، خەوت، چوو)

ڕاهێنان - ٢

بە چەند ڕێگا دەتوانین کاری تێنەپەڕ بگۆڕین بۆ کاری تێپەڕ؟ وەڵامەکەت بە نموونە بنووسە.

ڕاهێنان - ٣

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە:

١- بە چەند ڕێگا کاری تێنەپەڕ دەگۆڕین بۆ تێپەڕ؟

ئ- یەک ب- دوو پ- سێ ت- چوار

٢- چاوگی (ڕژاندن) بە چ ڕێگایەک گۆڕاوە بە تێپەڕ؟

ئ- ڕەگی کار+ اندن ب- قەدی چاوگ + اندن

پ- چاوگی تێنەپەڕ+ اندن ت- هیچیان

٣- دەنگە سروشتییەکان چۆن دەکرێن بە چاوگی تێپەڕ ؟

ئ- بەهۆی (اندن)ەوە ب- بەهۆی کاری یاریدەدەر

پ- بەهۆی کاری یاریدەدەر + (اندن) ت- هیچیان

٤- لە ڕستەی (کارەساتەکە مرۆڤەکەی هێنایە قیژاندن) (هێنایە قیژاندن) دەبێت بە:

ئ- کاری تێنەپەڕ ب- کاری تێپەڕ

پ- کاری یاریدەدەر ت- هەموویان

٥- لەڕستەی (منداڵەکەم دەخەواند)کاری ڕستەکە.

ئ- ڕابردووی بەردەوامی تێنەپەڕ ب- ڕابردووی بەردەوامی تێپەڕ

پ- ڕابردووی تێنەپەڕ ت- ڕانەبردووی تێنپەڕ

ڕاهێنان - ٤

کاری ئەم ڕستانە لە تێنپەرەوە بگۆڕە بۆ تێپەڕ:

١- شوشەی پەنجەرەکە شکا.

٢- منداڵەکەم خەواند.

٣- کتێبەکەم پێ دەگات.

٤- ئاوی کوپەکە ڕژا.

ڕاهێنان - ٥

هێڵ بە ژێردا هاتووەکان شیبکەرەوە:

١- پێشمەرگەی کوردستان لەشکری دوژمنی بەزاند.

٢- کارەساتەکە منداڵەکەی هێنایە قیژاندن.

کاری یاریدەدەر (پارتیکڵ)

دەستور و ڕاڤە

کاری یاریـدەدەر (پارتیـکڵ): ئـەو کارەیـە، لەپـاڵ کارێکـی سـەرەکیی سـەربەخۆ، یان چاوگێکـدا دێـت، بـۆ دیاریکردنـی مەبەسـتێک و تەواوکردنی واتـای کارە سـەرەکییەکە، یـان چاوگەکە.

- لە زمانی کوردیدا بەرانبەر بە وشەی (پارتیکڵ) زاراوەی کاری یاریدەدەر بەکاردەهێنین، هەرچەنـدە زاراوەی (پارتیـکڵ) فراوانتـرە لـە کاری یاریدەدەر و تا ئێسـتا زاراوەیەکی پـڕ بەمانای خۆی بۆ دەستنیشـان نەکراوە.

- پارتیکڵـەکان هەندێکیـان سـەرچاوەی دروسـتبوونیان بـۆ کارێک دەگەڕێتـەوە، بەڵام هەندێکـی تریان کۆمەڵێک وشـەن، کە بۆ (گومان، مەبەسـت، ئارەزوو، ئاواتخواسـتن) بەکاردەهێنرێن:
  کارەکان وەک ((دەبوو، دەبوایە، دەبێت، هێنایە(ئینایە)، خستە، دەخاتە)
  وشەکان وەک ((خۆزگە، بریا، کاشکی، لەوانەیە، ڕەنگە)).

- ئەو وشانەی سەروە لە دوو باردا بەکاردەهێنرێن:

یەکـەم: لەگـەڵ ئـەو کارانـەی کـە لـە شـێوەی دانانیـدان، لـەم بـارەدا جگـە لـە کارە یاریدەدەرەکـە کارێکـی تریـش هەیـە. وەک:

- دەبوو وانەکەم خوێندبا.
- دەبێت کارەکەی جیبەجێکردبێت.
- لەوانەیە چیرۆکەکەت بۆ بخوێنمەوە.
- ڕەنگە کارەکەی بۆ نەکەم.
- خۆزگە تاقیکردنەوەکان دوابخەن.
- من دڤێت زوو ژ خەو ڕابم.

دووەم: بۆ گۆڕینی ئەو چاوگە دەنگی و دەنگە سروشتییانەی کە بەبێ یارمەتی یەکێک لەم وشانە ناتوانرێت بکرێن بە بکەرنادیار. لەم بارەدا تەنیا کارەکانی: (هێنا، خست) بەکاردەهێنرێن و مەرج نییە کاری تر هەبێت لە ڕستەکەدا. هەروەها بۆ کاری بکەرنادیار لە کرمانجی سەرودا پێویستمان بەکاری یاریدەدەر هەیە.

- منداڵەکەم هێنایە پێکەنین.
- دوژمنمان خستە گریان.
- ئەڤ گوندە دهێتە ئاڤاکرن.

ڕاهێنان - ١

کاری یاریدەدەر لە چەند باردا بەکاردەهێنرێت؟ وەڵامەکەت بە نمونە بنوسە.

ڕاهێنان - ٢

ئەم کارانەی خوارەوە لە ڕستەدا بەکاربهێنە.

(دەبێت، هێنایە، خستە، دەبوو، دهێتە)

ڕاهێنان - ٣

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە:

١- کارێکە لەپاڵ کارێکی سەربەخۆدا لە ڕستەدا بەکاردێت؟

ئـ- کاری ناتەواو ب- کاری یاریدەدەر پ- کاری تێپەڕ ت- کاری تێنەپەڕ

٢- بەشی هەرە زۆری کارە یاریدەدەرەکان دەکەونە کوێی ڕستەوە؟

ئـ- سەرەتا ب- کۆتایی پ- ناوەڕاست ت- پێش کۆتایی

٣- لە ڕستەی (ئەم دشێین بسەر چیا بکەڤین) (دشێین) چییە؟

ئـ- کاری ناتەواوە ب- کاری سەرەکییە پ- کاری تێپەڕە ت- کاری یاریدەدەرە

٤- لە ڕستەی (ترێ دەبێت بە مێوژ.) (دەبێت) چییە؟

ئـ- کاری تەواوی تێپەڕە ب- کاری یاریدەدەر

پ- کاری سەرەکی ت- کاری تەواوی تێنەپەرە

٥- کام کار لەپاڵ دەنگە سروشتییەکاندا واتای کاری تێپەڕ تەواودەکات؟

ئـ- دەوێرم ب- خستە پ- دەگونجێت ت- دەوێت

ڕاهێنان - ٤

هێڵ بەژێردا هاتووەکان شیبکەوە:

١- دەبێت ڕۆمانەکە بخوێنمەوە.

٢- ڕەنگە یارمەتیی هاورێکەم بدەم.

بەشی ئەدەب

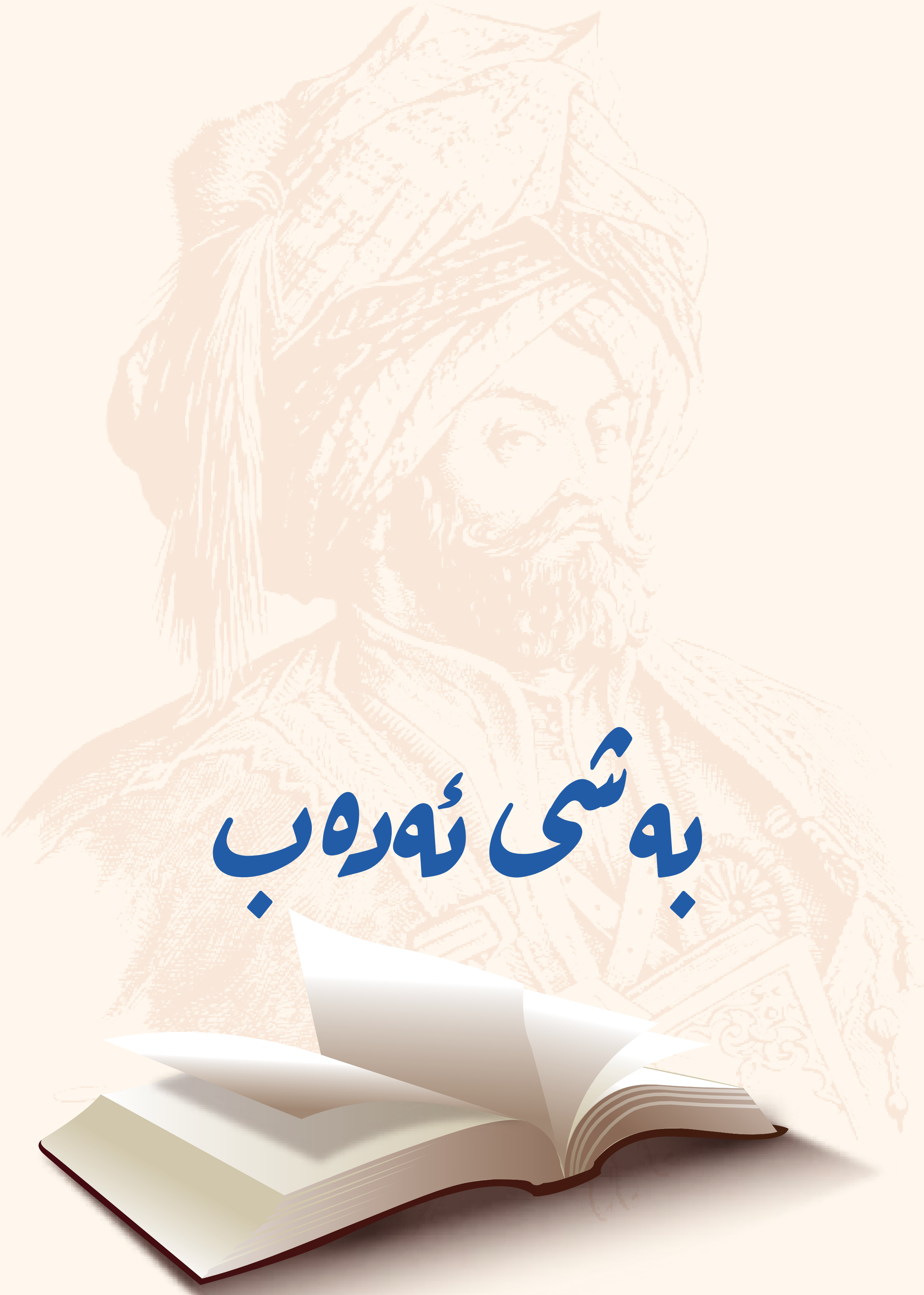

داستانی کوردی

داستانی قەڵای دمدم

سەرچاوە مێژووییەکان بە درێژی باسی ئەو ڕووداوە گرنگەیساڵی (١٦٠٨)ز یان کردووە، لە ڕوی گێرانەوەی مێژووییەوە بەئاسانی دەتوانین لە سەرچاوە فارسی و کوردییەکاندا بۆ ڕاستی ئەم قارەمانی و بە کۆمەڵ شەهیدبوونەی کوردانی بەرخۆدەر بگەڕێین، قارەمانانی قەڵای دمدم بە سەرکردایەتی (خانی لەپزێڕین)، تا دواهەناسە و دوا دڵۆپی خوێن لەگەڵ داگیرکەردا جەنگاون و بە کۆمەڵ مردنیان لەسەرشۆڕکردن بەباشتر زانیوە، ئەم تابلۆگەورەیەی قارەمانێتی لە ئەدەبی کوردیدا زۆر بە فراوانی ڕەنگیداوەتەوە ..

قەڵای دمدم لە پێنج بەش پێکهاتووە، کە بریتین لە (قەڵای سەرەکی، قەڵای خواریێ، سولق، بوزلق و کەلوی خۆرهەڵات)، لەلای باکور و باشوری قەڵاکەوە دوو دۆڵی زۆر قوڵ هەن، ئەمەش وایکردووە، کە پێویستی بە شورە نەبێت، لەلای خۆرهەڵاتەوە پاڵی بە بەرزایی چیاکە داوەتەوە و شورەیەکی زۆر تەواوی بۆ کێشراوە و لەلای خۆرئاواشەوە، کە لە (تەختایی) نزیکترە، شورەیەکی یەکجار پتەوی هەیە و دەرگایەکی بەرەو باشور دەکرێتەوە، هەر پێنج بەشەکەی قەڵا ئەوەندە بەرز و پتەون، ئەستەمە دوژمن بتوانێت بەئاسانی داگیریبکات.

لە سەرەتای سەدەی حەڤدەیەم تا ئەمڕۆ پاڵەوانێتی شەڕاوەرانی قەڵای دمدم لەسەر دەمی گۆرانیبێژ و حیکایەتخوانانی کورد، لە هەموو ناوچەکانی کوردستاندا، بەهەموو دیالێکتەکانی کوردی دەگێردرێتەوە. ئەو بەرهەمە فۆلکلۆرییانەی لە ئەنجامی ئازایەتی جەنگاوەرانی قەڵای دمدم هاتە کایەوە، هەندێکی بڵاوکراونەتەوە و بەشێکیشی تا ئیستا هەر بەسەر زاری خەڵکەوە ماونەتەوە.

ئەگەر داستانەکانی تر هەندێکیان لە داستانی فۆلکلۆرییەوە گۆڕابن بۆ داستانی نوسراوی شیعر، ئەوا داستانی قەڵای دمدم لە ڕوداوی مێژووییەوە بوو بە داستانی فۆلکلۆری و لە داستانی فۆلکلۆرییشەوە بو بە چیرۆکی سەرشانۆ و ڕۆمانی تازە.

خۆرهەڵاتناسەکان زیاتر بایەخیان بە حکایەت و بەیتەکانی قەڵای دمدم داوە و بڵاویانکردووەتەوە و کردووشیانە بە (ڕوسی، ئەڵمانی، فەڕەنسی، ئەرمەنی و فارسی).

نمونەیەک بە بنزاری موکریانی، حکایەتخوان دەڵێت:

خان ئەوداڵ و کاکە خانە
حەوت شەوان و حەوت ڕۆژانە
شەڕیان دەکرد بە شیرانە
شیران نەیاندیت کێلانە
لەش کەوتن وەکی گردانە
خوێن ڕۆیی هەروەک جۆگانە
باڵچووغەی شێران نەمانە
شەهیدیان کرد کاکە خانە
خان دەڵێ: خانی خەزایمە
هەتا لە دنێ ئەز بژیمە
بۆ خۆم پەرژینی شەڕیمە
خان ئەوداڵ و کاکە خانە
گرتبوویان وەعدە و پەیمانە

(بۆ لەبەرکردنە)

لێکدانەوەی ووشەکان:

کێلان: کیفی شمشێر

باڵچوغە: مەیدانی شەڕ- شەڕگە

خەزایمە: غەزا – شەری پیرۆز

دنێ: دنیا

ڕێبازە ئەدەبییەکان

ڕێبازی کلاسیزم

ڕێبــازی ئەدەبــی بریتییــە لە کۆمەڵە تیۆر و بۆچونێکی ئەدەبی کە لە شــارێک، یان وڵاتێکــدا ســەرهەڵدەدات و نوێنەرەکانی بــە بەرهەمەکانیان دەیچەســپێنن. زۆرجاریش بــە وڵاتانــی تــردا بڵاودەبێتــەوە. وڵاتانــی ئەورووپا مەڵبەنــدی لەدایکبوونــی هەمــوو ڕێبــازە ئەدەبیەکانــن و هــەر لەویشــەوە بنەمــا هزری و فەلســەفی و ئێســتاتییەکانیان داڕێــژراون و هێڵــی جیاکردنــەوەی ڕێبازەکان لە یەکتــر دەستنیشــانکراوە. لە نموونەی ئــەو ڕێبازانەش وەک: ڕێبازی (کلاســیزم، ڕۆمانســیزم، ریالیزم، پەرناس، ســیمبولیزم، دادایزم و ســۆریالیزم... هتد).

یۆنانییــەکان لەبــواری ئەدەبــدا مێژوویەکــی دێرینیان هەیە بۆ نموونە ئەرســتۆ خاوەنی کتێبی شیعرناســی (بۆتیکا- هونەری شــیعر)، هۆراســیش داوای لە ڕۆمانەکان کردووە لاســایي یۆنانییەکان بکەنەوە.

زاراوەی کلاســیزم (Classisime) لە وشــەی (کلاس -Class) و پاشــگری (یزم - isime) پێکهاتــووە و ئەمــەش لــە بنەڕەتــدا لە (کلاســیس)ی لاتینییەوە هاتــووە، کە بە واتــای (یەکــەی کەشــتیگەل) دێــت، دواتریش ئەم وشــەیە بەرامبەر بە (پۆلــی خوێندن) بەکارهــات. بۆیــە ئــەم نــاوە لــە ئــەم جــۆرە ئەدەبــە نــراوە، چونکــە پێیان وایــە ئەم جــۆرە ئەدەبــە نەمــرە و بــە درێژایی مێــژوو بەکەڵکــی ئەوە دێــت، کە بۆ پــەروەردە و فێرکردنــی لاوان لــە پۆلەکانــی خوێنــدن بخوێنرێــت. هــەر لەبــەر ئەوەش بــوو، کە هــەردوو ئەدەبــی کۆنــی یۆنانی و ڕۆمانــی بە کلاســیزم دادەنرێت.

بــەر لــە ســەرهەڵدان و پەیدابوونــی ڕێبــازی ئەدەبــی لــە ئەورووپــا، ئــەدەب بــە شــێوەیەکی ئازادانــە و بــە سروشــتی خــۆی هــەر بــەردەوام بــوو. هەر لــە زووەوە شــاعیران بە شێوازێکی خۆکارانە شیعریان نوســیوە، بەڵام دوای زنجیرەیەک شۆڕشی چاکســازی ئایینــی و سیاســی و ئابــوری و کۆمەڵایەتــی، کــە بە ســەردەمی بوژانەوە (ڕێنســانس) ناودەبرێــت، وەچەرخانێکــی مێژوویــی و گرنــگ لــە هەمــوو بوارەکانــی

ژیانـدا ڕویـدا و ئـەو ڕاپەڕینـە مەیدانـی ئەدەبیشـی گرتەوە و بـوو بەهـۆی لەدایکبوونی یەکەمیـن ڕێبـازی ئەدەبـی، ئەویـش ڕێبازی (کلاسـیزمە).

هـەردوو کتێبـی هونەری شـیعری (ئەرسـتۆ) و (هـۆراس)، کە بنەما و دەسـتورەکانی کلاسـیزمیان دارشـتبوو بە یەکەم سـەرچاوەی بڵاوبوونەوەی ئەدەبی کلاسیزم لە ئەوروپا دادەنرێـن و بەرهەمەکانـی (ئەسـخیلۆس) و (یۆربیـدز) و (هۆمیرۆس)یش سـەرچاوەیەکی تـری کلاسـیزمی ئەوروپایی بوون، کە هـەر لە کۆنەوە لەبەر بەرزی و نەمرییان لاسـاییان دەکرایەوە و بە کلاسـیزمی کـۆن ناودەبران.

ئیتالییـەکان هـەر لـە سـەدەی پازدەیـەم و شـازدەیەمەوە چەندیـن جـار هـەردوو کتێبەکـەی (ئەرسـتۆ) و (هۆراس)یـان بـۆ زمانـی ئیتالـی وەرگێڕابـوو، ئەمانـە بـوون بە هـۆی بڵاوبوونەوە و دەرکەوتنی بنەماکانی کلاسـیزم بەشـێوەیەکی سـەرەتایی لـە ئیتالیا، بـەڵام لە وڵاتی فەرەنسـا گەشـەی زیاتریکـرد و دواتریش لـە وڵاتانی ئینگلتـەرا و ئەڵمانیا بڵاوبووەتـەوە. هەروەهـا بەرهەمـی نوسـەرانی (بزوتنـەوەی ڕۆشـنگەری) لـە کۆتایـی سـەدەی حەڤدەیـەم تا کۆتایـی سـەدەی هەژدەیەم بوون بە سـەرچاوەی تری کلاسـیزم، بەتایبەتـی کاتێـک (نیکۆلا بوالۆ) ی ڕەخنەگری فەرەنسـی کتێبە گرنگەکـەی خۆی (هونەری شـیعر)ی بڵاوکـردەوە و دەسـتور و بنەمانـی کلاسـیزمی تێدا شـیکردەوە و چەسـپاندی و توانـی گیانێکـی هاوچەرخانـە بـە ڕێبازەکـە بـدات و کتێبەکـەی وەک سـەرچاوەیەکی تیۆریی گرنگی کلاسـیزم پێشکەشـبکات.

مـاوەی نێـوان سـاڵانی (١٦٣٠ – ١٦٦٠)ز گرنگتریـن قۆناغە، کە کلاسـیزمی نوێی پێدا تێپەڕیـوە، نـەک تەنیـا لـە فەرەنسـا، بەڵکو لـە تـەواوی ئەوروپادا. ئـەم ڕێبـازە ئەدەبییە بەردەوامبـوو، تـا کۆتایـی سـەدەی هـەژدە. سـەرهەڵدانی شۆڕشـی فەرەنسـا لە سـاڵی (١٧٨٩)ز و دامەزراندنـی (سیسـتەمی پەرلەمانـی و بڵاوبوونـەوەی جاڕنامـەی گەردونـی مافـی مـرۆڤ)، کە زەمینەیان خۆشـکرد بۆ دەرکەوتنـی بنەماکانی (ئازادییـە خودییەکان و ڕەخنەگرتـن لە دەسـەڵاتی دەرەبەگایەتـی و دامەزراوەکانـی کۆمەڵگا و یاسـا فەرمییەکان و ئاییـن)، کـە بـە تێڕوانینی کـۆن بنیادنرابوون و جێگەی بـە فەلسـەفەی نمونەیی(ئایدیاڵ) چۆڵکـرد و فەلسـەفەی مادی(ماتریـاڵ) هاتەئـاراوە. هـاوکات ڕێبازێکـی ئەدەبییش لە دژی بنەماکانـی ئەدەبـی کلاسـیزم لەدایکبـوو، کە ئەویـش ڕێبازی ڕۆمانسـیزم بوو.

تایبەتمەندییەکانی ئەدەبی کلاسیزمی ئەوروپایی:

١- ئەدەبی کلاسیزمی ئەوروپایی لەسەر ڕێچکەی ئەدەبی کۆنی یۆنانی و لاتینی هەنگاودەنێت، نوسەرانی سەدەی حەڤدەیەم هەوڵیانداوە ئەدەبێکی وا بهێننە کایەوە لە بەهێزیدا وەک ئەدەبی لاتینی و یۆنانی بێت.

٢- ئەدەب لە خزمەتی دەسەڵاتدا بێت، کە دەسەڵات تازە لە شەڕی بیروباوەڕی کەنیسە هاتبووە دەرەوە و نائارامییەکی زۆر لە ئارادا بوو، وەک پێویستییەک بۆ ئارامکردنەوەی خەڵک و دەرخەری کردەوەی باش و خراپ، ئەدەبی کلاسیزمی ئەوروپایی هاتەئاراوە.

٣- ئەدەبی کلاسیزم زادەی عەقڵ و ژیرییە، بۆیە زۆر گرنگی بە لایەنی میانڕەوی و ئاشکرایی داوە، کلاسیزم هەمیشە هەوڵیداوە بە ڕاستییە گشتییەکان بگات، هەربۆیە بەرهەمی کلاسیزم زیاتر وەک دەقی شانۆگەری دەنووسرا.

٤- گرنگیدان بە دارشتن و شێوازی نوسین، ئەدەبی کلاسیزم ڕێزێکی زۆر لە بنەما و یاساکانی زمان دەگرێت و چاو دەبڕێتە دەربڕینی جوان لە ڕوی زمانەوانییەوە. لە م ڕووەوە زۆر جار ئەوروپایی نوسەری بەتوانا لە زماندا بە نوسەری (کلاسیزم) ناودەبەن.

٥- ڕونی و ئاشکرایی یەکێکی ترە لە تایبەتمەندییەکانی ئەدەبی کلاسیزم، (بوالۆ) ی ڕەخنەگری فەرەنسی پێیوایە، هەر بابەتێک ئەگەر بە ڕونی هەستیپێبکرێت، دەتوانرێت بە ڕونیش دەرببڕرێت، هەر ناڕونییەک لە ئەدەبدا هەبێت دەگەڕێتەوە بۆ ناڕونی لە بیر و عەقڵی نوسەرەکەیدا. ناڕونی دەبێتە هۆی تەمومژ و هاندانی ئاژاوە و شیکردنەوەی جیاواز و کاری تاکەکەسی.

٦- کلاسیزم لە ئەدەبدا بە کرداری لاساییکردنەوەی سروشت دادەنرێت و بەگشتی بۆچونێکی مرۆڤانەی هەیە.

بنەماکانی ئەدەبی کلاسیزمی کوردی

لێکۆڵەرانی ئەدەبی دەریانخستووە. ئەدەبی کلاسیزمی کوردی هەر لە سەرەتای پەیدابوونییەوە بە شیعر دەستی پێکردووە (شێوە و ڕوخسار) هەمان ئەو شێوە و ڕوخسارەیە، کە ئەدەبی خۆرهەڵاتیی ئیسلامی پێنوسراوە وەک: (غەزەل، قەسیدە، چوارین، پێنج خشتەکی، مولەممەع، موستەزاد، تەرکیب بەند، تەرجیع بەند و دێری تاک... هتد)، بەڵام لە ناوەرۆکدا سەرەڕای هاوبەشی لەو بابەتانەی، کە لە ئەدەبی خۆرهەڵاتیدا هەیە، تایبەتمەندیی کوردانەی خۆی پاراستووە و مۆرکی خۆماڵیانەی پێبەخشیوە و جیایدەکاتەوە لە ئەدەبی گەلێکی تری خۆرهەڵاتی، بەتایبەتی لە هەستی غوربەت و دوری لە نیشتمان و وەسفی سروشتی جوان و ڕازاوەی کوردستان.

دیارترین تایبەتمەندییەکانی ئەدەبی کلاسیزمی کوردی:

١- نەتەوایەتی: لە ئەدەبی کلاسیزمی کوردیدا، سەرباری شیعری سۆفیگەری و دڵداری و .....هتد زۆرجار شاعیرانی کورد بابەتی نەتەوایەتیان خستوتەڕو، ئەم دیاردەش ئەدەبی کلاسیزمی کوردی لە ئەدەبی کلاسیزمی جیهانی جیادەکاتە و نمونەش بۆ ئەمە شیعرەکانی ئەحمەدی خانی وحاجی قادری کۆیی ....هتد .

٢- کێش: شیعری کلاسیزمی کوردی بەگشتی پەیڕەوی کێشی عەروزی عەرەبی دەکات، بەڵام لە بەحرەکانی عەروزدا تەنیا ئەو کێشانەی وەرگرتووە، کە هەنگاوەکانی لەگەڵ ئاوازی شیعری کوردیدا دەگونجێت، ئەمەش لە نیوە کەمتری ئەو بەحرە عەروزیانەیە، کە (خەلیلی ئەحمەدی فەراهیدی)ی لە شیعری عەرەبیدا دەستنیشانیکردووە و دۆزیویەتەوە.

٣- سەروا: شیعری کلاسیزمی کوردی سەروای یەکگرتووی بەکارهێناوە، کە بە یەک ستون دێتە خوارەوە، واتە نیوەدێری دووەمی هەموو دێڕێکی شیعری هەمان سەروای دێری یەکەمی پارچە شیعرەکەی هەیە. بۆ نمونە

_________ ا
_________ ا
_________ ب
_________ ا
_________ پ
_________ ا
_________ ت
_________ ا

٤- یەکێتیی دێر: شیعری کلاسیزمی کوردی زیاتر گرنگی بە یەکێتیی دێر دەدات و هەر دێرێک واتاکەی لە خۆیدا تەواودەبێت، تەنانەت ئەگەر لەنێوان دێرەکاندا پێش و پاشیش بکرێت گرفتێکی ئەوتۆ دروستناکات، بەڵام شیعری ڕێبازەکانی تر گرنگی بە یەکێتیی بابەت دەدەن و کۆی دەقەکە واتاکە تەواودەکات.

٥- واتا: شیعری کلاسیزمی کوردی خۆی ئامانجە و نابێتە ئامرازی گەیاندنی هیچ پەیام و ئایدیایەک، جگە لە جوانی و بەرزیی خۆی، ئەمەش وایکردووە واتایەکی پتەو و قوڵی هەبێت و وشە و زاراوەکانی زۆربەی کات هەڵگری زیاتر لە واتایەک بن، بەهۆی ئەوەی چنراوێکی زمانی بەرزە و شاعیر هەوڵدەدات ئەوپەڕی دەستڕەنگینیی خۆی تێدا بەرجەستەبکات.

٦- بابەت و مەبەستەکانی شیعری کلاسیزمی کوردی: وەک شیعری کلاسیزمی خۆرهەڵاتی، زیاتر سنووردارن و بە دەوری چەند بابەت و مەبەستێکدا دێن و دەچن، وەک: (ستایشی خودا و پەیامبەر، وەسف و پیاهەڵدان، دڵداری، شین و لاواندنەوە... هتد).

ئەدەبی کلاسیزمی کوردی – زاری لوڕی

ئەدەب بە زاری لوڕی لە سەردەمی سەلجوقییەکان بەدواوە بەتەواوی سەریهەڵدا، چونکە لە ساڵی حەڤدەیەمی کۆچی، بەهۆی بڵاوبوونەوەی ئایینی پیرۆزی ئیسلامەوە، زمانی عەرەبی باڵادەستی خۆیی سەپاند بەسەر زمانی هەموو گەل و نەتەوە موسڵمانە ناعەرەبەکاندا.

بۆیە سەردەمی سەلجوقییەکان لەڕوی سیاسی و مێژووییەوە؛ پشتیوانێکی گەورە بوو بۆ زیندوکردنەوە و بوژانەوەی زمان و ئەدەب، کوردیش وەک نەتەوەکانی تر گەڕایەوە سەر زمانی زگماکی خۆی و وردە وردە شاعیرانی کورد دەستیانکردووە بە زیندوکردنەوە و بوژانەوەی ئەدەبی کوردی، کۆنترین شیعری کوردی لە دوای سەردەمی سەلجوقییەکان، کە مابێتەوە و نەفەوتابێت شیعرکانی (بابا تاهیری هەمەدانییە)، کەبە زاری لوڕی نوسیویەتی.

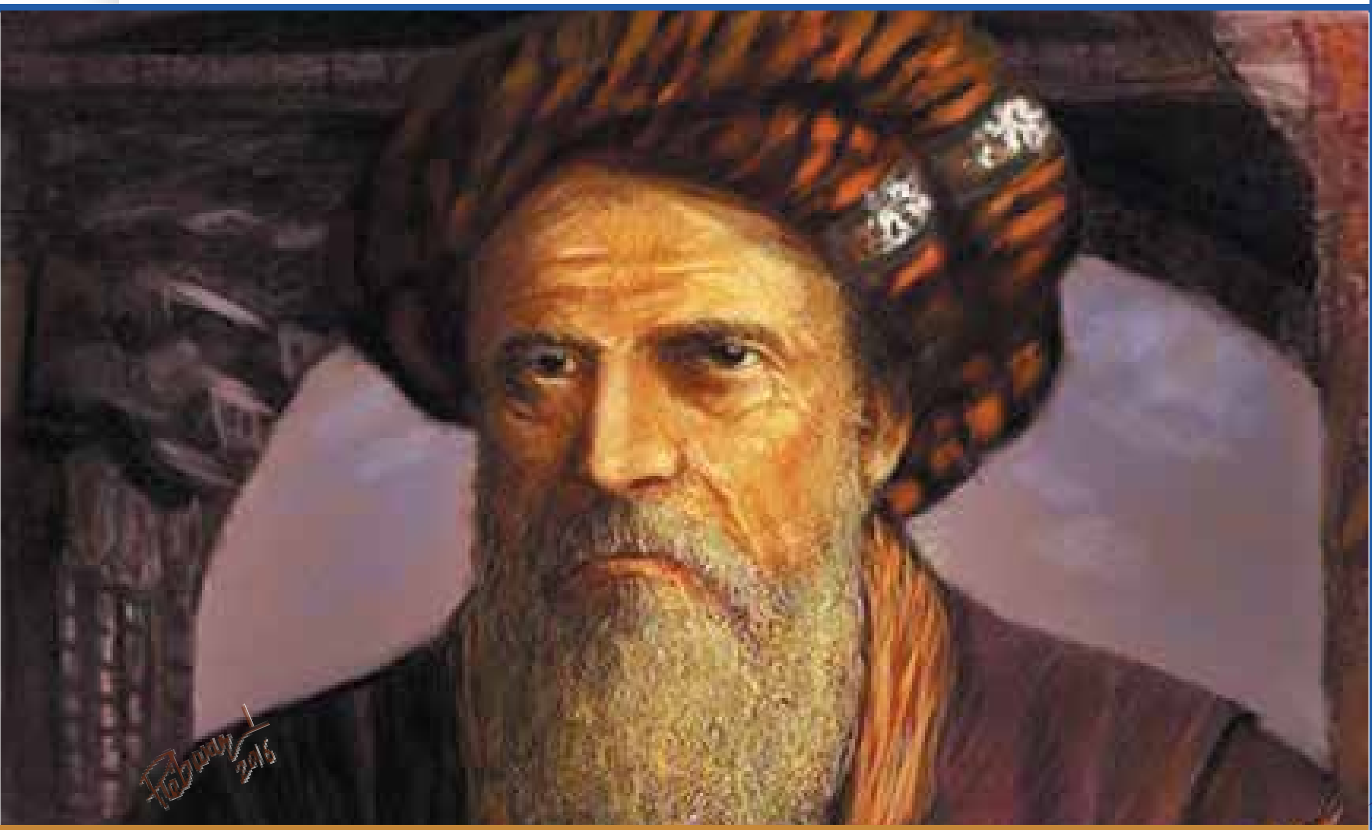

بابا تاهیری هەمەدانی

بابا تاهیری هەمەدانی لە ساڵی (٩٣٧)ز لە دایکبووە و لە ساڵی (١٠١٠)ز کۆچیکردووە، خەڵکی شاری هەمەدانە و سەر بە ناوچەی لوڕستانە. چوارینەکانی بە زاری لوڕی نوسیوە، پیاوێکی سۆفی و خواناس بوو، لە خەڵکی دوورکەوتووەتەوە و گۆشەگیری لەلا پەسەند تربوو، بۆئەوەی بگاتە خۆشەویستەکەی. هەر لە هەمەدان کۆچیکردووە و گۆڕەکەی لەسەر گردێکە کەوتووەتە باکوری خۆرئاوای شاری هەمەدان.

* تابلۆ: هونەرمەند ڕێبوار خالد

موئان بە حروم کە دەر زەرف ئامەدەستوم
موئان نوقتە کە دەر حەرف ئامەدەستوم
بەهەر ئەلفی ئەلف قەدی بەرئایو
ئەلف قەدوم کە دەر ئەلف ئامەدەستوم

(بۆ لەبەرکردنە)

بەرهەمەکانی بابا تاهیری هەمەدانی:

١- بابا تاهیر هەشتا چوارینی نوسیوە، بەڵام نزیکەی پێنج سەد چوارین بە ناوی ئەوەوە بڵاوکراوەتەوە.

٢- کتێبێکی بەناوی (کلمات القصار) بە زمانی عەرەبی نوسیوە.

٣- کتێبێکی بەناوی (الفتوحات الرباني في اشارات الهمداني) بە زمانی عەرەبی نوسیوە.

ڕوخساری شیعرەکانی بابا تاهیری هەمەدانی:

١- ئەو ڕێچکەیەی گرتوویەتی لە شیعر نوسینیدا، سادە و بێگەردبوو.

٢- شیعرکانی بە زمانێکی سادە و ساکار نوسیوە، هەموو کەسێکی خوێندەوار و نەخوێندەوار لێیتێگەیشتووە.

٣- بە دوای وشەکاری و شێواز و وشەی گران نەگەڕاوە، بەڵکو شیعرکانی بە قاڵبی چوارین داڕشتووە.

٤- شێوازی تایبەتی خۆی هەیە و لاسایی کەسی نەکردووەتەوە.

٥- لەناو کێشی عەروزدا ئاسانترین کێشی بەکارهێناوە، کە لەگەڵ وشە سادە و ساکارەکانیدا گونجاوە.

ناوەرۆکی شیعرەکانی بابا تاهیری هەمەدانی:

١- شـیعری بـۆ کـەس نەگوتـووە و ستایشـی کەسـی نەکـردووە، تـا بگاتـە پلـە و پایەیـەک، یـان هەندێـک شـتی دەسـتبکەوێت.

٢- تاکـە شـاعیری کـوردە، کـە ڕێچکـەی سـۆفیگەری گرتـووە و لـە سـەردەمی پەیدابوونـی سـۆفیگەریدا ژیـاوە.

نمونەیەک لە چوارینەکانی:

مـو ئـــان ڕەنـدم کـی نامـم بـێ قەلەنـدەر
نە خون دێروم، نە موون دێروم، نە لەنگەر
چـــو رۆچ ئایـۆ بگـەردوم گـەردی گێتـی
چـو شـەو ئایـۆ بـە خشتی وانەهـەم سـەر

(بۆ لەبەرکردنە)

واتـە: (مـن ئـەو ڕەنـدەم کـە نـاوم قەلەنـدەرە، نـە ماڵـم هەیـە، نـە سـامانم هەیـە، نـە جێگـە، کـە ڕۆژ دادێـت، لـە زەوی دەسـووڕێمەوە کـە شـەو دەکشـێت سـەرم لـە سـەر خشـتێک دادەنێـم).

ئەدەبی کلاسیزمی کوردی - زاری گۆران

هەندێک لە شارەزایانی ئەدەبی کوردی لایان وایە، ئەگەر چوارینەکانی بابا تاهیری هەمەدانی بخەینە لاوە، کە بە زاری لوڕی نوسراوە، ئەوا دەقی شیعری زاری گۆران کۆنترین دەقن لە ئەدەبی کوردیدا، سرودەکانی کتێبی (سەرەنجام) و شیعرەکانی مەلای پەریشان و ئەدەبی یارسان بە سەرەتای مێژووی ئەدەبی کوردی دادەنێین. شیعر بە زاری گۆران شیعرێکی ڕەسەنە و کێشی خۆماڵی (بڕگەیی) و جووتسەروا (مەسنەوی)ی تێدا بەکارهاتووە. لەڕوی ناوەڕۆکیشەوە سێ بابەت لەخۆ دەگرێت:

١- چیرۆکی شیعری (چیرۆکی دڵداری و حیکایەتی ئەفسانەیی).
٢- شیعری گۆرانی (ویژدانی و کەسی و سروشت).
٣- شیعری ئایینی و ئایینزایی.

زاری گۆران لەپێش پەیدابوونی ئایینی پیرۆزی ئیسلامدا زۆر بەڵگە و ئامۆژگاریی ئایینی پێنوسراوەتەوە، هەروەها لە دەوری ئیسلامیشدا گەلێک شیعری ئایینی جیاجیای سەر بە چەند پەیرەوی ئیسلامی ئایینزایی(مەزهەب)ی پێنوسراوە. پاش بڵاوبوونەوەی ئایینی ئیسلام زۆربەی نەتەوە ناعەرەبەکان دەستیان لە زمانی خۆیان بەردا و بەرهەمەکانیان بە زمانی عەرەبی دەنوسییەوە، بەڵام لە سەردەمی (سەلجوقییەکان) بەدواوە ئەو نەتەوانە گەڕانەوە سەر زمانی ڕەسەنی خۆیان و بە زمانی خۆیان شیعر و ئەدەبییان نوسیوە.

مەلای پەرێشان

ناوی محەمەد ئەبولقاسمە لە ساڵی (١٣٥٦)ز لە شاری دەینەوەری ناوچەی کرماشان لەدایکبووە، نازناوی شیعری (مەلای پەرێشان)ە، بە مەلا پەرێشانی کوردی، یان مەلا پەرێشانی لوڕ ناوبانگی دەرکردووە، کۆنترین شاعیری کوردە، کە بە زمانی کوردی (زاری گۆران) شیعری دانابێ و لە چوارچێوەی شیعری یارسان چووبێتە دەرەوە.

جگە لە زمانی دایک زمانی عەرەبی و فارسی زانیوە. لە ساڵی (١٤٢١)ز کۆچیکردووە. بۆ دیاریکردنی پایەی ڕاستەقینەی لە ئەدەبی کوردیدا پێویستە بە وردی لەم لایەنانەی بەرهەمی شیعری بکۆڵرێتەوە.

١- یەکەمین شاعیر بووە، کە شیعری بۆ ئاینزای شیعە نوسیوە.

٢- دوور بووە لەلایەنی دەروێشیزمی ئیسلامی.

٣- لە شیعرە پەروەردەییەکانیدا دەردەکەوێت، کە شارەزای ئایینی ئیسلام بووە.

٤- زمانی کوردی بە وشەی بێگانە دەوڵەمەندکردووە.

* تابلۆ: هونەرمەند ڕێبوار خالد

مەلای پەرێشان لە سەرەتای یەکێک لە پاڕانەوەکانیدا دەڵێت:

خودا من بەندەی ناچیز و زەلیل
گونام کەسیرەن تاعەتم قەلیل
چەنیم عەدالەت مەکەر ئەی کەریم
ببەخشەم وە لوتف بە فەزلی عەمیم

(بۆ لەبەرکردنە)

بێسارانی

بێسارانی ناوی (مستەفا قوتبەدین شەمسەدین)ە، خۆی و باب و باپیرانی مەلازادەن، باوکی بە قوتبەدینی عەرەبی ناسراوە، چونکە عەرەبیزانێکی بەتوانابوو. بێسارانی لە ساڵی (١٦٤١)ز لە گوندی (بێساران) لەدایکبووە، بێساران گوندێکە لەنێوان هەورامانی تەخت و ژاوەرۆدا و سەر بە شاری (سنە)یە. بێسارانی چووەتە حوجرە بۆ خوێندن و مۆڵەتی مەلایەتی لە سنە وەرگرتووە و بە (مەلا موستەفای بێسارانی) لە ناو کورد ناسراوە. لە ساڵی (١٧٠٢)ز هەر لە جێی لەدایکبوونی خۆی لە بێساران کۆچیکردووە و لە گۆڕستانی پیرەهەژارەدا نێژراوە.

* تابلۆ: هونەرمەند ڕێبوار خالد

ڕوخساری شیعرکانی بێسارانی:

١- شاعیر سەر بە ڕێبازی کلاسیزمە.

٢- شیعرکانی بە کێشی عەروزی عەرەبی و (جوتسەروا) داناوە.

٣- لە شیعرەکانیدا وشەی بێگانە بە تایبەتی (عەرەبی و فارسی) بەکارهێنابوو.

٤- هونەرەکانی ڕەوانبێژی بەکارهێناوە.

شیعرکانی بێسارانی لە ڕوی ناوەڕۆکەوە:

١- ئەڤینی و دڵداری:

زۆربـەی شـاعیرانی کلاسـیزم گرنگـی زۆریان بـەم بابەتـە داوە و بێسـارانیش بێبەش نەبـووە لـە م بابەتـە. بـۆ نمونە:

چـــراغ وەنەوشـــە، چنـور چەنـی ی گـوڵ
عـــەزمێ ڕای وسـاڵ، تۆشـان هانـەدڵ
چنـور جـە سـەر کۆ، وەنەوشـە جـە چـەم
گـوڵ جـە گوڵستان، وە هـەم بیـەن جـەم

(بۆ لەبەرکردنە)

واتـە: (خۆشـەویسـتەکەم، وەنەوشـە و چنـور لەگـەڵ گـوڵ نیازیانـە بێنـە دیدەنیت، چنـور لـە شـاخان و وەنەوشـەش لـە باخـان و گوڵیش لـە گوڵسـتان پێکـەوە کۆبوونەتـەوە.)

٢- خواناسی و سۆفیگەری:

یەکێکی ترە لـەو مەبەسـتە شـیعریانەی شـاعیرانی کلاسـیزم گرنگـی زۆریان پێداوە، چونکە زۆربەیان مەلا و مەلازادە بوون و دەرچووی حوجرە بوون.

ئێمەیـچ پەروانـەی شـەم شناسـانیم
پـەڕ و بـاڵ سـوفتەی دیـن خاسـانیم
میللەتـی پـاک دیـن، پێغەمبـەرانیم
نـەک جـە تایفـەی کـــەم نظرانیـم

(بۆ لەبەرکردنە)

واتە: (ئێمەش ئەو پەلاتینک و پەروانەین، کە مۆم دەناسن و بەدەوریدا دەسوڕێنەوە و پەڕ و باڵ سوتاوی ئایینی پیاو چاکانن، چونکە شەیدای ئەو ڕوناکییەن و لە سەر ڕێباز و ئایینی پێغەمبەرانین).

٣- کۆمەڵایەتی:

کۆمەڵایەتی لە مەبەستە شیعریەکانی بێسارانی ڕەنگیداوەتەوە، دەڵێت:

ئارۆ وێنەی، دیم خەزانێ زار
بەند بی بە زامەت، جەور و جەفای یار
ئەو جە دەردێ وێش، بێ مەدارا بێ
خار چنگێ زامەت، لێش و یارا بێ

(بۆ لەبەرکردنە)

واتە: (ئەمڕۆ گەڵای زەردی وەک خۆم دیت، کە ئەویش وەک من گرفتاری جەور و جەفای هەڤاڵەکەی خۆی بووە).

لێکدانەوەی ووشەکان:

خار: دڕک

بێ مدارا: بێتاقەت

لێش و یارا: دەوری دابوو

ئەدەبی کلاسیزمی کوردی - زاری کرمانجیی سەرو

شــاری جزیــرە، پایتەختــی میرنیشــنی بۆتــان بــوو، لــە ســەردەمی خۆیــدا چەقــی پەرەســەندنی ئەدەبــی کوردی بە زاری کرمانجیی ســەرو بوو. ئەوەی لــەو ئەدەبە مابێتەوە و نەفەوتابێــت، بــۆ ســەردەمی میرنیشــینی (بۆتان) دەگەڕێتــەوە و زاری ئــەم ناوچەیە بۆتە بەردی بناغەی شــیعر پێنوســین، تەنانەت نوســەری تریش هەبوو لە دەرەوەی دەســەڵاتی میرنیشــینی بۆتــان هەر بەم زارە نوســیویانە، تەشەنەســەندنی ئەم ئەدەبــە وایلێکردوون لە ژێــر کاریگەرییەکەیــدا بەزاری بۆتانی شــیعر بنوســن.

شــارەزایانی مێژووی ئەدەبی کوردی بۆیان دەرکەوتووە، کە ئەدەبی کرمانجیی ســەرو لە نیوەی دووەمی ســەدەی شــازدەیەم و سەرەتای ســەدەی حەڤدەیەم سەریهەڵداوە.

شــاعیرە دیارەکانــی، کە بەم زارە شــیعریان نوســیوە: (فەقێی تەیران، مــەلای جزیری، عەلی حەریــری، ئەحمــەدی خانــی، مــەلای باتێ، شــاپرتەوی هەکاری، مەلا مەنســوری گرگاشــی و شــێخ محەمــەدی مەغریبــی). لێــرەدا تەنیــا باســی (مــەلای جزیــری و ئەحمــەدی خانی) دەکەین.

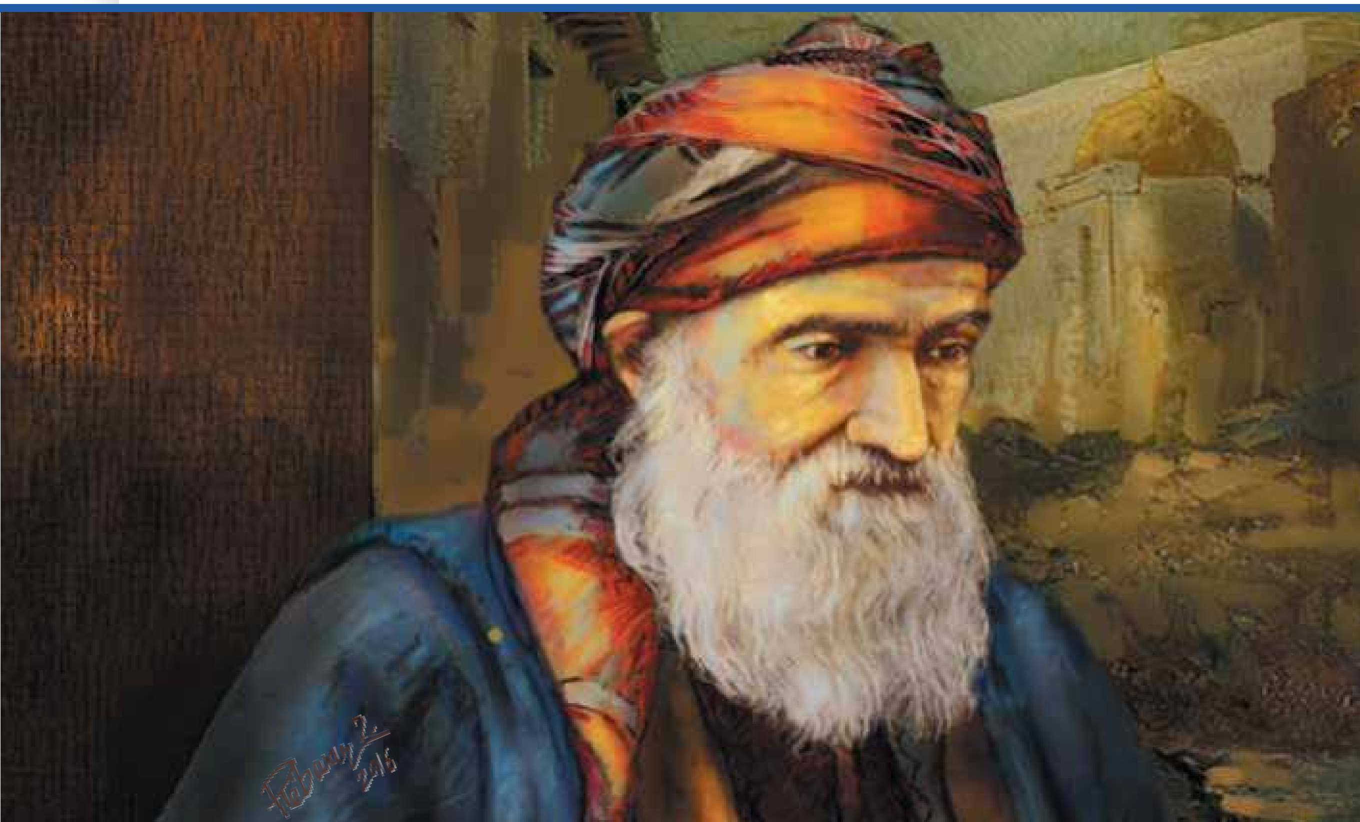

مەلای جزیری

مەلا ئەحمەد یان شێخ ئەحمەد بە (مەلای جزیری) ناسراوە ، چونکە لە شاری جزیرەی پایتەختی بۆتان ژیاوە. لە ساڵی (١٥٦٧)ز لەدایکبووە. وەک مەلا گەورەکانی کوردستان فەقێیەتی و خوێندنی لە زۆر شوێنی کوردستاندا بردووەتە سەر، لە چەند شوێنێک مەلایەتی کردووە، دواجار لە (مزگەوتی سور) جێگیربووە، ئەم مزگەوتە لە ڕۆژانی دەسەڵاتی میرەکانی بۆتاندا شوێنی خوێندن و پێگەیشتن بوو. سەدان فەقێی تێدا بووە و میر خۆی خەرجییەکانی بۆ دابینکردوون.

نازناوی شیعری (مەلا، یان مەلێ) بوو، هەندێک جار (نیشانی)ی بۆ خۆی کردووە بە نازناو، چونکە دڵی خۆی بە نیشانی تیری خۆشەویستی و ئازار داناوە. جزیری بە دامەزرێنەری ئەدەبی کلاسیزمی کوردی بە زاری کرمانجیی سەرو دادەنرێت، چونکە لە سەردەمی خۆیدا، بەرهەمێکی ئەدەبی نوێی هێناوەتە کایەوە، کە پێشتر نەبوو، واتە تازەگەری بوو بۆ سەردەمەکەی خۆی. لە ساڵی (١٦٤٠)ز کۆچیکردووە، هەر لە (مزگەوتی

* تابلۆ: هونەرمەند ڕێبوار خالد

سور) بە خاک سپێردراوە، تا لە ژیاندا بوو ئاواتی گەورەبوونی میرنشینی بۆتان بوو شیعرەکانی لە سنوری جزیرە چوونەتە دەرەوە. وەک دەڵێت:

گوڵی باغی ئیرەمی بۆتانم   شەب چراغێ شەبی کوردستانم

(بۆ لەبەرکردنە)

واتـە: (گوڵـی باخی ئیرەمی بۆتانم و شــەو چرای شــەوی کوردســتانم. ئیـرەم باخێک بوو لە خۆشـیدا وەک بەهەشـت وابوو).

بەرهەمەکانی مەلای جزیری:

دیوانێکـی گـەورەی شـیعری کـوردی هەیە. لە چەند شـوێنێکی وەک: (هەولێـر ،بەرلین، ئەسـتەنبۆل، قامیشـلو، بەغـدا و تـاران) چاپکـراوە، لـە چاپەکـەی قامیشـلودا بـە عەرەبی لێکدراوەتـەوە. خۆرهەڵاتنـاس و کوردناسـی بەناوبانـگ (ڤلادیمیـر مینۆرسـکی)، دەڵێـت: (ئەگـەر خۆرهەڵاتناسـی ئەوروپایـی کەسـێکی چنـگ نەکەوێـت، دیوانی مـەلای جزیری بۆ وەربگێڕێتـە بـۆ زمانەکانـی ئەوروپـا، ئەوا بە ڕاسـتی لە نرخـی ئەدەبی کـوردی و بەرزیی زمانـی کـوردی تێنـاگات). تـا سـەردەمی مـەلای جزیـری خوێندەوارانـی کـورد خەریکی خوێندنـەوە و چێژوەرگرتـن لـە ئەدەبـی خۆرهەڵاتـی بـوون، بـەڵام مەلای جزیـری توانی ئـەو چێـژ و خۆشـییەی لـە مۆسـیقای شـیعری خۆرهەڵاتیـدا هەیـە، بخاتە قاڵبی شـیعری کوردییـەوە و لە نوسـینی شـیعر بـە زمانی کـوردی بەرجەسـتەی بکات.

ئەدەبناسـان پەیوەندیـی نێـوان (مـەلای جزیـری) و (حافـزی شـیرازی) دەخەنـە ڕوو، حافـز زۆر کاریکردووەتـە سـەر مەلا، بـەڵام ئەم کارتێکردنە هەرچەند بێت، هێشـتا بەشـی تازەگـەری و ڕابـەری بۆ مـەلا دەمێنێتەوە.

ڕوخساری شیعرکانی مەلای جزیری:

١- وشەی فارسی و عەرەبی و تورکی تێکەڵ بە زمانی کوردی کردووە.

٢- بەکارهێنانی ئەو کێشە عەروزیانەی، کە لە شیعری عەرەبی و فارسیدا هەن.

٣- یەکێتیی سەروا و دوا پیت (ڕەویە)ی لە شیعردا پاراستووە.

٤- پاراسـتنی بابەتی (غەزەل و قەسـیدە) لە شـیعردا. دەتوانرێت شـیعری مەلای جزیری بە چەشـنێک لەو وشـەکارییە دابنرێت، کە لە هەموو شـیعری کلاسـیزمیدا هەیە.

٥- مەلای جزیری گرنگی بە هونەرەکانی ڕەوانبێژی داوە.

ناوەرۆکی شیعرکانی مەلای جزیری

ئەدەبناسان، بە درێژی لەوە دواون، کە دیوانی جزیری، دیوانێکی عیشقی تەسەوف بوو. شیعری جزیری وەک شیعرەکانی (حافز) و (جامی) و (ابن الفارز)، عیشقی ئاسمانی، یان عیشقی سۆفیانە و خواییە، ئەمەش کاتێک شاعیر لە شێوە مەعشوقەکەی سەر زەمین سەرکەوتوو نابێت، ڕێگادەباتە بەر هیوایەکی دورتر، بە ئاواتی ئەوەی لەو دنیا لەگەڵ مەعشوقەکەی یەکبگرنەوە.

جزیری یەکێکە لەو شاعیرانەی، لەبەر جیاوازی کۆمەڵایەتی و چینایەتی نێوانیان بەعیشقەکەی نەگەیشتووە کە(سەلما)ی خوشکی میری بۆتان بوو، لەبەرئەوە خۆشەویستیەکەی گواستەوە بۆ ڕێبازی تەسەوف وخواپەرستی.

تایبەتمەندییەک لە شیعری مەلای جزیریدا هەیە، کە دوای خۆی لای هەندێک شاعیری تری تەسەوف دیارە، کە دەیخوێنیتەوە، وەک ئەوەی پەیکەرێکی جوان لە بەردەمی شاعیردا دانرابێت، دووبارە بە وشەی جوان و هەستی ناسک، سەرلەنوێ نیگاری بکێشێتەوە، بەڵام وردە وردە وشەکانی دەبێتە وەسفی خۆشەویستی خودایی و لە میحرابی ئەودا بە سەرسامی دەوەستێت. جزیری بەدەم ئەم دڵدارییە ڕاستەقینەوە، ستایشی هەندێک لە میرەکانی جزیرە دەکات و بە ئاماژەی شاعیرانە هێرشی مەغۆل و تاتار و وەسفی گشتیی سروشتی جوانی کوردستان باسدەکات. نمونەیەک لە شیعری مەلای جزیری:

ئیرۆ ژ ڕەمزا دێم دوڕێ
مینەت کو من مەسرووڕە دل
دلبەر ب فنجانا سوڕێ
مەی دامە و مەخموورە دل

(بۆ لەبەرکردنە)

واتە: (سوپاس بۆ خوا ئەمڕۆ ، دڵبەری من کە شا و شازادەی جوانانە، زۆر دڵشادە ڕوخساری وەک مرواریە، لە شەرابی دڵڕفێنی خۆی، فنجانێکی بۆ تێکردم، کاتێ بادە و شەراب گەیشتە دڵم، لە ڕازی نهێنی و گرنگ ئاگاداربووم.)

لێکدانەوەی ووشەکان:

ئیرۆ: ئەمڕۆ، ئەڤرۆ

دێم: ڕوو دم و چاو

دوڕی: وەک دوڕ

(سوڕ) یا (سڕ): نهێنی دل، دلڕاکێشان، جەزبی دل

مەی: بادە، شەراب

مەخمور: سەرخۆش

ئەحمەدی خانی

ئەحمەدی خانی یەکێکە لە شاعیرە گەورەکانی کورد، بە لوتکەی شیعری کلاسیزمی کرمانجیی سەرو دادەنرێت، ناوبانگی لە شاکاری (مەم و زین)دا سنوری وڵاتی بڕیوە و بە جیهاندا بڵاوبووەتەوە. خانی لە دێڕە شیعرێکدا خۆی ساڵی لەدایکبوونی خۆی تۆماردەکات بەپێی ساڵنامەی کۆچی دەڵێت:

لۆ ڕا کو دەما ژ غەیب فەک بو
تائریخ هەزار و شێست و یەک بو

(بۆ لەبەرکردنە)

واتە: ئەوکاتەی لە نەبوونەوە پەیدابووم و لەدایکبوم ساڵ (١٠٦١)ی کۆچی بوو.

ساڵی (١٠٦١) کۆچی بەرامبەر بە ساڵی (١٦٥٠)ز هاتووەتە دنیاوە. خانی بە توندی بەستراوە بە جزیرەوە، ڕوودانی چیرۆکی مەم و زین هۆکار بوو بۆ ئەوەی پەیوەستی

* تابلۆ: هونەرمەند ڕێبوار خالد

بە جزیرە بێت، زۆر تێیدا ژیاوە . لە خودی مەم و زینەوە بۆمان دەردەکەوێت، کە خانی زانایەکی گەورە و شارەزای فەلسەفە و گەلێک زانستی تر بوو. لە زۆر کتێبدا دەربارەی خانی نوسراوە، کە لە زۆر شوێن خوێندوویەتی و مەلایەکی گەورە بوو، لە جزیرە و بایەزیددا وانەی گوتوتەوە، چەندین مەلا و زانای پێگەیاندووە، لە ساڵی (١٧٠٨)ز کۆچیکردووە.

بەرهەمەکانی ئەحمەدی خانی:

١- مەم و زین
٢- عەقیدا ئیمان
٣- نۆبارا بچوکان
٤- غەزەل و قەسیدە

١- مەم و زین:

بەسەرهاتی پڕ لە ئازار و مەرگی ناکامانەی مەم و زین بوو بە داستان و پشتاوپشت دەگوترایەوە. خانی هات سەرلەنوێ زیندوویکردنەوە و بە ناوی ئەوانەوە کۆمەڵێک بیروڕای فەلسەفییانەی خۆی دەربڕیوە، وەک دەڵێت:

شەرحا غەمێ دل بکەم فەسانە
زین و مەمێ بکەم بەهانە

(بۆ لەبەرکردنە)

واتە: (دەمەوێت بە بەهانەی مەم و زینەوە غەمی دڵی خۆمم دەرببڕم)

نوسینی چیرۆکێکی دڵداری و خۆشەویستی خولیا و حەزی خانی بووە، بەڵام پێگەی ئایینی ئەو جۆرە ڕێگرییەی بۆ دروستکردووە، کە چیرۆکێکی لەو جۆرە بنوسێت، بۆیە مەم و زینی کردووە بە بیانو بۆ دەربڕینی ئەو حەز و خولیایەی ناخی و پشتی بەستووە بە داستانی (مەم و زین) یا (مەمی ئالان)ەکەی، کە لە ناو خەڵکی بۆتاندا بڵاوبووە.

خانـی لەلایـەک شـانازی دەکات، کـە توانیویەتـی بـە زمانـی شـیرینی کـوردی چیرۆکەکـەی بنوسـێتەوە و زمانەکەی بباتە ئاسـتی زمانی فارسـی، لەلایەکی تریش باسـی ئـەو ماندووبـوون و جەفایـە دەکات کـە لەپێنـاو خزمەتکردنـی نەتەوەکەیـدا لەو بـوارەدا بینیویەتـی هاتـووە شـتێکی نوێـی لە بەرگێکـی تـازەدا نوسـیوە، وەک دەڵێت:

سافی شمڕاند ڤە خوارد دووردی
مانـــەندی دەری لیسانی کـوردی
ئینانــــە نیـزام و ئینتیزامـی
کێشایــــە جەفا ژ بـۆ وی عامـی

(بۆ لەبەرکردنە)

واتـە: (بەسـەرخەڵتەی شـەرابدا تێپەڕیـم و گەیشـتم بە شـەرابی بێخـەوش و خواردمـەوە، وەک چـۆن بەسـەر زمانـی دەریـدا (فارسـی کـۆن) تێپەڕیـم و زمانـی کوردیم هێنایە سـەر شـێوە و سیسـتەمێکی ڕێکوپێـک و ناڕەحەتـی و جەفـای زۆرم بینـی لەپێنـاو ئـەو خەڵکـە سـادەیەدا)

(مـەم و زین)ەکـەی خانـی، وەک (مـەم و زیـن)ە فۆلکلۆرییەکەی نـاو خەڵک نییە، کە تەنیـا چیرۆکـی دڵـداری بێـت، بەڵکو خانی شـاعیرانە چەند شـتێکی لێکداوەتەوە و شـتێکی نوێی دارِشتووە. وەک:

هەندێـک ژ فەسانـــەیێد بوهتـان
هەنـدەک د بەهانە هـەن د بوهتان

(بۆ لەبەرکردنە)

واتـە: (بەشـێکی مـەم و زیـن چیرۆکـی ئەفسـانەیی جزیـرە و بۆتانـە و بەشـێکی بەهانەیـە، واتـە بیـروڕای خانـی خۆیەتـی بـۆ نوسـینی چیرۆکێکـی دڵداری و بەشێکیشـی بوهتـان و خەیاڵـە، کـە مەبەسـتی لـەو کەسـایەتییانەی نێـو چیرۆکەکەیـە، کـە خانـی خـۆی دروسـتیکردوون، تـا چیرۆکەکـە لەسـەر زاریـان بگێڕێتـەوە)

پوختەی ئەو دەربڕینەی خانی، کە بۆچی مەم و زینی کردووەتە بەهانەی:

ئـ- بـە ستایشـی ناوی خـودا و پەیامبـەرەوە چووەتە نـاو گفتوگـۆی فەلسـەفەوە، گەلێگ لـە بیـروڕای فەلسـەفەی ئیسـلام و یۆنانـی دەردەبڕێـت و گفتوگۆیـان دەکات، وەک فەیلەسـوفێک و سـۆفیەکی گـەورە خـۆی دەنوێنێـت.

ب- یەکـەم شـاعیری کـوردە هانـی بیـری کوردایەتـی داوە داوای لێکـردووە لـە قاڵبێکـی دیاریکـراودا یەکبگـرن و بەرانبـەر هێرشـی داگیـرکاران بوەسـتن.

پـ - دڵدارییە بە سـۆزەکەی (مەم و زین) بە ڕێبازێکی تەسـەوفدا دەبـات، کردوونی بە دوو خوداپەرەسـت، تا پلەی فەنابوون.

بـەم خاڵانـەی سـەرەوە توانیویەتـی مـەم و زین بـکات بـە گەورەترین بەرهەمـی ئەدەبیی کوردیـی سـەردەمی خـۆی و لـە ڕێـڕەوی ئەدەبـی کـوردی و ئەدەبـی خۆرهەڵاتـدا جێگایەکـی بـەرزی بـۆ تەرخانبکرێت.

ڕوخساری مەم و زین:

ئـ- مـەم و زینـی بـەزاری کرمانجیـی سـەرو نوسـیوە. هەوڵیشـیداوە وشـەی زۆر لـە زارەکانـی تـر بەکاربهێنێـت.

ب- لـە سـەر پەیـڕەوی زمانـی ئەدەبیـی ئـەو سـەردەمە ڕۆیشـتووە، وشـەی فارسـی و عەرەبـی و تورکـی تێکەڵکـردووە.

پ- کێشی عەروزی عەرەبی بەکارهێناوە.

ت- لـە (یەکێتیـی سـەروا) لایـداوە، هاتووەتـە سـەر (جـووت سـەروا)، کـە پێـش ئـەو لە داسـتانە فارسـییەکاندا بەکارهاتـووە، ئەمـەش بۆ کرمانجیی سـەرو شـتێکی نـوێ بوو.

٢- عەقیدا ئیمان:

کتێبێکی بچوکی عەقایدی ئیسلامە، یان چەند وانەیەکی زانستی (کلام)ە، خانی بە شیعر پێشکەشی فەقێی کوردی کردووە، وەک مامۆستایەک خۆی دەنوێنێت و نەچووەتە کۆڕی کفتوگۆ و لێکدانەوەی ئاینزاکانی ئیسلامەوە. کتێبێکی خوێندنە و پێشکەش بە فەقێ و قوتابییانی کوردی کردووە.

٣- نۆبارا بچوکان:

خانی هاتووە بە شیعری کوردی فەرهەنگێکی (عەرەبی - کوردی)ی پێشکەش بە منداڵانی کورد کردووە، بۆ ئەوەی زمانی عەرەبی فێرببن. وەک کۆڕی گەل خۆی دەنوێنێت. گوتویەتی ئەم نۆبەرەیە پێشکەش بە میر و خاوەن دەسەڵات ناکات، بەڵکو بۆ منداڵانی کوردی نوسیوە. دەڵێت:

نە ژ بۆ ساحیب ڕەواجان
بەلکی ژ بۆ بچوکێد کرمانجان

(بۆ لەبەرکردنە)

واتە: (ئەم بەرهەمە بۆ میر و دەسەڵاتداران نییە، بەڵکو بۆ منداڵە بچوکەکانی کورد داماوە)

٤- غەزەل و قەسیدە:

لە م دواییەدا هەندێک شیعری خانی دۆزرایەوە، ئەوانیش بەشێکی تر لە دەست ڕەنگینی خانی پیشاندەدەن و لە ڕوی بیر و فەلسەفەی خانییەوە تەواوکەری مەم و زینن. لە شیعرێکدا دەڵێت:

میری مەجلیس نەکەنت موتریب گویا چ بکەت
غونچەی خەندان نەبتن بولبولی شەیدا چ بکەت

(بۆ لەبەرکردنە)

واتە: (ئەگەر میری دیوان دڵخۆش نەبێت و پێنەکەنێت، گۆرانیبێژ دەبێت چی بکات؟ خونچە نەپشکوێت و دەمنەکاتەوە بولبولی شەیدا و عاشق چی بکات؟)

ئەدەبی کلاسیزمی کوردی - زاری کرمانجیی خوارو

دوا زاری زمانی کوردی، کە بوو بە بناغەی زمانی ئەدەبی ئەو سەردەمە، زاری کرمانجیی خوارو بوو، لە سەردەمی فەرمانڕەوایی بابانەکانەوە وەک زمانی ئەدەبی چاوی هەڵهێنا و تا ئێستاش لە گەشەسەندن و فراوانبوون و پەرەسەندندایە و وای لێهاتووە، کە ببێت بە زمانی ئەدەبی سەردەم و زمانی خوێندنی قوتابخانە و کاروباری فەرمی لە کوردستانی عیراقدا.

قەڵاچوالان، یەکەم پایتەختی میرنشینی بابان بوو، بەپێی هەڵکەوتەی جوگرافی شارەکە لە توانایدا نەبوو پێویستی هەلومەرجی پەرەسەندنی مێژوویی و کۆمەڵایەتی و ئابووریی میرنشینەکە پڕبکاتەوە، بۆیە دروستکردنی شارێک لە ئاست ئەو پەرەسەندنانەی میرنشینی پێویستییەکی حەتمی بوو، لەبەر ئەوە ئیبراهیم پاشای بابان لە ساڵی (١٧٨٤)ز بەردی بناغەی شاری سلێمانی دانا، شارەکە لە ماوەیەکی کەمدا بوو بە مەڵبەندێکی گەورەی پیشەسازی و بازرگانی و پەیوەندیی بازرگانی لەگەڵ پایتەختە گەورە نزیکەکاندا پەیداکرد و وردە وردە گەیشتە هەندێک شاری ئەوروپایی، خوێندن و خوێندەواری وەک هەر بوارێکی تر گەشەی بەخۆوە بینی و برەوی پەیداکرد. بنەماڵەی بابانەکان هاندەرێکی سەرەکی بوون و پشتیوانی تەواوی خۆیان لەم بوارەدا خستەڕوو، ئەدەبیش وەک بەشێکی دانەبڕاو لە ڕۆشنبیریی سەردەم گەشەی زیاتری بەخۆوە بینی و بزوتنەوەیەکی ئەدەبی تازەش بەرپابوو، کە زۆرێک لە ئەدەبناسان بە قوتابخانەی شیعری بابان ناویدەبەن.

سەرەتا و دەستپێکردن:

نالی شاعیر وەک ڕابەر و دامەزرێنەری قوتابخانەی شیعری بابان بە دیارکەوت، ئەگەر بەرهەمەکەی لەڕوی ناوەرۆکەوە تەواو تازە نەبێت و لە ناوەرۆکی شیعری کلاسیزمی زارەکانی تری کوردی و شیعری کلاسیزمی خۆرهەڵاتی بچێت، ئەوا لەڕوی زمانەوە تازەیە، دیارە ئەم تازەییە ئەوە ناگەیەنێت، کە پێش نالی هیچ جۆرە شیعرێک بەو زارە نەگوترابێت، بەڵکو بە چەشنێک خۆیگرتووە و جێی خۆی کردووەتەوە، کە لە پتەویدا ببێتە بناغەیەکی ئەوتۆ، کە لێلادانی نەبێت و شاعیرانی تر پەیڕەوییکەن

و نەچنــەوە ســەر شــێوەکانی تــر، یان ســەر ئــەو زمانانەی تــری خۆرهەڵات، کــە هەندێک شــاعیری کورد شــیعریان پێنوســیوە بەتایبەتی (فارســی).

بــاری داکەوتــە و مێژوویــی کــورد وایکــردووە، کــە بەرهەمــی گەلێــک شــاعیری نــاودار و بێناومــان ونببێــت، لەبەرئــەوە زۆر بەڵگە و نمونەمــان بۆ نەماوەتــەوە ناویانبنێین ســەرەتای ســاکاری قوتابخانــەی شــیعری بابــان، بــەڵام لەگــەڵ ئەوەشــدا هەندێک نمونە هــەن، کــە دیارترینیــان ئەمانەن:

١- ئەگــەر بــە وردی لەو بەرهەمانــەی ئەدەبی فۆلکلۆر بکۆڵینەوە، کە تا ئێســتا تۆمارکراون، یــا بــە دوای بەرهەمــی تۆمارنەکــراوی فۆلکلــۆردا بگەڕێیــن، ئــەوا گەلێــک بەرهەمــی وامــان دەســتدەکەوێت بڕیــاری ئەوەیــان لێبدەیــن، کە بەرهەمــی پێش (نالــی)ن و هەر بە ئــەو زارەی ئەویش نوســراوە.

٢- هەرچەنــدە تا ئێســتا بە تەواوی ســاڵی لەدایکبــوون و مردنی (عەلی بەردەشــانی)مان بۆ ســاغنەبووتەوە، بــەڵام هەمــوو بەڵگــەکان لەگەڵ ئــەوەدان، کە (عەلی بەردەشــانی) پێش نالــی لــە ژیاندابــووە و ڕەنگــە ماوەیەک ژیانیــان پێکەوە بووبێــت، لەبەرئــەوە دەتوانین بەرهەمــی عەلی بەردەشــانی بە ســەرەتایەکی ســادەی نالــی دابنێین.

٣- (مەولوودنامە)ی (شــێخ حســێنی قازی) بە یەکەم بەرهەمی پەخشــانی کوردی دادەنرێت، کــە بــە زاری کرمانجی ناوەڕاســت نوســراوە، ئەگەر بە ســەرەتا دانەنرێت بۆ شــیعری نالــی، ئــەوا بــە دیاردەیەکــی ئەدەبــی وا دادەنرێــت، کە لــەو باردۆخــە مێژووییــەدا کە شــیعری نالی تێدا پەیدابووە.

نـالی

نـاوی (مـەلا خدری ئەحمـەد شاوەیسـی ئاڵی بەگـی میکایەڵییـە)، لە سـاڵی (١٨٠٠)ز لە گونـدی (خـاک و خـۆڵ)ی دەشـتی شـارەزور لەدایکبـووە، بۆ خوێنـدن چووەتـە ناوچەی قـەرەداغ و پاشـان خوێندنـی فەقێیەتی لە سـلێمانی لـە (خانەقای مەولانـا) تەواوکردووە و مۆڵەتـی مەلایەتیـی وەرگرتووە.

هەروەهـا بـە چاوی خۆی لوتکەی گەشەسـەندن و پەرەسـەندنی فەرمانڕەوایی بابانی دیتـووە، چۆتە سـەفەری حەج لە ڕێـگای گەڕانەوەدا لە شـام هەواڵی ڕوخاندنی میرنشـینی بابـان و هێرشـی عوسـمانییەکان و داگیرکردنـی سـلێمانی دەبیسـتێت، ئیتـر بڕیـاردەدات نەگەڕێتـەوە و ڕودەکاتـە ئەسـتەنبوڵ. لـە کتێبـی (نالـی لـە بەڵگەنامەکانـی عوسـمانیدا) ئـەوە سـاغبووەتەوە، کـە نالی لە(١٨٧٧)ز لـە ئەسـتەنبۆل کۆچیکردووە و بـە داخی دوری نیشتمانەوە سـەریناوەتەوە.

* تابلۆ: هونەرمەند ڕێبوار خالد

بەرهەمی:

نالی هێز و توانای فراوان و داهێنەرانەی زمانی کوردی لە دەربڕیندا دەرخستووە و لە ناو کوردیشدا بە پیت و پتەوی وشەی زارەکەی خۆی بەجۆرێک پیشانداوە، کە ببێت بە بناغەی یەکگرتنی زمانی ئەدەبی کوردی.

وشە لای نالی گەلێک مانای هەبووە، ئەویش وەک هەموو شاعیرانی کلاسیزمی خۆرهەڵاتی خەریکی وشەکاری و ڕازاندنەوەی وشە و بە چەند مانا بەکارهێنانی وشە بووە، بەڵام ئەگەر ئەم وشەکارییە لای شاعیرانی تر چەشنێک، یان دیمەنێک بووبێت لە دیمەنەکانی توانای ئەدەبی خۆیان، یان ئەدەب بەلای ئەوانەوە ڕێگایەکی کات بەسەربردن بووبێت، ئەوا لای نالی مانا و مەبەستێکی قوڵتر و ئاسۆیەکی فراوانتری هەیە.

لە هەموو سەردەمێکدا بەرەی کۆن بە چاوی سەیر و ناڕەزاییەوە تەماشای پەرەی تازە دەکات. لە ڕۆژانی نالیشدا زۆر کەس بە ناڕەزایی و سەرسوڕمانەوە تەماشای ئەم چەشنە تازەی شیعر و ئەم زمانە تازەی (نالی)یان کردووە، یان لایان سەیر بووە، کە بە کوردی شیعر بنوسرێت، نالی لە وەڵامی ئەمانەدا دەڵێت:

تەبعی شەککەر باری من کوردی ئەگەر ئینشادەکا
ئیمتیحانی خۆیە مەقسودی، لە عەمدا وا ئەکا
یا لە میدانی فەساحەتدا بە مسلی شەهسوار
بێ تەئەمول بم هەموو نەوعە زمانێ ڕائەکا

(بۆ لەبەرکردنە)

واتە: (سروشتی شیرینی من بەلای ئەوەدا دەچێت بە کوردی شیعر بڵێ، لەبەر ئەوە نییە، کە کوردییەکە ئاسانە و دەسەڵاتی بە سەر عەرەبی و فارسیدا ناشکێت، بەڵکو لەبەر ئەوەیە خۆی تاقیدەکاتەوە، بۆ ئەوەی بزانێت شتێکی تازەی لەدەست دێت، کە لەمەوپێش کەس نەیکردووە، کە شیعر گوتنە لەسەر عەروزی عەرەبی بە زمانی کوردی. مەبەستی نالی لە زمانی کوردی، زاری کرمانجی خوارووە. یاخود مەبەستی خۆ تاقیکردنەوە نییە، سروشت و ئارەزوی نوسینی شیعری ئەوەندە سوارە، بێ گوێدانە ئەوە، کە مەیدان مەیدانی فارسی، یان عەرەبی، یان تورکییە، ئەو هەر لە خۆیەوە بە هەموویاندا غاردەدات، یان لە هەموویاندا خۆی ڕادەهێنێت).

لە کۆندا مەرج بوو شیعرنوسین بە چەند زمانێک بۆ دەرچوونی شیعر بنوسرێت شاعیر لە تاقیکردنەوە و پیشاندانی توانای شیعری. نالی زۆر بێباکانە چووەتە ئەو تاقیکردنەوە و بە چەند زمانێک شیعری نوسیوە و لەم مەیدانەدا بە شانازییەوە دەڵێت:

فارس و کورد و عەرەب هەر سێم بە دەفتەر گرتووە
نالی خاوەنی سێ موڵکە ئەمڕۆ دیوانی هەیە

(بۆ لەبەرکردنە)

ناوەرۆکی شیعری نالی:

١- دڵداری:

یەکێکە لە ئەو شاعیرانەی جوانترین شیعری دڵداری نوسیوە و بەشی هەرەزۆری بەرهەمی نالی پێکدێنێت، لەپاڵ سۆزی ڕاستەقینە و ڕاستگۆیی و دەربڕینی هەستی ناسکی دەروونیدا، هەر بەدەم هەست دەربڕینەوە بە وەسفێکی بەرز و جوان و وردی ئافرەت هاتووەتە ناو شیعری کوردییەوە، وەک دەڵێت:

زوڵفت بە قەدتدا، کە پەرێشان و بڵاوە
ئەمڕۆ لە منی شیفتە، ئاڵۆز و بەداوە
بۆچی نەگریم، سەد کەرەتم دڵ دەشکێنی
بۆ مەی نەڕژێ، شیشە لە سەد لاوە شکاوە

(بۆ لەبەرکردنە)

شیفتە: دڵداری کەیار دڵی بردبێ.
بەداو: سەربەگۆبەند. دەم بەبیانو

واتە: (زوڵفە درێژ و شۆڕەکانت، کە بەقەد و باڵاتدا بڵاوبوونەتەوە، دڵی دڵدار ڕادەکێشن بۆ لای خۆیان، ئەمڕۆ لە منیش ئاڵۆزە و سەربەگۆبەند و دەم بە بیانوون و بە دەستیانەوە گیرمخواردووە، ڕۆژی سەد جار دەست بە ڕومەوە دەنێیت و دڵم دەشکێنیت، ئیتر چۆن نەگریم؟ شەرابی خوێنی دڵم چۆن لە چاوەکانمەوە نەڕژێت و سەرنەکات، مادام شوشەی دڵمت لە سەد لاوە شکاندووە).

٢- ئایینی:

ئەم چەشنە شیعرە لە بەرهەمی نالیدا شێوەیەکی تری هەیە، ڕێگای ستایشی پێغەمبەری گرتووە، هەستی خۆشەویستیی خۆی بەرانبەر پێغەمبەر و خاکی مەکە و مەدینە دەربڕیوە و دەگاتە ئەوەی، کە خۆی بە سەگی بەر ئەو ئاستانە بزانێت، وەک دەڵێت:

ئەگەر چی کوردی دەوری شارەزوری قەسوەتم ئەما
وەسیلەم تیبە و حیلمی شەفیع و فەضلی مەننانە
بەسەر هاتومە ئەو خاکەی کە هەر مسقالە زەڕێکی
بە میزانی شەفاعەت کێوی حیلم و بەحری غوفرانە

(بۆ لەبەرکردنە)

لەگەڵ سۆزی قوڵی ئەم ستایشانەدا لە بەرهەمی نالیدا ناتوانین لە لێکۆڵینەوەدا بگەینە ئەو ئەنجامەی کە نالی سۆفی بووە، یا خۆی بە ڕێبازێکی تایبەتی سۆفیگەری بەستبێتەوە، بەڵکو ئایین و موسڵمانێتی لە شیعری نالیدا هەستێکی گشتی و خۆشەویستییەکی فراوانی موسڵمانانەیە.

٢- نیشتمانپەروەری:

لە شـیعری نالیـدا نیشـتمانپەروەری دەچێتە قاڵبـی کلاسـیزمی نیشـتمانپەروەرییەوە، واتە هەسـتی قوڵـی خۆشەویسـتیی خاکی نیشـتمان و پەیوەندیی شـاعیرە بە هەموو بسـتێک و کونجێکی خاکی نیشـتمانەوە، نالـی دەڵێت :

دڵ سیاسـەنگ نەبـێ مائیلـی خاکـــی ووطەنـە
خاڵـی لەعلـی حەبەشـە، سـاکینی بـوردی یەمەنـە

(بۆ لەبەرکردنە)

واتـە: (دڵ ئەگـەر ڕەق و بێرەحـم نەبێت، حـەزی لـە نیشـتمانی خۆیەتـی، بۆیـە دڵـی منیش هەمیشـە حـەزی لـە ئەوەیـە لای یـار بێـت و لەگـەڵ بیـرەوەری ئـەودا بێـت، بۆیـە حـەزم لـە ژیانـی ئـەو نیشـتمانەیە کـە تیایـدا هاتوومەتـە دنیـاوە، ئەوەتـا خاڵـی یـار، کـە وەک لەعلـی حەبەشـە، ڕەشـە لـە بـوردی یەمـەن نیشـتەجێبووە.

هەروەهـا لە وەسـفی هێـز و سـوپای میرنشـینی بابانەکانـدا، بەتایبەتی پاسـەوانەکانی ئەحمەد پاشـای بابان، کە جل و بەرگیشـیان جیاوازبووە لە بەشـەکانی تری سـوپا، دەڵێت:

ئـەم تاقمـە مومتـازە کـەوا خاسـەیی شاهـن
ئاشـووبی دڵـی مەملەکـەت و قەلبـی سـوپاهن

(بۆ لەبەرکردنە)

واتـە: (ئـەو کۆمەڵـە دەستەبژێرە، کـە دەست و دائیرەی تایبەتـی پاشـان لـە جوانیدا بـوون بـە مایـەی هـەرا و ئاشـوب لـە هەمـوو لایەکـی وڵات و لەنـاو جەرگـەی سوپاشـدا، یـان بـوون بـە مایـەی وەرگێڕانـەوەی سـوپا و لەکارخسـتنی، یـان دڵـی سـوپا و خۆشویسـتنی)

لێکدانەوەی وشەکان:

سیاسەنگ: بەردی ڕەش.

بوردی یەمەن: جۆرە قوماشێکی خورییە لە یەمەن دروستدەکرێت.

ناوەرۆکی قوتابخانەی ئەدەبی بابان:

لەڕوی ناوەرۆکەوە گەلێک لە ناوەرۆکی شیعری کلاسیزمی خۆرهەڵاتی تێدایە. هەروەها باسی ژیانی کوردەواری و دیمەنی نیشتمانپەروەریشی تێدایە.

ڕوخساری شیعرەکانی قوتابخانەی ئەدەبی بابان:

١- بەکارهێنانی کێشی عەروز.

٢- هەموو پارچە شیعرەکە یەک (ڕەویە)یان هەیە، واتە هەموو دێرەکان بە (یەک پیت) کۆتاییان دێت و یەک سەروایان هەیە.

٣- یەکێتیی دێر لە شیعری قوتابخانەی باباندا بە ڕونی دەبینرێت، واتە هەر دێرێک مانای تەواوی خۆی هەیە، لە کاتێکدا لە شیعری تازەدا بە هەموو پارچەکە واتا تەواودەبێت.

٤- بەکارهێنانی هەموو ئەو (وشەکاری)یانەی لە ڕەوانبێژیدا بەکارهێنراون لە قوتابخانەی شیعری باباندا دەبینرێت، لەم وشەکارییەشدا گەلێک مەبەستی هەبووە، یا شیعرەکانی وەها دارشتووە، کە بیری خوێنەر بەلای چەند لێکدانەوەیەکدا ببات، ئەمەش دیمەنێکی تری توانای شیعر نوسینە.

قوتابخانەی شیعری بابان بە هەموو ڕوخسار و ناوەرۆکییەوە، تا سەرەتای سەدەی بیستەم بەردەوامبووە و لە ڕووی زمانیشەوە تا ئێستا بەردەوامە.

سەرەتای سەرهەڵدانی پەخشانی کوردی

ئەدەب، دەکرێت بە دوو بەش کە شیعر و پەخشانە. لەبارەی مێژووی پەیدابوونی ئەم دوو چەشنە ئەدەبەش بیروڕای جیاواز هەیە، بەڵام لای زۆربەی گەلانی دونیا کۆنترین دەق تا ئێستا دۆزرابێتەوە شیعرە، بۆیە شیعر لە پەخشان بە کۆنتر دادەنرێت، وە نەبێ لە ئەدەبی کوردیدا بە جۆرێکی تر بێت، بەڵکو شیعر زۆر لە پێش پەخشانەوەیە.

کۆنترین پەخشانی کوردی، تا ئێستا دۆزرابێتەوە و لە بەردەست بێت ئەمانەن:

یەکەم: کتێبەکەی (عەلی تەرەماخی): بەناوی(صەرفا لسانی کوردی) بە زاری کرمانجی سەرو لە سالی (١٥٩١)ز داینــاوە، ناوەرۆکی کتێبەکە فێرکردنی زمانی عەرەبیە لە (٢٣) وانە پێکهاتوە ،

دووەم: مەولودنامەی شیخ حوسینی قازی(١٧٩١-١٨٧٠)ز کە بەزاری کرمانجی ناوەڕاست نوسراوە باسی لە دایکبونی پێغەمبەر (د.خ) دەکات، چیرۆکێکی کورت دەربارەی سود و گەورەیی مەولود خوێندنەوە دەگێرێتەوە لە ڕوی زمان و ڕوخسارەوە نرخی ئەم کتێبە لەوەدایە:

١- بە پەخشان نوسراوە.

٢- نمونەیە لە(سەجع)ی کوردی.

٣- بەجۆرێکی سادە حیکایەت، یان چیرۆک دەیگێڕێتەوە.

٤- زمانە کوردییەکەی هەر ئەو زمانە تێکەڵەیە، کە ئەدەبی قوتابخانەی کلاسیکی پێنوسراوە، کە زاری کرمانجی ناوەڕاستە هەرچەندە لە زۆر شوێندا نوسەر سەرەتایەکی بۆ نوسینی کوردی پەتی داناوە، پەیدابونی پەخشان لە شاری سلێمانیدا بەبەشێک لەو تەوژم و ڕاپەڕینەی ئەو سەردەمە لە میرنیشنی باباندا دادەنرێت، واتە هەر ئەو هۆ و بارودۆخەی قوتابخانەی شیعری بابان هێنایەکایەوە، هەر ئەوەش بوو بە هۆی پەیدا بوونی پەخشانی کوردی.

ڕۆڵی ڕۆژنامەگەریی کوردی
لە جێگیرکردن و گەشەسەندنی پەخشانی کوردیدا

١- ڕۆژنامەی کوردستان

دەتوانین سالانی کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم بە قۆناغی جێگیربوونی پەخشانی کوردی ناوببەین، دەرچوونی یەکەم ڕۆژنامەی کوردی بە ناوی (کوردستان) لە (١٨٩٨/٤/٢٢)ز لە قاهیرە لەلایەن (میقداد مەدحەت بەرخان)ەوە، بەردی بناغەی ئەو جێگیربوونەیە.

پەیدابوونی ڕۆژنامە بە زمانی کوردی لەو سەردەمەدا قۆناغێکی نوێی بزوتنەوەی ڕۆشنبیری و سیاسی بوو، هاوکات هۆکاری سەرەکیی جێگیربوونی زۆربەی بەشەکانی پەخشانیش بوو. ڕۆژنامەی کوردستان لە (قاهیرە و فولکستۆن) چایکراون و (٣١) ژمارەی بەزاری کرمانجی دەرچوێنراوە.

٢- گۆڤاری ڕۆژی کورد و گۆڤاری هەتاوی کورد:

کۆمەڵەی هێڤی، کۆمەڵەیەکی خوێندکارانی کورد بوو لە ئەستەنبوڵ، لە (١٩١٣/٦/١٩)ز گۆڤاری (ڕۆژی کورد)یان دەرکرد، یەکەمین چیرۆکی کوردی بەناوی (شەویش)، کە هیی (فوئادی تەمۆ)یە بە دوو بەش لە ژمارە (٢) و ژمارە (٣)ی ئەم گۆڤارەدا بڵاوکراوەتەوە. لە پاش دەرچوونی (٤) ژمارە، ئیتیحادییەکان ئەویشیان داخست. دوای داخستنی ڕۆژی کورد، هەر ئەم کۆمەڵەیە لە (١٩١٣/١٠/٢٤)ز گۆڤاری (هەتاوی کورد)یان دەرکرد و لە ماوەی ساڵێکدا (١٠) ژمارەی لێدەرچوو.

٣- گۆڤاری بانگی کورد:

لە ویلایەتی بەغدا، کە ئەو کاتە عێراق (دەوڵەت نەبوو)، بەڵکو سێ ویلایەتی سەر بە دەوڵەتی عوسمانی بوو، یەکەم بڵاوکراوەی کوردی گۆڤاری (بانگی کورد) لە (١٩١٤/٢/٨) ز لە لایەن جەمالەدین بابان بە هەردوو زمانی کوردی و تورکی لە بەغدا دەرچوێنراوو، ئەم گۆڤارە تەنیا (٥) ژمارەی لێدەرچوو.

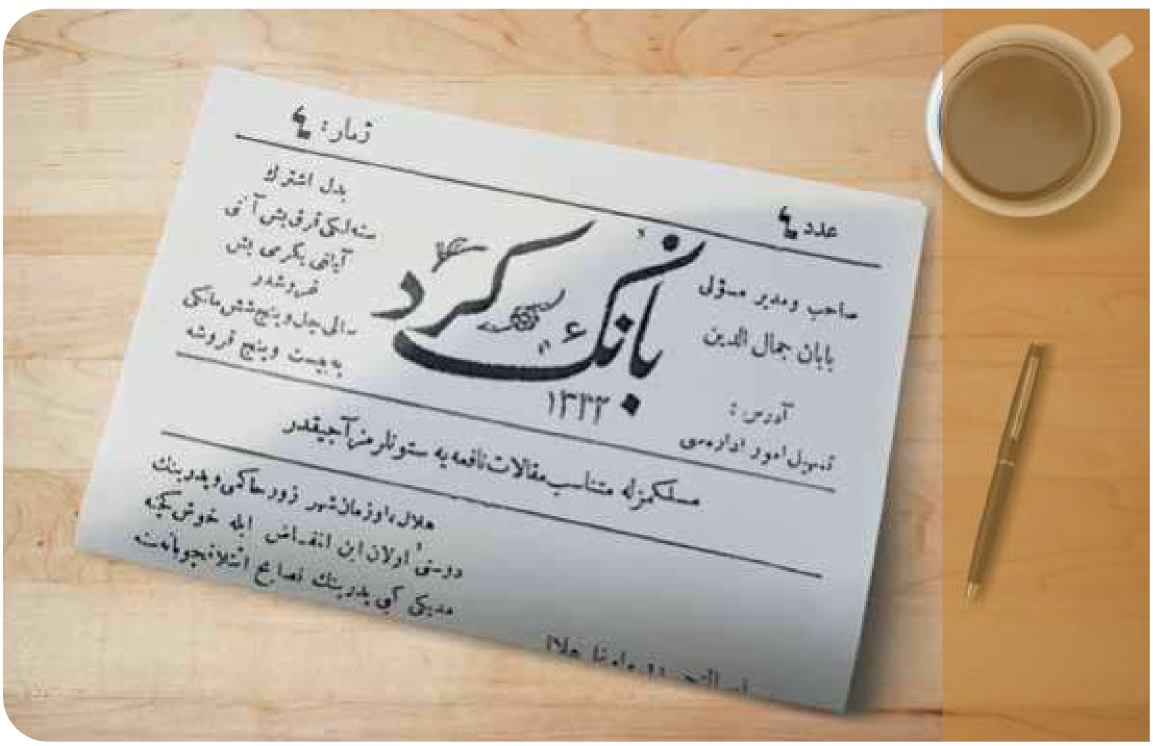

ڕۆژنامەگەریی کوردی لەنێوان
هەردوو شەری یەکەم و دووەمی جیهانیدا

شـەری یەکەمی جیهان لە (١٩١٤/٨/١)ز هەڵگیرسـا و دەوڵەتی عوسـمانیش دوای ماوەیەک چـووە پـاڵ ئەڵمانیا و تێکەڵاوی شـەڕ بوو، ئەمجارەش دەرفەت نەڕەخسـا کـورد بە ئازادی پـەرە بە چالاکییە ڕۆشـنبیری و سیاسـییەکانی بدات. ئـەم بڵاوکراوانەی خـوارەوە لەنێوان ئەو دوو شـەرەدا دەرچـوون و ڕاژەیان بە پەخشـانی کوردی کردووە.

١- ڕۆژنامەی تێگەیشتنی ڕاستی:

بـە سەرپەرشـتی (مێجەرسـۆن)و بـە هاوکاریی(شـوکری فەزڵی) لە بەغـدا و بە زمانی کـوردی لـە (١٩١٨/١/١)ز تـا (١٩١٩/١/٢٧)ز دەردەچـوو. ئـەم ڕۆژنامەیـە وەکـو بەشـێک لـە پڕوپاگەنـدەی شـەر کاربەدەسـتانی ئینگلیـز، تـا تەواوبوونـی شـەر دەریانکـردووە. لەژێـر ناوەکەیـدا نوسـراوە (ڕۆژنامەیەکـی سیاسـی و ئیجتیماعـی و خادیمـی یەکبـوون و سەربەسـتی کوردانـە.)، گەلێـک بـاس و بابەتـی ئەدەبی، سیاسـی، مێژوویی و شـیعری شـاعیرانی کـوردی تێـدا بڵاوکراوەتـەوە و (٦٧) ژمـارەی لێدەرچووە.

٢- گۆڤاری ژین:

دەوڵەتی عوسمانی وەک دۆڕاوی شەڕ ناچاربوو ئاگربەستی (مودروس) لە کۆتایی مانگی یەکی (١٩١٨)ز لەگەڵ ئینگلیز مۆربکات. هاوپەیمانان بەڵێنی ئەوەیان بە نەتەوە ناتورکەکانی دەوڵەتی عوسمانی دابوو، کە شەڕ تەواوبوو مافی ئازادیی بڕیاردانی چارەنوسیان بۆ بسەلمێنن. کوردەکانی ئەستەنبۆل سەرەڕای جیاوازیی ناوچە و بیروبۆچوونی سیاسی، کۆمەڵەیەکیان ڕاگەیاند بە ناوی (جەمعیەتی تعالی کوردستان) بە سەرۆکایەتیی شێخ عەبدولقادری شەمزینی و کۆمەڵەکەش بڵاوکراوەی (ژین)ی لە (١١/٧/ ١٩١٨)ز دەرکرد. بایەخێکی زۆری بە هەواڵی سیاسی و ڕۆشنبیری و بابەتی ئەدەبی و مێژوویی و کۆمەڵایەتی داوە. (٢٥) ژمارەی لێدەرچوو.

٣- ڕۆژنامەی پێشکەوتن:

دوای ئەوەی(مێجەرسۆن) یەکەمین چاپخانەی هێنایە سلێمانی دەستیکرد بە بڵاوکردنەوەی ئەم هەفتەنامەیە و یەکەم ژمارەی لە (١٩٢٠/٤/٢٩)ز دەرکرد و ڕاستەخۆ خۆی سەرپەرشتی دەکرد و (٤٦) ژمارەی لێدەرکرد. دواتر (مێجەر گۆڵد سمیسی) حاکمی سیاسیی بەریتانی لە سلێمانی ئەرکی سەرپەرشتیکردنی گرتە ئەستۆ و تا (١٩٢٢/٧/٢٧)ز توانی (١١٨) ژمارەی لێدەربکات. لە ڕوی هەواڵی سیاسییەوە لە ڕۆژنامەکانی پێش خۆی پێشکەوتووتر بوو.

ئەم بڵاوکراوەیە ڕۆڵی هەبوو لە چەسپاندنی زمانی کوردی لە نوسراوەکانی دامودەزگاکانی دەوڵەتدا، لەلایەکی تریش هەوڵی زۆریدا بۆ پاککردنەوەی زمانی کوردی لە وشەی بێگانە.

بابەتی پەخشان گەشەی بە خۆیەوە بینی، هەرچەندە هونەری نوسینی چیرۆک تا ئەو کاتە برەوی ئەوتۆی نەبوو، بەڵام هەندێک نوسین بڵاوکراوەتەوە لە شێوەی حیکایەت و کورتەچیرۆکدا. لە نوسەرە دیارەکانی پێشکەوتن: (شێخ نوری شێخ ساڵح، جەمال عیرفان، حەمدی، مستەفا سائیب، زێوەر، بێخود، ئەسیری، سەعید کابان، تۆفیق وەهبی، ڕەفیق حیلمی و عەلی کەمال...هتد).

٤- ڕۆژنامەی بانگی کوردستان:

مستەفا پاشای یامولکی دوای گەڕانەوەی لە ئەستەنبۆلەوە بۆ سلێمانی، ئینگلیزەکان لە سلێمانی ڕێگایاندا کۆمەڵەیەک دابمەزرێنێت بە ناوی (جەمعیەتی کوردستان) و لەبری (پێشکەوتن)یش، ڕۆژنامەیەک بە ناوی (بانگی کوردستان) دەربکات. لە دوا ژمارەی (پێشکەوتن)دا نوسراوە: (لەم ڕۆژانەدا بۆ خزمەتی وڵات و بەرزکردنەوەی مەعاریف جەمعیەتێک بە ناوی (جەمعیەتی کوردستان) تەشەکولی کردووە. بە ناوی (بانگی کوردستان)ەوە ئیمتیازی غەزەتەیەکیش وەرگیراوە، کە ئەم جەمعیەتە ئیدارەی دەکات و جەنابی حاجی مستەفا پاشا مدیری مەسئولیەتی. ئەو غەزەتەیە لەمەولا هەفتەی جارێک دەردەچێت.)، بانگی کوردستان لە خولی یەکەمی دەرچونیدا لە سلێمانی تەنیا (١٤) ژمارەی لێدەرچووە، یەکەم ژمارەی لە (١٩٢٢/٨/٢)ز و دوا ژمارەی لە (١٩٢٣/٦/٨)ز دەرچووە. سیاسەتی ئەم بڵاوکراوەیە زیاتر دژایەتیکردنی لکاندنی کوردستان بووە بە عێراقەوە.

٥- ڕۆژنامەی ڕۆژی کوردستان:

لەو کاتەی شێخ مەحمود حکومەتی کوردستانی ڕاگەیاند و خۆیشی وەکو مەلیکی کوردستان ناساند و هەر بەو چاپخانەیەی ئینگلیز هێنابوویە سلێمانی ڕۆژنامەی (ڕۆژی کوردستان)ی دەرکرد، کە یەکەم ژمارەی لە (١٩٢٢/١١/١٥)زدا دەرچوو. شێخ نووری شێخ ساڵح خاوەنی ئیمتیاز و عەلی کەمال سەرنوسەری بوو، ئەم ڕۆژنامەیە چەندین وتاری سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابوری و ئەدەبی بڵاوکردۆتەوە.

ژمارە (١٥) کە دوا ژمارەی (ڕۆژی کوردستان)ە لە (١٩٢٣/٣/٣)زدا دەرچوو.

٦- ڕۆژنامەی بانگی حەق:

بەرەبەیانی (١٩٢٣/٣/٤)ز شێخ مەحمود لە سلێمانی چووە دەرەوە و ڕوویکردە ناوچەی سورداش و چاپخانەکەشی لەگەڵ خۆی بردە دەرەوە و لە ئەشکەوتی (جاسەنە) دایمەزراند و لە (١٩٢٣/٣/٨)زدا یەکەم ژمارەی (بانگی حەق)ی پێدەرکرد و لەژێر ناونیشانەکەیدا نوسراوە (ناشکێ بە تۆپ و بۆمبا سەر ئەفرازە بانگی حەق) لەبەر ئەوەی هێزی ئینگلیز بەردەوام بەدوایدا دەگەڕان و بۆمبارانیان دەکردن و (ڕەواندزیشیان) داگیرکرد. شێخ مەحمود لە ئەوە زیاتر نەیتوانی لە ناوچەکەدا بمێنێتەوە و خۆی بۆ شەڕی پارتیزانی ئامادەکرد و چووە ناوچە سنورییەکانی پێنجوێن. بۆیە ئەم بڵاوکراوەیە تەنیا (٣) ژمارەی لێدەرچوو. دوا ژمارەی لە (١٩٢٣/٤/١٢)ز دەرچووە.

٧- ڕۆژنامەی ئومێدی ئیستیقلال:

ئینگلیزەکان پاش ماوەیەک لە ڕاوەدونانی شێخ مەحمود وازیانهێنا و بۆ ئەوەی توشی زیانی گیانی نەبن شاری سلێمانیان ڕادەستی هێزی عێراق کرد، بەڵام تا ئەو کاتە عێراق هێزێکی وەهای پێکەوەنەنابوو، کە بتوانێت لە سلێمانیدا بمێنێتەوە و بەرگریبکات، بۆیە زۆر تکایان لە هێزی ئینگلیز کرد سلێمانی چۆڵنەکات، بەڵام بێسود بوو. لە (١٩٢٣/٦/١٧)ز هێزی ئینگلیز لە سلێمانی کشانەوە، دوای یەک ڕۆژ هێزی شێخ مەحمود هاتنەوە ناو شاری سلێمانی و لە (١٩٢٣/٩/٢٠)ز دا یەکەم ژمارەی هەفتەنامەی (ئومێدی ئیستیقلال)یان دەرکرد، ئەم بڵاوکراوەیەش (٢٥) ژمارەی لێدەرچوو و دوا ژمارەی لە (١٩٢٤/٥/١٥)ز دەرچوو.

٨- ڕۆژنامەی ژیانەوە و ڕۆژنامەی ژیان:

نەخشەی سیاسیی ناوچەکە بەرەو جێگیربوون دەچوو، دروستکردنی دەوڵەتی عێراقی پاشایەتی و بەزۆر لکاندنی باشوری کوردستان بەم دەوڵەتە و پشتیوانی دەسەڵاتی ئینگلیزەکان بۆ عێراق و وەدەرنانی شێخ مەحمود لە سلێمانی خەونی کورد بۆ سەربەخۆیی ڕۆژ لەدوای ڕۆژ کاڵتر دەکردەوە. حکومەتی عێراق بۆ ڕاگرتنی بالانسی (سونە – شیعە) زۆر پێویستی بە کورد بوو، هاوکات دەبوو هەندێک ئازادی بۆ کورد دەستەبەربکات، تا لە ژێر بەندی ئینتیدابی بەریتانی دەربچێت و سەربەخۆیی وەربگرێ. (ڕێگەدرا خوێندن بە زمانی کوردی بێت و دەرکردنی بڵاوکراوە و نوسینی فەرمی فەرمانگەکان و تەنانەت دادگاش هەر بە زمانی کوردی بێت).

هەفتەنامەی (ژیانەوە)، کە بڵاوکراوەیەکی حکومی بوو لە چاپخانەی شارەوانیی سلێمانی چاپدەکرا و ژمارە (١)ی لە (١٩٢٤/٨/١٨)ز دەرچوو، دوا ژمارەشی کە ژمارە (٥٦) ە، لە (١٩٢٦/١/١٤)ز دەرچوو. دوای ڕاگرتنی (ژیانەوە) لە (١٩٢٦/١/٢١)ز ڕۆژنامەی (ژیان) دەرچوو، کە درێژەپێدەری ڕۆژنامەی پێشوو بوو، ئەم ڕۆژنامەیە چەند کەسێک بەرپرسی بوون، بەڵام لە ساڵی (١٩٣٢)ز، پیرەمێرد بەڕێوەبەر و بەرپرسی بووە تا ژمارە (٤٠٦). لێرە بەدواوە پیرەمێرد چاپخانەکەی لە شارەوانی بە کرێگرت و ئیمتیازی ڕۆژنامەکەشی لە حکومەتی بەغدا کرد بە ناوی خۆیەوە و تا ژمارە (٥٥٣)ی ساڵی (١٩٣٨)ز خۆی خاوەن و بەرپرسی ڕۆژنامەکە بوو. پارێزگاری ئەو کاتەی سلێمانی بەهانەی بە پیرەمێرد گرتووە و سیاسەتی ڕۆژنامەکەی بەدڵ نەبووە و بڕیاری داخستنیدا.

٩- ڕۆژنامەی زبان:

ڕۆژنامەی زبان یەکەم ژمارەی لە (١٩٣٧/٩/١١)ز دەرچوو و کۆتا ژمارەشی (٩٤)ە لە (١٩٤١/١/١٨)ز دەرچوو. ئەم ڕۆژنامەیە شارەوانیی سلێمانی دەریکردووە و ساڵح قەفتان بەڕێوەبەر و سەرنوسەری بووە و زۆر دژایەتی پیرەمێرد و ڕۆژنامەی ژیانی پێکراوە، چونکە پارێزگاری سلێمانی پێی وابوو پیرەمێرد ڕۆژنامەی ژیان بۆ بەرژەوەندی نەتەوەیی بەکاردەهێنێت و دژی خواستەکانی حکومەت دەجوڵێتەوە، نەشیاندەتوانی ئیمتیازی ڕۆژنامەکە لە پیرەمێرد وەربگرنەوە، چونکە پیرەمێرد لە بەغدا بە ناوی خۆی کردبوو.

١٠- گۆڤاری دیاریی کوردستان:

ئەم گۆڤارە لە بەغدا دەرچوو و بە هەر سێ زمانی کوردی و عەرەبی و تورکی دەرچوو، هەر سێ بەشەکەی بەسەر یەکەوە (٤٠٦) لاپەڕەیە. لەماوەی دەرچوونیدا (١٦) ژمارەی لێدەرچووە و یەکەم ژمارەی لە (١٩٢٥/٣/١١)ز دەرچوو و دوا ژمارەشی لە (١٩٢٦/٥/١١)ز دەرچوو.

١١- گۆڤاری زاری کرمانجی:

خاوەنی ئیمتیازی حوسێن حوزنی موکریانی بوو، بەڕێوەبەری کارگێڕی گیوی موکریانی بوو. لە ڕەواندز و لە چاپخانەی زاری کرمانجی و هەر بەناوی (زاری کرمانجی)دەرچووە، یەکەم ژمارەی لە (١٩٢٦/٥/٢٥)ز دەرچوو و دوا ژمارەی، کە ژمارە (٢٤)ە، لە (١٩٣٢/٧/٢٣)ز دەرچوو، ئەگەرچی گۆڤارەکە مانگانە بووە، بەڵام نەتوانراوە لە کاتی خۆیدا دەربچوێندرێت.

١٢- گۆڤاری ڕوناکی:

لە شاری هەولێر دەرچووە و لەژێر ناوەکەیدا نوسراوە (کۆوارێکی هەفتەیی عیلمی ئیجتیماعی ئەدەبی کوردیە) پارێزەر(محەمەد شێت مستەفا) بەرپرس و بەڕێوەبەری بوو، حوسێن حوزنی موکریانی سەرنوسەری بوو. لە ماوەی دەرچوونیدا

لە (١٩٣٥/١٠/٢٤)ز تا (١٩٣٦/٥/١٦)ز، (١١) ژمارەی لێدەرچووە. ژمارە (١) و (٢)ی لە چاپخانەی (موصل الحديثة) چاپکراوە و ژمارە (٣ تا ٧) لە ڕەواندز چاپکراوە، بەڵام لە ژمارە (٨ تا ١١) حوسێن حوزنی موکریانی چاپخانەکەی لە ڕەواندزەوە گواستەوە بۆ هەولێر و لە چاپخانەی زاری کرمانجیدا لە هەولێر بە چاپی گەیاندووە.

١٢- گۆڤاری هاوار:

جەلادەت بەدرخان ئیمتیازی دەرکردنی گۆڤارێکی کوردی بە ناوی (هاوار)ەوە وەرگرت و ژمارە (١)ی لە (١٩٣٢/٥/١٥)ز لە شام بلاوکردەوە و تا (١٩٤٣/٨/١٥)ز بەردەوام بوو. لە ماوەی دەرچوونیدا (٥٧) ژمارەی لێدەرچوو، هەرچەندە کۆمەڵێک نوسەری وەک(کامەران بەدرخان و عوسمان سەبری و جگەرخوێن و قەدری جان) لە نوسینەکانیدا بەشداربوون، بەڵام نوسەری سەرەکی جەلادەت بەدرخان خۆی بوو. ئەم گۆڤارە هەر زوو ژمارەکانی گەیشتنە باشوری کوردستان؛ شاعیران و نوسەران سەرەڕای دڵخۆشییان بە دەرچوونی ئەم گۆڤارە بابەتەکانی خۆیان دەنارد بۆ بلاوکردنەوە .

خونوی ئورەب

مەلای باتێ

مەلای باتێ ناوی (حوسـێن)ە، لە گوندی (باتێ)ی ناوچەی هەکاری لە سـەروی کوردسـتان لەدایکبـووە، خوێندنـی حوجـرەی تەواوکـردووە و مۆڵەتـی مەلایەتی وەرگرتـووە، هەموو ژیانـی بە مەلایەتی بردووەتە سـەر، وانەی ئایینی گوتووتەوە و شـیعری نوسـیوە. هەندێک لـە نوسـەران لەو باوەڕەدان لـە سـاڵی (١٦٧٥)ز لەدایکبووە و لە سـاڵی (١٧٦٠)ز لە گوندی باتێ کۆچیکردووە.

مـەلای باتـێ یەکێکـە لـە بەناوبانگترین شـاعیرانی کلاسـیزمی کوردی، کـە بە زاری کرمانجیـی سـەرو شـیعری نوسـیوە. لـە مـەلا ناودارەکانـی کـوردە و (مەولودنامە) لە دیارتریـن بەرهەمەکانیەتـی، کـە بـۆ لەدایکبوونـی پێغەمبـەر (د.خ) نوسـیویەتی. خاوەنی زمانێکی پاراو بوو، هەندێک جار شـیعری ئاینی، شـیعری و دڵداری و شـادی نوسـیوە. لـە شـیعرەکانیدا پەیـڕەوی کێشـی عـەروزی عەرەبـی کـردووە و بایەخێکـی زۆری بە سـەروا و هونەرەکانـی ڕەوانبێـژی داوە، گەلێک وشـەی بێگانەی

* تابلۆ: هونەرمەند ڕێبوار خالد

لە زمانەکانی تر(بەتایبەتی عەرەبی) لە شیعرەکانیدا بەکارهێناوە.

شیعرەکانی مەلای باتێ دەکرێتە دوو بەش:

١- لیریکی (غەزەل و قەسیدە)

٢- ئیپیک (چیرۆکەشیعر)

ناوەڕۆکی شیعرەکانی مەلای باتێ:

١- شیعری ئایینی و سۆفیگەری:

زۆربەی شیعرەکانی مەلای باتێ لەم چەشنەیە و گرنگی تایبەتی بە ئەم لایەنە داوە. ئەم شیعرەی لە شاری مەدینە و لە سەر ڕەوزەی پیرۆزی پێغەمبەر (د.خ) نوسیوە.

هلۆ ڕابە ئەبولقاسم
هلۆ ئەی قاسیدێ ئەکبەر
هلۆ فەخرا بەنی هاشم
هلۆ ڕابە تویێ ڕەهبەر

(بۆ لەبەرکردنە)

٢- ئەوین و ئەوینداری:

ئەم مەبەستە شیعریەش لە شیعرەکانی مەلای باتێدا بەرچاودەکەوێت، بەڵام گرنگیەکی زۆری پێنەداوە و بەشێکی کەم لە شیعرەکانی دەچنە چوارچێوەی ئەم مەبەستەوە. لە یەکێک لە ئەو نمونانەدا دەڵێت:

عاشقێ زولفا ڕەشم
عاشقێ شەیدایە زولف
بێ بادە لەو سەرخوەشم
سەرخوەش و سەودایە زولف

(بۆ لەبەرکردنە)

٣- وەسفی شوێنەواری کوردستان:

سروشتی ڕەنگینی کوردستان کاری زۆری لە مەلای باتێ کردووە و یەکێکە لەو شاعیرانەی دەستێکی بالای لە وەسفی ئەو سروشتە جوان و ڕازاوەدا هەبووە، کە وەرزەکانی ساڵ هەر جارە و جوانییەکی تایبەتی پێدەبەخشن. لە شیعرێکدا بەم شێوەیە وەسفی وەرزی زستان دەکات و دەڵێت:

زڤستانێ ئەڤی بۆلێ
ل ڤێ بەریێ ل ڤێ چۆلێ
مژێ هاڤێتە دا هۆلێ
کە ڕۆڤێ گرتی زۆزانە

(بۆ لەبەرکردنە)

٤- ساز و مەی و بەزم:

ئەم مەبەستەش بەشێکی کەم لە شیعرەکانی مەلای باتێ پێکدەهێنن، کە لە بنەڕەتدا بەشێکە لە شیعری و ئەویندارى. شاعیر دەڵێت:

مەجلسا بێ ساز هەی هەی
من نەڤێت و ناچمێ
بێ دەف و بێ چەنگ و بێ نەی
من نەڤێت و ناچمێ

(بۆ لەبەرکردنە)

حەسیب قەرەداغی

ناوی تەواوی (حەسیب شێخ عەلی عەبدولڕەحمان)ە، لە ساڵی (١٩٢٩)ز لە گوندی (سۆڵەی چرچەقەڵا)ی قەرەداغ لەدایکبووە، بنەماڵەکەیان گەلێک زانای ئایینی و خوێندەواریان تێدا هەڵکەوتووە، (حەسیب قەرەداغی) پیاوێکی نیشتمانپەروەر بوو و لەسەر پرسی کوردایەتی گەلێ جار ئازاردراوە، لە کودەتاکەی ساڵی (١٩٦٣)ز لەگەڵ کۆمەڵێک تێکۆشەری تردا خرانە بەندیخانەوە و لە کارەکەی دورخرایەوە. لە ساڵی (١٩٩٧)ز کۆچیکردووە و لە گردی سەیوان بەخاکسپێرراوە.

ئـەو هۆکارانـەی وایانکرد، کە حەسـیب قەرەداغی مەیلی بەلای شـیعردا بڕوات:

١- هـەر لـە منداڵییەوە پەروەردەی مزگەوت بووە و گوێی لە زیکـر و تەهلیلە و موناجات گرتووە.

٢- گۆرانـی و سـۆز و مەقـام و دەنگـی دەف و شمشـاڵ و نـەی کاریان تێکـردووە، لە لایەکـی تریـش شـیعری شـاعیرانی وەکـو (نالـی، سـالم، مەحـوی، حافزی شـیرازی و سـەعدی) زیاتـر حەسـیب قەرەداغیـان بەلایی شـیعردا بـردووە.

٣- خەمی هەژاران، سروشت و ئاووهەوای ناوچەکە کاری لە بیروهۆشی کردووە.

حەسـیب قەرەداغی بۆ زۆر مەبەسـت شیعری نووسـیووە لەوانە: (دڵداری، تەسەوف، سیاسـی، کوردایەتی، وەسـفی سروشتی کوردسـتان و شـیعری منداڵان...هتد). (فەرهەنگی خـەم)، لە بەرهەمە دیارەکانی شـاعیرە.

ئەم دەقەی خوارەوەش چەند دێرێک لە قەسیدەی (ناکۆکەکان):

کـە ئـەم دەسـتم ئـەو دەسـتی کەم بۆ بشـکێنێ
هـەردوو دەسـتم لـە مـل دەکـەم
کـە ئـەم چاوم ئـەو چـاوی دیـم بـۆ هەڵکۆڵـێ
هـەردوو چـاوم پـڕ گـڵ دەکـەم!
ئـەم ئاگـرە بکوژێنـەوە ... نـەکوژێتەوە
نالـی دەڵـێ: مـن کـورد نەبـووم!
حـاجی دەڵێـت: مـن لە کۆیـەدا نەژیـاوم
قەت دیمەنی هەیبەسوڵتان وەکو گوڵاو نەکراوەتە نێو چاوانم!
خـانی دەڵێـت: مـەم و زیـن، مـن نـەم نوسـیوە
مـن بە چاوی قەڵەمیشـم میرخاسـی کوردم نەدیـوە!

(دوو دێری بۆ لەبەرکردنە)

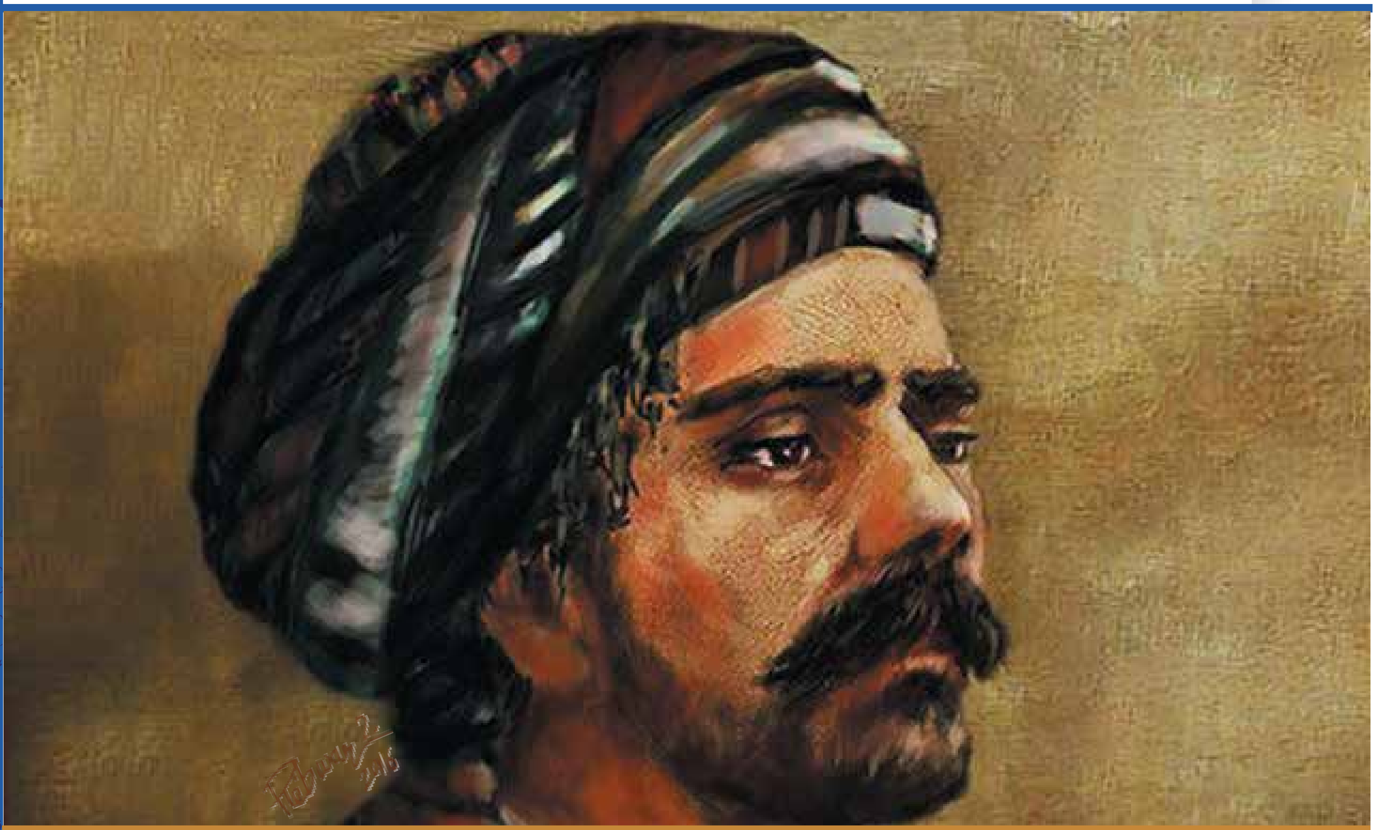

کوردی

ناوی مستەفا مەحمودبەگی ساحێبقڕانە، لە ساڵی (١٨١٢)ز لە شاری سلێمانی لەدایکبووە، هەر لە ئەویش خراوەتە بەر خوێندن و هەندێک زانستی ئیسلامیشی لە حوجرەی فەقێیان خوێندووە. کوردی یەکێکە لە ئەو سێ شاعیرە کوردەی، کە بە (سێکوچکەی شیعری بابان ناسراون) و ڕۆڵێکی گەورەی هەبووە لە ئەدەبیاتی کلاسیزمی کوردیدا بە زاری کرمانجیی خوارو، لە ڕەوانبێژیدا شاسوارێکی بێهاوتا بوو، لە ساڵی (١٨٥٠)ز کۆچیکردووە و لە گردی سەیوان نێژراوە.

کوردی دیوانێکی شیعری هەیە، کە تا ئێستا دووجار چاپکراوە، جاری یەکەمیان لە بەغدا لە ساڵی (١٩٣١)ز و جاری دووەمیش لە هەولێر لە ساڵی (١٩٦١)ز. شیعرەکانی زیاتر بە دەوری یەک تەوەردا دەسوڕێنەوە، کە ئەویش شیعری دڵداری و خۆشەویستییە. شیعرەکانی هەڵقوڵاوی سۆزێکی دڵدارییا ڕاستەقینەن.

* تابلۆ: هونەرمەند ڕێبوار خالد

نمونەیەک لە شیعرەکانی:

چێشتم ئەمڕۆ ژەهری مار و ڕۆحی شیرینم نەهات
زەخمی کۆنەم هاتە ژان و مەرهەمی برینم نەهات
من غەمم خوارد و غەمیش خوێنی جگەرمی خواردەوە
بۆیە گریام چەند بە چەند فرمێسکی خوێنینم نەهات

(بۆ لەبەرکردنە)

ئەو هۆکارانەی کوردیان بە لای شیعر و ئەدەبیاتدا بردووە:

١- کوردی خۆی لە سروشتی خۆیدا کەسێکی بەهرەدار بووە.

٢- لە بنەماڵەیەکی ئەدەبدۆست و شیعرخواز بووە، ئەو بنەماڵەیە لانکە و بێشکەی شاعیرانی وەک: (سالم) و (حەمدی)یە.

٣- ئاگادارییەکی چاک و تێکەڵاوییەکی زۆری لەگەڵ شیعر و شاعیرانی فارسدا هەبوو.

٤- گڕی دڵداری و خۆشەویستیی ڕاستەقینە بووەتە سەرچاوەی شیعرەکانی.

ڕوخساری شیعرەکانی:

١- لە شیعرەکانیدا کێشی عەروزی عەرەبی بەکارهێناوە.

٢- شیعرەکانی یەک ڕەویە و یەک سەروایان هەیە.

٣- هەموو وشەکارییەکانی ڕەوانبێژیی لە شیعرەکانیدا بەکارهێناوە.

نمونەیەک لە شیعرەکانی:

چاوەکەم زانیوتە بۆچی خەو لە چاوم ناکەوێ؟
چونکە، من پێش خزمەتم، پێش خزمەتان نانون شەوێ
ڕۆژ و شەو دایم لەبەر دیدەی خەیاڵم حازری
سا چ فەرقێکی هەیە بۆ من ئیتر ئێرە و ئەوێ؟!

(بۆ لەبەرکردنە)

کانی

ناوی عەبدولجەبار عەبدولڕەحمان تەها دۆغرەمەچییە، نازناوی (کانی)یە، لە ساڵی (١٨٩٧)ز لە شاری هەولێر لەدایکبووە، لە بنەچەدا دەچنەوە سەر بەگزادەکانی جاف، لە ساڵی (١٩٥٧)ز کۆچیکردووە. هێشتا منداڵ بوو باوکی کۆچیکردووە، بۆیە لەو تەمەنەدا لە هیچ قوتابخانەیەک نەیخوێندووە، لای ئیبراهیمی مامی لە مزگەوتی (قەڵات) فێری خوێندنەوە دەبێت و چەند کتێبێکی ئایینی و زانستی و فەلەکناسی دەخوێنێت.

هەر لە ڕێگای زۆر خوێندنەوەوە شارەزایی لە زمان و ئەدەبیاتی فارسی و کوردی و تورکی پەیدادەکات، پەیوەندی لەگەڵ چەند ناودارێکی ئەو سەردەمە دەبەستێت، وەک: (حوسێن حوزنی موکریانی، گیوی موکریانی، میهری، مەلای گەورەی کۆیە، بێخود و دڵدار).

---

* تابلۆ: هونەرمەند ڕێبوار خالد

لــە ســەرەتادا بــە بنــزاری هەولێــری تێکــەڵاو لــە وشــەی فارســی و تورکی شــیعری نوســیوە، چونکــە دانیشــتووی قــەڵای هەولێــر بــوو، بــەڵام دواتر لــە ڕێــگای خوێندنەوەی کتێبــی هەمەجــۆر و ڕۆژنامە و گۆڤارە کوردییــەکان و بەهۆی تێکەڵبوونــی لەگەڵ کۆمەڵێک شــاعیر و زانــا و نــاوداری کــورد و هەروەهــا دامەزراندنــی بــە فەرمانبەر لە شــارەکانی ڕەوانــدز و کۆیــە و شــەقڵاوە، زمانــە ئەدەبییەکــەی پاراوتردەبێــت.

کانی کاریگەربوو بە: (نالی، ســالم، کوردی، شــێخ ڕەزای تاڵەبانی و وەفایی)و شــاعیری تورک (فزولی).

داســتانی (لەیــلا و مەجنــون)ی فزولــی بــە کەمێــک دەســتکارییەوە وەرگێڕاوەتە ســەر زمانــی کــوردی. لــە ئەدەبی فارسیشــدا شــیعرەکانی (ســەعدی شــیرازی) بــە دڵ بووە.

کانــی لــە بابەتەکانی:(ســتایش و پێهەڵگوتــن، دڵــداری و خۆشەویســتی، نیشــتمانپەروەری و شــانازی بەخۆوەکردن) شیعری نوسیوە، بەڵام تەنیا لە شیعری دڵداریدا سەرکەوتوو بووە و هونەری تێدا بردووەتەوە. لە شیعرێکدا شانازی بە خۆیەوە دەکات و دەڵێت:

ســەر فرۆناکــەم بــۆ عالــەم چونکــە عالــی هیمەتــم
ناچوێنــم بــۆ هەمــوو دنیــا لــە دەستم ڕەغبەتـــم
زاهیــرم هــەر مــەردی مەیدانــم وەکــو شــێری دلێــر
گوێــت لــە بەیتــم بــێ دەکا ئیســپاتی نوتــق و قوەتــم

(بۆ لەبەرکردنە)

مەلا تەهای مایی

ناوی (تەها مەزهەر تەها)یە، لە شوباتی (١٩٢٤)ز دا، لە گوندی (مایی) لە بنەماڵەیەکی ئایینی و ڕۆشنبیر و کوردپەروەر لەدایکبووە، بنەماڵەکەیان لە بنەچەدا لە میرانی (ئەلکێ)ن. باپیری شێخی تەریقەتی نەقشبەندی بوو. لەو ساڵەی شاعیر لەدایکبووە، گوندەکەیان لەلایەن هێزەکانی ئینگلیزەوە دەسوتێنرێت و کتێبخانەکەی شێخ تەهای باپیری لە کاتی سوتاندنی گوندەکەیاندا دەسوتێت و بنەماڵەکەیان ئاوارە دەبن و بۆ ماوەی سێ ساڵ لە قەزای (چەلێ)ی باکوری کوردستان نیشتەجێدەبن.

دوای گەڕانەوەیان بۆ گوندەکەی خۆیان دەخرێتە بەر خوێندن، بەڵام قۆناغی سەرەتایی تەواونەکردووە و دەستی لە خوێندن هەڵگرتوو، لە سەرەتای ساڵی (١٩٤٠) زدا چووەتە ڕیزی (کۆمەڵەی هیوا) و دەستی بە کاری سیاسی کردووە، چونکە ڕەوشی سیاسی و ڕۆشنبیری کاری تێکردووە، زۆر کاریگەری مەلا ئەنوەری مایی لەسەری هەبووە. پاشان چووەتە ڕیزی پارتی دیموکراتی کوردستانەوە.

شاعیر زۆر حەزی لە خوێندن و خوێندنەوە کردووە و نزیکە (١٥٠٠) کتێب لە کتێبخانەکەیدا هەبووە و ڕۆشنبیرییەکی باشی پەیداکردووە و پەیوەندی و تێکەڵاوی لەگەڵ زانا و ڕۆشنبیر و ئەدیباندا هەبوو. لە ساڵی (١٩٤٣)ز ئاشنایەتی لەگەڵ بنەماڵەی بەدرخانییەکان پەیدادەکات، ئەو کاتە (جەلادەت بەدرخان) لە شام هەردوو گۆڤاری (ڕوناهی) و (هاواری)ی بڵاودەکردەوە، هەموو ژمارەکانی ئەو دوو گۆڤارەی بە ڕێگای پۆستە لە گوندی مایی بەدەستگەیشتووە. هەروەها دکتۆر کامیران بەدرخان هەردوو ڕۆژنامەی (ستێر) و (ڕۆژا نو)ی لە بەیروت بڵاودەکردەوە، دیسان بە پۆستە دەگەیشتنە دەستی مەلا تەهای مایی و ئاشنایەتی لەگەڵ شاعیری ناودار ئەحمەدی ناڵبەند هەبووە.

شیعرەکانی سادە و ڕەوان و ناسک و هەمەجۆرن. ئامانجی سەرەکی ئازادی و زانست و ڕۆشنبیری بوو، ڕێبواری ڕێگای کوردایەتی بوو لەو پێناوەدا گەلێ ناخۆشی و دەربەدەری و هەژاریی بینیوە. سروشتی کوردستان زۆر کاری تێکردووە و لە شیعرەکانیدا ڕەنگیداوەتەوە.

- لە ساڵی (١٩٧٣)ز دەبێتە ئەندامی یەکێتیی نوسەرانی کورد – لقی دهۆک.
- لە ساڵی (١٩٧٩)زبەشداری سێیەم ڤیستڤاڵی شیعری کوردی کردووە لە سلێمانی.
- لە ساڵی (١٩٨٧)ز ڕوی کردووەتە ئێران و وەک پەنابەر ماوەتەوە، تا ڕاپەڕینە مەزنەکەی ساڵی (١٩٩١)ز، ئینجا گەڕاوەتەوە کوردستان و لە دهۆک نیشتەجێبووە.
- لە ساڵی (١٩٩٥)ز بووەتە خاوەنی ئیمتیازی گۆڤاری (پەیڤ).
- لە ساڵی (١٩٩٨)ز دیوانێکی شیعری بەناوی (دل دەرێژن) چاپکردووە.
- فەرهەنگێکی (کوردی– کوردی) داناوە.

لەساڵی (٢٠٠٠)زلە تەمەنی (٧٦) ساڵیدا لە دهۆک کۆچیکردووە.

مەلا تەهای مایی بۆ یادی شەهیدانی دیاربەکر و نسکۆی شۆڕشی شێخ سەعیدی پیران و لەسێدارەدانی شێخ سەعید زۆر خەمبار بووە و ئەم پارچە شیعرەی لەژێر ناوی (شیوەن و پرسەی شەهید)دا نوسیوە:

شینی و تازیا شەهیدا

شــینی و تــازیــا شەهـــیدا ئـەم ژ بیر نــاکەین چو جار
دێ ڤــەکەین تـــۆلا نـەهنــگا وەختەکــێ زێڕین بـــژار

وان مەغولا ڕاڤ دبەســـتن مـێر و مێر سەر دهنجنین
توخم و نقشـــێ وان قـەلانـدن هەمــی گاڤا دپەچنین

تــورکا گرتن مێر و مـێر چـاک دەست و پێ لێ قەیدکرن
کەت بکەت گـــرتن و کوشـــتن لبن سێپێکا خـڕکـــرن

ڕســتکا شەنقـــێ بو دانـا خــەنـدقــانــد پـــارێز ولات
شـێخ سەعیدێ جان فیدای مر ڕەشە ڕۆژەک بۆ مە هات

ئەو ڕوبـــادێ قەبقەبـی چـــوو ئـاخ و زاری بوون بلند
چـوو دلـێ شێری ژ ناڤ مە بێ خودان مان دەشت و گوند

بوو قێری زێمار و شـــینی کۆ وەلات مـــابێ خـــودان
پۆسیدە دلسۆژ و خـەمگیـــر هـەر هـەوارێ دکەن ئەمان

نـێ ژ خـەما وە ئـەم بهوژتین ئەی شەهیدێن ڕەحمەتـی
دێ ئازاکـــەین نـــاڤ و دەنــگا کوردەوارێن بەر کەتـی

بـــا دکـەت وە گەلــی کــوردا شێخ سـەعیدێ پڕ هۆنەر
یـــــەک بـن بـۆ ڤـــێ وەلاتــی دا ژ ژانــێ بێتە دەر

ژانـــەکا قــەویـــا گـــرانە ئێشـەکە بۆ کـــەڤنەریش
بـــرسی و ڕویسی هەر نیشانە بۆ مە ئەم بێ کار و ئیش

(دوو دێری بۆ لەبەرکردنە)

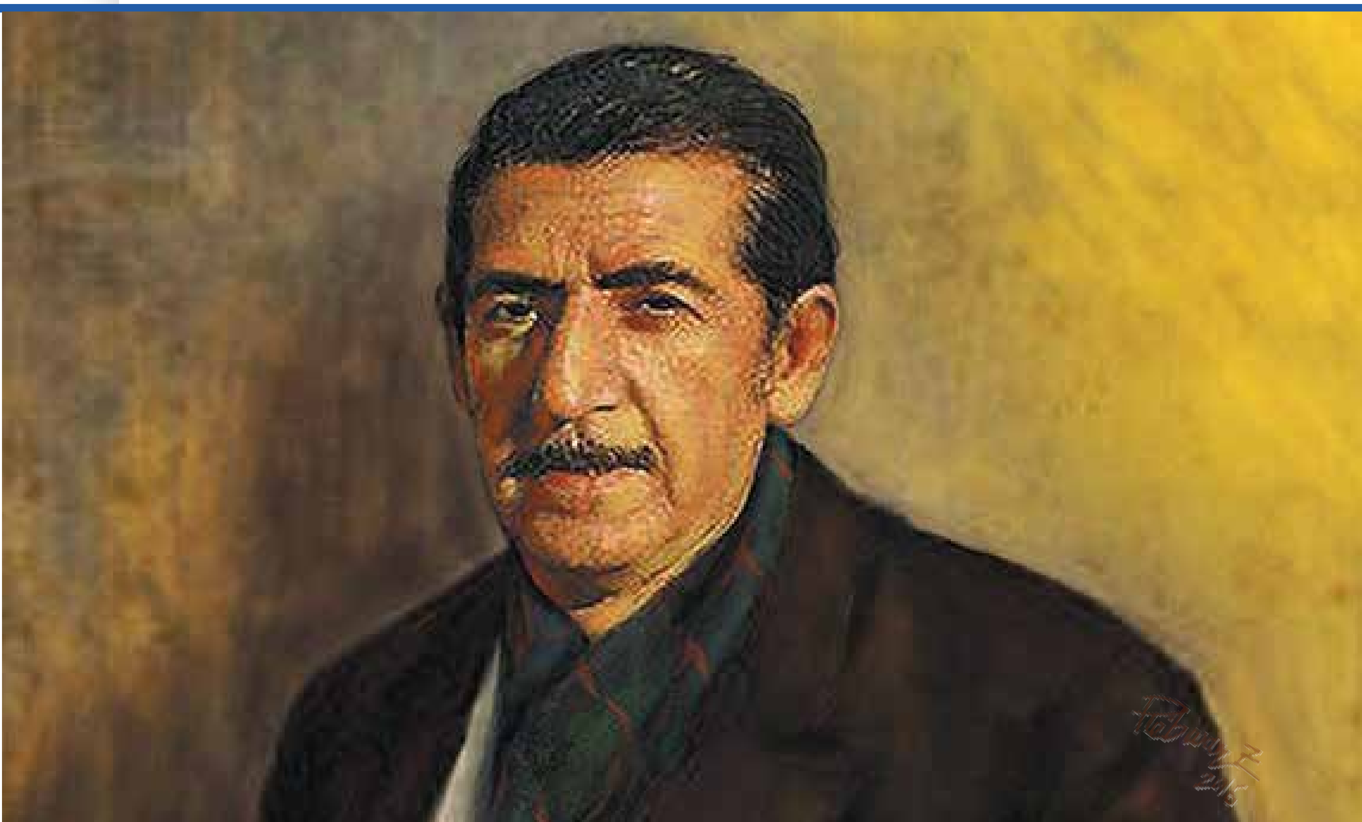

کامەران موکری

ناوی (محەمەد ئەحمەد تەها)یە، ناسراوە بە (کامەران موکری) لە ساڵی (١٩٢٩)ز لە سلێمانی لەدایکبووە، بنەچە و ڕەچەڵەکیان دەگەڕێتەوە بۆ ناوچەی موکریان.

قۆناغەکانی خوێندنی سەرەتایی و ئامادەیی هەر لە سلێمانی تەواوکردووە. لە ئەو سەردەمەدا دەستی بە جموجۆڵی سیاسی کردووە، لە بەرەی داواکردنی مافی کورد بووە، لە پێناو کوردایەتیدا وازی لە خوێندن هێناوە، لە ساڵی (١٩٤٩)ز دەستگیرکراوە و شەش ساڵ لە زیندانەکانی عێراقدا ژیانی بەسەربردووە.

لە دوای کودەتاکەی(١٤ی تەموزی ساڵی ١٩٥٨)ز لەبەغدا دەستی بە خوێندن کردووەتەوە، لە ساڵانی(١٩٦٠- ١٩٦١)زسەرنوسەری گۆڤاری (ڕۆژی نوێ) بوو. (١٩٥٤- ١٩٧١)ز، حەوت دیوانی شیعری چاپکراوە، دیارترینیان (ئاشتی، دیاری، ئاگر و ژیلە و گوڵاڵەسورە)ن. دوای مردنیشی هەموو بەرهەمەکانی بە ناوی دیوانی (کامەران موکری) چاپکراوە، کامەران موکریی شاعیر، چیرۆکنوسیش بوو.

* تابلۆ: هونەرمەند ڕێبوار خالد

ماوەیەکی زۆر لە زانکۆی سلێمانی و دواتر لە زانکۆی سەلاحەدین مامۆستای ئەدەبی کوردی بوو، لەساڵی (١٩٨٦)ز لە هەولێر کۆچیکردووە و تەرمەکەیان گەڕاندەوە بۆ سلێمانی و لە گۆڕستانی گردی سەیوان نێژراوە.

مەبەستە شیعریەکانی:

١- نەتەوەیی و مرۆڤدۆستی:

شیعرەکانی هەڵوێست لە بەرانبەر چەوساندنەوەی نەتەوەکەی وەردەگرێت و شیعرەکانی نمونەی بەرزی هەستی نەتەوەیین، وەک شاعیرێکی ڕیالیزمی شۆڕشگێڕی کورد و خۆیی نیشانداوە، ژیان لای ئەو تێکۆشان بوو لە ڕێگای کورد و کوردستاندا، دەڵێت:

ژین لەلای دڵسۆز هەر تێکۆشانە
هەوڵە بۆ خاکی ئەم کوردستانە
خۆزگە ئەندازەی ژیان و تەمەن
تێکۆشان بوایە بۆ خاکی وتەن

(بۆ لەبەرکردنە)

موکری لەپاڵ خەباتی سیاسیی کوردانەیدا، لە ساڵی (١٩٥٨)ز وەسفی (جەمیلە بوحیرد) دەکات، کە کچە قارەمانێکی جەزائیری بووە، دژی هێزی داگیرکاری فەڕەنسایی وەستاوەتەوە، ئەمەش هەستی شۆڕشگێڕانەی گەلی کوردی داوەتە پاڵ خەباتی ئەو گەلە لە بەرانبەر ستەمداو دەڵێت:

ئەی جەمیلە
سڵاو، لە ئاگر و ژیلە
لە حەیرانا ، لە لاوکا
کاتێ کچ لە گەڵ باوکا
هەڵمەت ئەبەن بەرەو مردن
بەرەو قەڵای سەختی دوژمن

(بۆ لەبەرکردنە)

٢- خۆشەویستی و ئەڤینی:

مەبەستێکی تری شیعری موکری دڵداری و خۆشەویستییە، بە دەرونێکی بەرز و ناسک و مرۆڤانەوە. دەڵێت:

کە پرچت ئاڵان لە گەردن
گڕت بەردا لە دڵی من
کە پەرچەمت ڕشتە سەر ڕوو
ئاگر لە دەرونم بەربوو

(بۆ لەبەرکردنە)

٣- وەسفکردن:

مەبەستێکی گرنگی شیعری موکرییە، هەستێکی بەهێزی بەرانبەر جوانیی سروشت هەبوو، یەکێکە لەو شاعیرانەی کە سروشتی جوانی کوردستانی زۆر لا گرنگ بووەو، دەڵێت:

کەژ و دارستانی کپی
پۆشی بوویان بەرگی سپی
قوبەی پیرۆزەیی ساماڵ
بە پرشنگی گزنگی ئاڵ
داوێنی کەژی ئەنەخشان
وەک ئەگریجە ئەبوو پەخشان

(بۆ لەبەرکردنە)

ڕوخساری شیعری کامەران موکری:

١- زمانی شیعری کامەران موکری ئاسان و ڕەوانە.

٢- جووتسەرواى بەکارهێناوە، ئەمەش یەکێکە لە سیما جیاکەرەوەکانی شیعری کامەران موکری.

٣- لە جیاتی وشەی بێگانە، وشەی ڕەسەنی کوردی بەکارهێناوە.

٤- کێشی برگەی (پەنجە)ی بەکارهێناوە، زیاتر کێشی هەشت برگەی بەکارهێناوە، دوای ئەوەش دە برگە، بەمەش بەرگی تازەگەری کردووە بە بالآی شیعردا، خۆیی دورگرتووە لە کێشی عەروزی عەرەبی، بۆیە شیعرەکانی مۆسیقایەکی کوردانەیان پێوە دیارە.

ڕومەتی وەک گوڵی بێگەرد
قژی خاو، ئاوریشمی زەرد
چاوی کاڵ ،ئەگەر چی نەرمە
بەڵام نیگای ئێجگار گەرمە

(بۆ لەبەرکردنە)

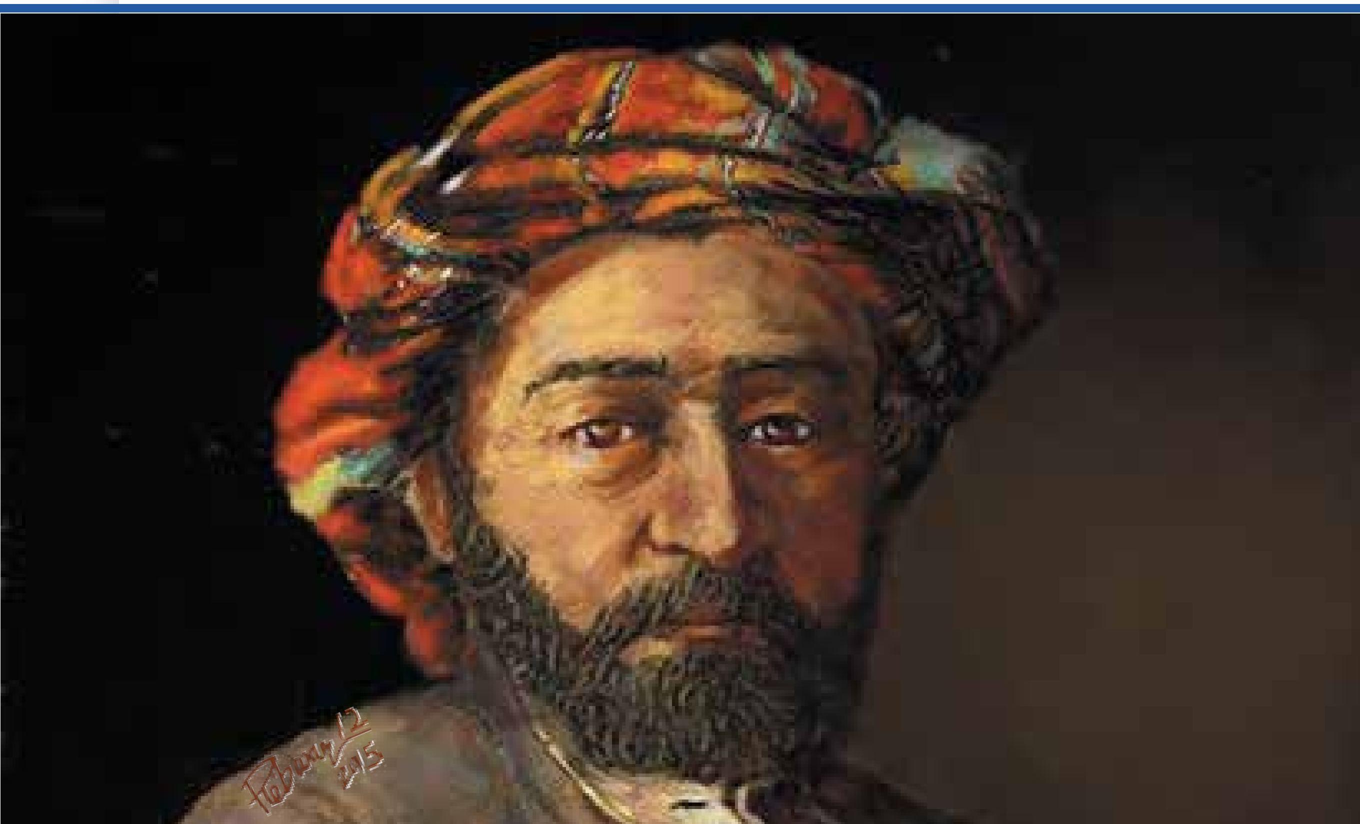

مەلا مەحمودی بایەزیدی

مەلا مەحمودی بایەزیدی لە ساڵی (١٧٩٩)ز لە ناوچەی بایەزید لەدایکبووە. مەلا مەحمود هەر لە منداڵیەوە چووەتە بەر خوێندن و زانستەکانی ئیسلامی لە حوجرەی مزگەوتەکانی بایەزیدا خوێندووە و مۆڵەتی مەلایەتی وەرگرتووە. دواتر سەردانی ئێرانی کردووە و لە ناوچەی (تەبریز) نیشتەجێبووە، دەستی بە خوێندن کردووە و فێری زمانی فارسی بووە و شارەزاییەکی باشی لە زانستەکانی (ئەدەب، مێژوو، فەلسەفە و لۆژیک (منطق) پەیداکردووە. دواتر گەڕاوەتەوە ناوچەی بایەزید و پاشان چوو لە ناوچەی ئەرزەڕۆم و نیشتەجێبووە، بەڵام دیار نییە، کە هەتا کاتی مردنی لەوی ماوەتەوە، یان بەرەو ناوچەی تر ڕۆیشتووە.

مەلا مەحمودی بایەزیدی شارەزاییەکی باشی لە شەریعەتی ئیسلامیدا هەبووە و چەندین فەقێ لەبەر دەستیدا خوێندوویەتی. زمانەکانی (عەرەبی و فارسی و تورکی) بە باشی زانیوە و خوێندنەوەی ئەدەب بەو زمانانە کاریگەریی لەسەر بەرفراوانبوونی لایەنی

* تابلۆ: هونەرمەند ڕێبوار خالد

ڕۆشنبیری هەبووە. هەروەها شارەزایی لە مێژوودا هەبووە، جگە لەوەی وەرگێڕێکی بەتوانا و خاوەن سەلیقەش بووە و چەندین بەرهەمی فارسی و تورکی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی.

مەلا مەحمودی بایەزیدی پەیوەندییەکی باشی لەگەڵ قونسوڵی ڕوس (ئەلیکساندەر ژابا) هەبوو، ژابا کوردییەکی باشی زانیوە و زۆر چێژی لە هاوڕێیەتیی مەلا مەحمود وەرگرتووە. ژابا هەر کتێبێکی دەستنەکەوتبێت، مەلا مەحمود بە دەستوخەتی خۆی وێنەیەکی لە کتێبەکە بۆ ڕونوسکردووە. ژابا زۆرجار گوتویەتی گەلی کورد قەرزاری مەلا مەحمودی بایەزیدییە، چونکە زۆر لایەنی ڕۆشنبیری بۆ پاراستوون.

مەلا مەحمودی بایەزیدی لە ساڵی (١٨٦٧)ز کۆچیکردووە.

بەرهەمەکانی مەلا مەحمودی بایەزیدی:

١- کتێبی (عادات و ڕسوماتنامەی ئەکرادیە): ئەم کتێبە باسی هەندێک داب و نەریتی نەتەوەی کورد دەکات وەک: (شین، شایی و شەر...هتد)، لە سەرەتاشدا باسی بنەچە و ڕەچەڵەک و زمان و نیشتمانی کورد دەکات. خۆرهەڵاتناس (م. ڕۆدێنکۆ) ئەم کتێبەی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی ڕوسی و لە ساڵی (١٩٦٣)ز لە مۆسکۆ بڵاویکردووەتەوە. دکتۆر شوکریە ڕەسوڵ لە ساڵی (١٩٨٢)ز وەریگێڕاوەتە سەر زاری کرمانجی خواروو و لە بەغدا بڵاویکردووەتەوە.

٢- بەرهەمێکی تری بە ناوی (تحفه الخلان فی لسان الکرد) دەربارەی ڕێزمانی زمانی کوردییە، لە کتێبخانەی (سالیکۆف شیدرن)ی شاری (پترسبۆرگ) لە وڵاتی ڕوسیا پارێزراوە.

٣- کتێبێکی تری باسی مێژووی نوێی کوردستان دەکات و بە ناوی (تاریخا نویا کوردستانێ) لە ساڵی (١٨٥٧)ز.

٤- دەستنوسێکی تری بە ناوی (رساله فی بعض الفروق الموجوده بین اللهجات الکردیه وبیان بعض القواعد اللازمه) واتە: نامەیەک لە بارەی هەندێک جیاوازیی نێوان زارەکانی زمانی کوردی و پیشاندانی هەندێک یاسای ڕێزمانی پێویست.

ئـەم بەرهەمــەش لــە هەمــان کتێبخانەی ڕوســیا پارێــزراوە. دکتۆر مــارف خەزنەدار لە ساڵی (١٩٨٤)ز وەریگێڕاوەتــە ســەر زمانــی کــوردی و لەگەڵ چەنـد بابەتێکـی تردا لە کتێبـی (دەربــارەی مێژووی ئەدەبـی کــوردی)دا بڵاویکردووەتەوە.

٥- فەرهەنگێکـی بـەراوردکاری لەنێـوان بنزاری هــەکاری و زمانی فەرەنسـی، بە هاوکاری ژابـا ئامادەکــردووە. دکتۆر مــارف خەزنەدار لە کتێبـی ناوبراودا بــڵاوی کردووەتەوە.

٦- چیرۆکـی (مــەم و زیــن)ی بە زاری کرمانجیی ســەرو لە ســاڵی (١٨٥٦)ز نوســیوە، ژابا خســتوویەتە ســەر ئەلفبێـی لاتینـی و پاشــان وەریگێڕاوەتە ســەر زمانی فەرەنسـی.

٧- چیرۆکـی (لەیـل و مەجنون) لە ســاڵی (١٨٥٨)ز نوسـیوە و بە هەمان شـێوەی چیرۆکی پێشــوو ژابا خســتوویەتە ســەر ئەلف و بێی لاتینی و پاشــان وەریگێڕاوەتە ســەر زمانی فەرەنسی.

٨- کتێبـی (جامعەیـیَ رســالیان و حکایەتــان) لە چل چیرۆکـی کوردی پێکهاتــووە و دەبێتە یەکەمیـن کۆمەڵـە چیرۆک لــە مێژووی ئەدەبی کوردیـدا، ژابا وەریگێڕاوەتە ســەر زمانی فەرەنسی.

هەروەهـا چەندیـن چیرۆکـی تری نوسـیوە وەکـو (یوسـف و زولەیخا) و (داســتانی قەڵای دمــدم) و گەلێـک بەرهەمـی تر، کـە ژمارەیــان دەگاتە بیســت و شــەش بەرهەم.

پارچـەک ژ چیـرۆکا مـەم و زینـێ

میـر زەینەدیـن نێزیکـی ئیڤـارێ ژ نێچیرێ زڤڕی وها ڕاسـت هاتە باغـێ، ل بەر دەرێ وێ قەسـرا مەعلوم ژ هەسـپی پەیابوو، ل ڤڕ شـەربەت و قاوەیەکێ بخۆن و دگەل غـولام و ئولداشـێد خـووە وهـا ژ نشـکێڤە هاتنـە دەرێ قەسـرێ کـو مـەم و زین تێـدا بـوون، زیـن وی وەقتی کـو دەنگـێ برایێ خوە بیهیسـت هۆش هاتە سـەری و گـۆت مەمـۆ چـە دبێـژی و چە دکـەی؟ ئەڤـە میرهات؟ کـۆ ئەڤـ خەبـەرا گۆت، ئێـدی ناچـاری، مەمی زین ئەسـتاندە بنێ عەبائی خوە و ڤەشـارت و ل گۆشـەیەکی قەسـرێ قەلبەخـی و ڕوینشـت د نێـڤ دوو بالگیانـدا وها ب وێ حالـێ، میر دگەل قەرەبالغـا خـوە هاتـە هنـدڕی قەسـرێ و دیـت کۆ مـەم خـوە ل عەبایـێ پێچایە ل گۆشـەیەکی ڕونیشـتییە. میر سـلاڤـ دا، مەم سـلاڤـ ئەسـتاند ئەمما قەت ژ جهێ خـوە نەبزافـت، میرم معـزور بدیریـن ئەڤـ بەنی نەخۆشـم هاتمە ڤڕاو مـن تا گرت قـەت مەجـالا لپـات و حەرەکەتـی نادیرم ل ڤـرا وها مـام. میر گۆت کـۆ زەرەر نینە ل کەیفـا خـوە نێڕن. میر ڕوینشـت و هەر کەسـەک جـێ بەجێ ڕوینشـتن، دیوانخانە تـژی بـوو. میـر شـەربەت و قەهـوە ئەمر کر، ئیشـەڤ ل ڤـڕا کەیفێ بکن.

ژهـەر تەڕەفەکـی دەسـت ب کـەلام و خەبەردانـێ کـرن، مەجلیس کەملـی و گەرم بـوو. تاجدین دوێ مەجلیسـێدا حازر بوو، ل حالێ مەمۆ نێـڕی، زانی کو ژ ئەحوالەکی عەجیبـە. خالـی نینە، کو مەم وەهـا نوقمێ بەحرا غەمان بوویـە، تاجدین ڕابوو هاتە نێزێکـی مەمـۆ و ب ئیشـارەت ئەحواڵـێ وی ژێ پرسـیار کـر، مـەم ژی دوو کەزی ژ پۆرێـد زینـێ ژ هـۆ چکا عەبایی ب خـف دەرئانی و نیشـانی تاجدینیدا.

(تەنها بۆ خوێندنەوەیە)

لێکدانەوەی وشەکان:

پەیڤ: وشە

خەف: نهێنی، بەدزیەوە

هۆچک: قوڵ

لپات: جوڵانەوە

کرن: جار

بەنی: کوهر ، کۆیلە ، کولەدار

هێسای: راحەت ، حەسانەوە

پەیا بوو: دابەزی

لەڤر: لێرە

ئەستاندە: ستاند

ڤەشارت: شاردەوە

هندر: ناوەندی ، ژوورەوە

سلاڤ ئەستاند: سلاڤ وەرگرت

نەبزاڤت: نەجوڵایەوە

نێڕی: سەیری کرد

خاڵی نینە: والا نیە

کەزی: گێسو

پۆر: پرچ

بالگی: بالگۆک ، سەرین ، بالیفک

ڕەوشا سیاسی: باری سیاسی، ڕەوشی سیاسی

نیڤائێکێ: نیوەی یەکەمی

هەڤڕکی: ڕکابەری

هەردووئالییان دا: هەردوولایاندا

جڤاکی:	کۆمەڵایەتی
لـ زارۆکینیاخوە:	لەوکاتەی کەزارۆ (منداڵ) بووە
ڤەگەڕیا:	گەڕایەوە
بەرەڤ:	بەرەو
مفا:	سود
بەرفرەه بوونا:	فراوان بوونی
خودان شیانبوو:	بە توانابوو
ژ نێچیرێ زڤڕی:	لە ڕاو گەڕایەوە
هاتەباغێ:	هاتە ناوباغ
ل هەسپی پەیابوو:	لەئەسپی پیادەبوو: واتادابەزی
ئۆڵداشێدخوە:	وەلداشەکانی(هەڤاڵەکانی)خۆی
ژ نشکێڤە:	لەناکاو: لەپڕ
هۆش هاتەسەری:	هاتەوە هۆش خۆی: بەئاگاهاتەوە
ڤەشارت:	شاردیەوە
دگەل قەرەبالغاخوە:	لەگەڵ ئەوخەڵکە زۆرەی کەلەگەڵی بوون
هاتە هندرێ قەسرێ:	هاتە ناو قەسر
قەلبەخی:	سەکنی، مات بوو
تژیبوو:	پڕبوو
ئێشەڤ:	ئەم شەو

میر جەلادەت بەدرخان

ئەم زانا مەزنە، لە کەسایەتییە دیارەکانی بنەماڵەی کوردپەروەر و ڕۆشنبیری بەدرخانە و یەکێکە لە گەورە کەسایەتییەکانی نەتەوەی کورد، کە لەبواری نەتەوەیی و ڕۆشنبیریدا کاریکردووە. لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا و لە ساڵی (١٨٩٣)ز لە ئەستەنبۆل لەدایکبووە و کوڕی میر ئەمین عالی بەدرخانە. خوێندنی سەرەتایی و دواناوەندی لە شارەکانی ئەستەنبۆل و ئەنکەرە و سالۆنیک و ئەدرنا تەواوکردووە. لە ساڵی (١٩١٩)ز لەگەڵ (مێجەر نوئێل)ی ئینگلیزدا سەردانی کوردستانیان کردووە بەمەبەستی ڕێکخستن و بەرپاکردنی شۆڕش لە دژی کەمالییەکان لە تورکیا، بەڵام ئەم هەوڵەیان سەرینەگرت و کاتێک کەمالییەکان دەسەڵاتیان گرتە دەست، فەرمانی لەسێدارەدانیان بۆ میر جەلادەت و باوک و براکانی دەرکرد، لەبەر ئەوە ناچار بوو پەنا بباتە بەر وڵاتی ئەڵمانیا و لەوێ درێژەی بە خوێندن دا و لەبواری یاسادا خوێندنی تەواوکرد.

* تابلۆ: هونەرمەند ڕێبوار خالد

لـە سـاڵی (١٩٣٢)ز لـە شـاری دیمەشـق گۆڤـاری (هـاوار) و لـە پاشـان گۆڤـاری (ڕوناهـی)ی بـە زمانـی کـوردی دەرکـردووە.

میـر جـەلادەت بەدرخـان بـەوە بەناوبانگـە، کـە (ئەلفبـێ)ی کـوردی لـە سـاڵی (١٩١٩)ز بـە پیتـی لاتینـی دانـاوە، لـە سـەرەتادا ژمـارەی پیتەکانـی (٣٦) پیـت بـووە، پاشـان لـە سـاڵی(١٩٢٤)ز پێداچوونەوەیەکـی زۆری بـۆ کـردووە و ژمـارەی پیتەکانـی کـردن بـە (٣٤) پیـت، تـا لـە سـاڵی (١٩٢٨)زدا بـۆ جـاری دووەم پێداچوونـەوەی بـۆ کـردەوە و ژمـارەی پیتەکانـی کەمکـردەوە بـۆ (٢٥) پیتـی لاتینـی. ئـەم (ئەلفبێ)یـە بـووە بنەمـا بـۆ ئـەو (ئەلفبێ)یـەی، کـە لـە سـاڵی (١٩٣٢)زدا لـە سـەر لاپەڕەکانـی گۆڤـاری هـاوار بڵاوکـردەوە. ئـەم زانـا مەزنـە لـە (تەمـوزی (١٩٥١)ز دا کۆچیکـردووە.

ژ جەمشـید و سـینەم خانـێ وە ل
بێروتـێ، مێڤانێـن مامـــێ خـووە

(بۆ لەبەرکردنە)

زارۆ نۆ!

ئـەڤ بوونـە دەهــ پازدەهــ ڕۆژ وە تەرکا مالا باڤێ خوە داو هۆن چوونە بێروتێ، نـک مامـێ خـووە، باوەڕ بکن ئیدی وەختا کۆ ئەم لسـەر ڤێ چوونـێ هەنەک خەبەر بـدن، بڤـێ نەڤـێ هۆن ژ هۆنێ بخوازن بزانن دپـەی وەرە و پەیی وەبەر گەهێ.

مـالا بـاوێ وە چـەوان دخویـا بـە وە د پـر گارا مـالا وەدە هاتییـە گوهەرتـن و ئـەڤ چـاوان گۆهێرِیـە و ب ڤێ گوهارتنـێ گەلۆ ئـەم رازینە، ئان ئـەم بیریا وەختێ بـەرێ، وەختـێ کـو هـۆن ل مال بون دکـن هۆن ب خـووە ژی دزانن کۆ ئیشـێ وە زەهمەتە، تەشـغەلەکە.

(تەنها بۆ خوێندنەوەیە)

بەشی خوێندنەوە

لاوکێ دەروێشی عەڤدی

دەروێشێ عەڤدی لاوەکی ژیهاتی و بەرکەڤتی بوو، ژ ئویجاخەکا ئێزدیا بناڤ و دەنگ بوو. ناڤ و دەنگێ شوخ و شەنگیا (عەدلەخان) کچا (زۆر تەمەرپاشایێ مللی) گوە لیدبیت، مالّ و کەس و کارێن خۆ دهێلیت، دچیت و دبیتە قەهوەچییێ کۆچکا (زۆر تەمر پاشایێ مللی) ژبۆ مەرەما خاستنا عەدلە خانی.

شا دوی دەمیدا ئێک ژ حاکمێن وی وەلاتی لەشکرێ خوە دهنێریتە سەر (زۆر تەمەر پاشا) ی تا باج و دراڤێن سالەکێ ژێ دخوازیت، ئەو ژی کورِ و برازا و زەلامێن خۆ کۆدکەت و پرسیار وان دکەت، کا باج و دراڤی بدەن یان شەرِی بکەن؟ هەمی دبێژن: ئەم نەشێین شەرِی بکەین دێ باجێ و دراڤی دەین.

دەروێشێ عەڤدی رِابوو سەرخۆ و گۆت : ئەم چ تشتی نادەین و دێ شەرِی کەین. چوو مەیدانێ و سواران دەست دا چەکی و د شەرِێ لەشکرێ وی حاکمی کر و شکاند و بسەرکەڤتن. عەدلەخانێ مێرانیا دەروێشێ عەڤدێ دیت و چوو دلی حەژێ کر، بابێ وێ ژی ژبەر مێرخاسیا وی، کرە ئێک ژ سیارێن خۆ.

هندە بسەرڤە نەچوو ناڤودەنگێ ئەڤینی و حەژێک کرنا عەدلە خانێ و دەروێشێ عەڤدی کەڤتە دەڤێ خەلکی. برا و پسمامێن عەدلە خانێ زانی و چوونە نک بابێ وی گۆتێ:

(دەروێشێ عەڤدێ) وێ لدویڤ ناموسا مە دگەڕت، ئەڤینیا وی و عەدلەخانێ بۆ گۆتن. مە دڤێ تو دەستویرا مە بدی، حەتا ئەم وی بکوژین. بابێ عەدلەخانێ دەستویرا وان دا، بە لێ وان دخۆڕا نەددیت کو بشێن بکوژن چونکی گەلەکێ مێرخاس و عەگید و ئازابوو، لەوا تەگبیرا خۆکر، کو ب فێڵ بکوژن، دگەل خۆ ببنە نێچیرێ و ل دەمێ خارنێ کۆ چەکێ خۆ دانیت پێکڤە داننێ.

(عەدلە خانێ) ب هندێ زانی و خۆگەهاندە (دەروێشی عەڤدی) بەلێ مخابن گوهێ خۆ نەدایێ، چونکی یێ ژ خۆ ڕازیبوو، باوەڕ نەدکر کودێ کەس شێتێ. ڕادبن خوارنا هەفتەیە کێ بەرهەڤدکەن، هەمی پێکڤە سیاردبن دچنە (چەمێ گرزونێ) بۆ نێچیرێ کۆ ئەڤێ چەمە یێ کویر و بسەهمە، ل دەمێ دەروێشێ عەڤدی یێ ب خوارنێڤە مژویل و چەکێ خۆ دانای... هەمیا پێکڤە هێرش برە سەر و کوشت و لەشێ وی هاڤێتە ناڤا چەمی و زڤڕینەڤە.

(عەدلە خان) هەڕۆ دچوو سەربانێ کۆچکا بابێ خۆ و بەرێ وێ ل ڕێێ بوو کادێ کەنگی نێچیرڤان زڤرنەڤە گەلەک، د ترسانە کۆ (دەروێشی عەڤدی) نەزڤڕیتەڤە. دەمێ نێچیرڤان زڤڕینەڤەو(عەدلە خان)ێ دیتی (دەروێشێ عەڤدی) دگەل نینە، دلێ وێ لێدراو جەرگێ وێ سۆت، ئەڤینا خۆ دیارکر و ئەڤ لاوکا ب خۆ و دەروێشێ عەڤدێ گۆت: (دەروێشێ عەڤدی) دگۆ:

من نەڤێ مالەکی تێری تژی، من دڤێ ئەوەل دین و ئیمان، ژنەکی جوان، ماهینەکی ب بلەز تاژییەکێ بکوژ، کۆنەکی ڕەشی حەلەبی، مێکوتەکی ل داری داربناڤێ. ئەزێ ڕابم بەری کۆنی بدمە چیایێ (قەرەچ داغێ) پشتا کۆنی بدمە تیرێژا تاڤێ.
(عەدلێ دگۆ):

ئەزێ ڕابم سینگێ خۆ بکەمە سێنی، ڕابم خوە ب گولاڤێ بڕەشینم میسالا گولان و گولبەندان، بچم پێش کوڕە دەروێشێ عەڤدی هاتڤە لگەل سەلەفەکی عەگیدانو مێرخاسان، ئەزێ ڕابم جەلەبا ماهینا کوڕە دەروێشی خۆ بگرم.

(عەدلێ دگۆ):

لێ من دڤێ قومەکێ ئاڤێ ژ ئاڤا فەریتو. ئەزێ ڕابم هنگێ دەستێ خوە ژ دەرویشێ عەڤدی هلگرم، حەتا وێ ڕۆژێ یا (زۆر تەمەر پاشایێ مللی) دادنێ دارەکێ ل داری د جەلێتۆ ...

(عەدلێ دگۆ):

ئەز نە ب مالم نە ب مێرم، بەرێ خودانا حەفت براو دوازدە پسمامێن وەکو شێرم. ئەز ڕۆژێ سێ جاران کورە دەروێشێ خۆ نەبینم ل گەڕێ دیلانێ، ل حاویا گۆڤەندێ، ل حوبا شاهێ مەیتێ هەر حەفت برا و دوازدە پسمامان ل زیارەتێ بەرێ مالێ ب دەستێ خۆ ڤەشێرم.

(عەدلێ دگۆ):

منێ نە (کیکیمە) نە (ملیمە) کچکا (زۆر تەمەر پاشایێ) مللیمە، دەزگرا دەروێشێ عەڤدی مە لسەر چیای (قەرەچ داغێ) ڕۆنشتیمە، ب کراسەکی کتانی (مەگروومیمە)، ب سۆلەکی زەری ڕەق ڕەقیمە، کلێ چاڤێ (دەروێشێ عەڤدی)مە.

(عەدلێ دگۆ):

سەحەرا سپێدێ، کزە بایەکێ شەمالێ ساردێ، کچکێ هوین بە عام ڕابن بچینە سەرێ چیای (قەرەچ داغێ) زێهنا خۆ بدینە تیرا بنێ بەڕیێ (دەشتا عۆگنێ) وەکی تێتە حییلێنا سواران، چڕکێنا ڕکێبان، وەشێرمان، دەنگێ (گورزەمیسرییان)، شەقەشەقا ئەنگوستیلا (دەروێشێ عەڤدی) ل سەردارا (ڕمێ)ل گوێینا من چ خۆش تێ! ئەزێ ڕابم نیڤا شەڤێ لگەل (دەروێشێ عەڤدی) ب کراسەکی مەلەزێ کتانی مەگرووم‌ی بنڤم ل خیڤەتێ... کوڕۆ دەروێشۆ وێ گاڤێ دێ مرنێ مال و وێرانیێ ژبیرکێ...

(عەدلێ دگۆ):

بەژنا دەروێشێ عەڤدی میسالا شەنگە بیەکێ د گەلیدا، ئەمان کوڕۆ دەروێشۆ، تۆ ڕابە تەمدەوانیەکێ سپی لەسەرێ خۆ گرێدە.

هەرگاڤەکێ (دەروێشێ عەڤدی) بێت ل گەل سەلەفەکی عەگیدان و عەدوان، یا ژمن ڤە شێخەکی کامیلە، تەریقدارە، لەگەل مریدان.

کوڕۆ دەروێشۆ تۆ سوار بە ل جانی ماهینەکا شینکێ کەزانی، ئەمان ل گەڕێ دیلانێ ل

حاویا گۆڤەندێ، نەکە تەڕاد و مەترود نەدغارێ، نەکو ل شینکێ جەدەلانی بکەڤی خوارێ، نەکۆ خەلک و عالەما گوندێ مە بێژن: (عەدلە خاتون) عاشقا تۆینەکی نەی سوارە...

(عەدلێ دگۆ):

سەرێ منێ گەلەکێ دێشی، دلێ منێ گەلەکێ ڕەقە، میسالا بزمارێ سەرێ پەرچە حەتەبێ سۆلا دەوارێ تەیە.

(عەدلێ دگۆ):

ئەڤرۆ مالا دەروێشی عەڤدی لێدناو دچوو سەربەرەو خوارە، دچوو حاویا (مەلامحەممەد) چەمێ(گرزونێ) جهێ شێران و پلنگان دەحل و داران، ئەزێ ڕابم چەهڤێ خوە ل سەر دارێ دووربینێ بینم و بشدینم، سەلەفەکی ژ سوارێن کیکان و ملاە بینم وبگەڕینم .ئەمان گەلەکی حەیفا من دمینی ئەڤرۆ کوڕە (دەروێشێ) من ل ناڤ تیپەکێ سیاران نایێ و نەدیارە....

(عەدلێ دگۆ):

داوەتەک دگەڕا لگەڕێ دیلانێ، حاویا گۆڤەندێ، حوببا شاهیێ ئەزێ ڕابم گاڤەکێ بچمە دەستێ دەروێشێ عەڤدی خەلک و عالەمێ گوندێ مە بلا بێژن بەژنا (عەدلێ) چەند شیرین لگەل بەژنا (دەروێشێ) دێ.

(عەدلێ دگۆ):

کوڕۆ دەروێشۆ.....تۆ وەرە ڕاموسە سەرێ ڕومەتا سۆرا گولگولی خۆشترە ژ تەمرا (بەغدایێ) ژ تریێ (باکورمانێ)، ژ هنارا (شەقلاوە)یاکۆ بێ ناڤک وبێ بەرکە*.

* بە دەستکاریەوە لە کتێبی (کۆمەڵێک لاوک و حەیران) لە کۆکردنەوەی مامۆستا محەمەدی مەلا کەریم وەرگیراوە.

وشـــــه	مـــانا
حەژێ کر:	عاشقی بوو
ئەڤینی:	خۆشەویستی
پسمام:	ئامۆزا
دڤێت:	دەمێت
دخوە ڕانەدیتن:	نەیانتوانی، لەخۆیان ڕانەدیت
ساناهی:	ئاسانی
مژویل:	خەریک
تێری تژی:	زۆرو پڕ
کۆن:	ڕەشماڵ
تاڤ:	هەتاو
گاڤەکی:	نەختێ، تاوێک
بسەکنم:	ڕاوەستم
سەلەفەک:	تاقمێک
ڕامووسان:	ماچکردن
فەریتۆ:	فوڕات
جەلیتۆ:	جەلاد، زەلام سەربڕ
نیلاه:	ی شایی
لحاویا گۆڤەندێ:	لەمەیدانی هەڵ پەڕکێ
لحوبیا شاهیێ:	لەناو گرمێنی شایی
مەیتێ:	جەنازەێی
کیکانو فلان:	دووعەشیرەتی کوردن

بـەنداڤـا دوکـان

بـۆ پێشـکەڤتنا وەلاتـی و گوهورینـا بـارێ ئابوری و گەشـەدانا جـۆرا چاندنێ مـل ب ملێ پیشەسـازی و بازرگانیڤـە، گەلەک تشـت یێن هەیـن ب هیڤیا حکومەت و گەلـی ڤەنە، ژوان: سـاناهیکرن و بەرهەڤکـرن و بجهینانا ئاڤـو ئاڤدێریا وان دەڤـەران ئەوێن چاندن لێدهێتەکرن و هانـدان و هاریکاریـا خەلکـی، نەخاسـمە جوتیـاران ژلایـێ زانسـتا چانـدن و ئاڤـدان و بەرهەڤکرنـا ماکینـە و تۆڤ و گەلەک تشـتێن دی ڤە.

هەروەکـی ئـەم دزانیـن ئاڤدێـری و ئاڤـدان شـادەمارا چاندنێیـە و دبیتـە ئەگـەرا پێشـڤەچوون و چەنـد جارەکرنـا بەرهەمـێ.
وەلاتـێ مـە... گەلەک ڕوبیبارو زیێێن پـڕ ئاڤـ تێرا دبورن، کۆ وەکی دەمارێن لەشـێ مرۆڤی زەڤیو زارێن کوردسـتانا خۆشـتڤی تێر ئاڤ و بەراڤ دکەن.

د کەڤندا جوتیارو ڕەزڤانێن لدیڤ پێڤە هاتنا خۆ جۆک و دەراڤک بۆ ئاڤدانێ چێکرینە، بەلێ ئەو هەمی ئاڤا ڕوبارێن مە شۆڕ دبیتە خرێ و بەرەڤ دەشتێ دچیت و درژێتە دیجلێدا، ژبەر کۆ هاڤینان رویێ ئاڤێ نزم دبیت و جوتیار ل گەلەک جهان نەشێن ڤێ ئاڤێ بگەهێننە زەڤیێن خۆ، زڤستانان ژی ئاڤا زێدە دبورین و مفای ژێ وەرناگرن، ژبلی کۆ ترسا هندێ ژی هەیە، باژێرێن ناڤەڕاستا عیراقێ بە تایبەتی (بەغدا) ببەر لەهیێ بکەڤن.

حکومەتێ هزرا هندێ کر بەنداڤەکی لسەر زێیا بچویک دروستبکەت، دا ئاڤا زێدە بپەنگینیتو ل دەمێ پێدڤێ مفای ژێ وەربگریت، ئەڤ هزرە سالا (١٩٥٤)ز ێ بجە هات و ل پشت چیایێن دەڤەرا (پیرە مەگرون) ل جهەکێ کۆ دبێژنێ (دۆکان) بەنداڤەک ب ڤی ناڤی هاتە چێکرن گۆمەکا مەزن ژێ چێبوو کۆ نێزیکی (٦/٨ ملیار مێترێن سێجا) ژ ئاڤێ تێدا پەنگاندنو چەند دەرگەهەک بۆ چێکرن دا ئاڤا وێ کۆنترۆل بکەتو لدویڤ پێداڤیا خۆ بەردەتو بگریت.

بەنداڤا دۆکان، ژبلی ئاڤدانێ و پاراستنا باژێرێ بەغدا و بنێن دەشتان ژ لێڤانا دیجلە و پەنگاندا ئاڤێ بۆ وەرزێ هاڤینێ، چەند مەفایەکێن دی ژی هەنە وەکی ئەڤ بەنداڤا بوویە سەیرانگەهەکا خۆش و حوکمەتا هەرێما کوردستانێ لبەر، بکەتە ماکا بخودانکرا ماسییان، ڕێکا هاتن و چونێ و گەشتکرنا ب بەلەمانە. ئەڤە ژبلی کۆ ژێدەرەکا مەزنە بۆ کارەبایێ، ئەڤ بەنداڤە دگەل بەنداڤە زێیا سیروان ل دەڤەرا سلێمانیێ کۆ دبێژنێ دەربەندیخان هەوایێ وێ دەڤەرێ ل هاڤینێ خۆش و هین دکەن و هەلما ئاڤێ و شەهێ ل زڤستانێ پەیدا دکەن.

وشـــە	واتـــا
سانا	ئاسان، ساناهی
بەرهەڤکرن	ئامادەکردن
لەهی	لەی، لێفان، لافاو
نەخاسمە	بەتایبەتی
تۆڤ	تۆو
ئەگەر	هۆ
تێڕابورن	پێدا تێپەڕدەبن
تێڤە هاتن	دەستهەلات
بەرەڤ	بەرەو
پێدڤی	پێویست
لێفانە	لافاو
پەنگاندنێ	گلدانەوە ، پونگاندنەوە
مفا	سود ، فایدە
دی ژی	دیش، تریش، دیکە
لبەرە	نیازیەتی، لەبەردایە
ماک	دایک
هین	فێنک

دارستان و پاراستنا وان

دارستان ل کوردستانێ جهەکێ بەر فرە ژ دۆڵ و شیڤێن کوردستانێ ڤە دگریت و شینی و کەسکاتیا وان شەڕێ دگەل ئاسمانێ ساهیێ و تەڕاتیا بهارێ دکەن، گەرچی ماوێ ڤان سی چل سالێن بۆری هندە گرنگی و پیتە نەهاتیەدان ب دارستانا و ئەڤ دارستانە بەرەڤ سۆتن و نەمان دچن، ئەگەر یاسایێ پارستانا نەهاتبا گۆڕێ، دارستانێن مە کۆ دپڕن ژ دار و تراشێن بەردار یان بێبەر، ژ (بەڕوی و کەزان و هنار و گویز و مازی و کاژ و سەرو) گەلەکێن دی، ئەڤ هەمی سامانێ وەلاتێ پێکدئینن ئەڤ دارستانە ژبلی جوانی گەلەک مفاییێن خۆ هەنە، ئەگەر ب ئاوایەکێ باش و ل پەی یاسایێ مفا ژێ بهێنە وەرگرتن. ژبلی ڤێ چەندێ دارستانێن مە جهێ حەواندنا بالندا و گیانەوەرێن کیڤینە، کو ئەو ژی پشکەکن ژ سامانێ ل هاڤینێدا وهۆیێ پاراستنا ئەردییە ژ لەهیێن ئاڤا زڤستانێ و بەهارێ داکۆ چیا و جهێن بلند ڕانەمالیت.

ئا دارستان ژ تشتێن باش و ب مفایێن وەلاتییە ژ بەرکۆ ژبلی وان مفایێن هاتینە باسکرن دبنە هۆیێ جوانی و قەشەنگی یا وەلاتێ و جهێ دروست بوونا هاڤینگە و سەیرانگەهایە:

وەلاتی ب ڕەنگەکێ وەسا پێویستی پێ هەیە، کۆ نهۆ ل زۆر جهێن وێ حکومەت دەست ب درووستکرن و پەیداکرنا دارستانێن ب دەست چاندی دکەت هەروەکی هەتا نهۆ ژێ کار دڤی بیاڤیدا دهێتەکرن.

ئانکۆ پێویستە ل سەر مە هەمیا بزاڤێ بکەین ژ بۆپاراستن و نەبڕینا دارو تراشێن دارستانێن مە و خەلکی هاندەین ژ بۆچاندنا داروباران، وەک خۆیایە دهەمی جیهانێدا و وەلاتێ مە ژیدا ڕۆژەک ل دەستپێکا بەهارێ هاتیە تەرخانکرن ب ناڤێ (جەژنا داروبارا) د مەها نەورۆزێدا کو تێدا خەلک بهێتە هاندان بۆچاندنا داروبارا و پاراستنا وان ژ برین و سۆتنێ، پێتڤیە ب دل و جان هەمی تشتەکی وەلاتێ خۆ بپارێزین ژوان داروبار و دارستانێن مە ژبەر هەندێ دبینین حکومەتا هەرێما کوردستانێ زۆر پویتەی ب دارستان و پتر کرنا دارستانا دەت، هەتا کو ببنە جهێ جوانی و خەملاندنا وەلاتی و ئەڤەژی تنێ ئەرکێ حکومەتی نینە، بەلکی پیدڤییە هەڤوەلاتی ژی دگەل دام و دەزگەهێن حکومەتی د هەڤکاربن ژ بۆ پاراستنا دارستانا و دروشمێ وان ببیتە (بچینەونەبڕە).

وشـــە	واتـــا
شیڤ	دۆڵ ، شیو
ساهی	ساماڵ
پویتە	گرنگی، بایەخ
تراش	دەوەن
مفا	سود
هینکاتی	فێنکی
لەهی	لێی لافاو، لێفان
بیاڤ	بوار
گرنگی و پیتە	گرنگی و بایەخ
کەزان	قەزوان
ل پەی یاسایێ	بەپێی یاسا
دروشم	نیشان
هەڤوەلاتی	هاووڵاتی
ژ بلی	جگە لە، بێجگە
ل پەی	بەپێی

نڤیســین

ئـەم پشـت ڕاسـتین، ئەگـەر نهـۆ ئێـک بێژیتـە تـە: (بـێ زەحمـەت وێ کتێبێ بکـە د وێ تەنویرێـدا بلا هشـک ببیت وسـۆر ببیت). دێ ب مەندەهۆشـی ڤەلێ نێڕی، لـێ نە کاکە گیان مەندەهۆش نەبە، ژبەر کو بەری هزاران سـالا نڤیسـین ب تیرۆژکێن ڕۆژێ و ئاگری هشـک و سۆردکرن.

بابلـی و میسـرییا نڤیسـینێن خۆییێن تایبەت هەبـوون، بۆ هەر پەیڤەکـێ، یان ناڤەکی، یـان مەرەمەکـێ، یان پیتەکێ نیشـانەیەک دانابوو، کۆ نڤیسـینا وان ژنڤیسـینا مە یا نهۆ زۆر گرانتـر بـوو، ژ بلـی نەبوونا پێنڤیـس و کاغەزا.

بابلییا هـەڕی دئینا وەکی قالبەکێ ڕێکوپێک د بڕی و پاشـی ب تشـتەکێ سـەر تیژ چ ڤیابـا دا ل سـەر وی قالبـی دنڤیسـن، پاشـی ئەگـەر تیرۆژکێـن رۆژێ زۆر د گـەرم بانـە دا داننـە بـەر تاڤێ هەتا ئـەو بخـۆ هشـک و سـۆر دبوو، یـان د تـە نویرێدا جوان سـۆر دکر، مێژوونڤیسـان زۆر ژوان قالبـان ڤـە دیتینە، کۆ هندەک ژوان پێشـی دووهـزار و پێنج سـەد سـالا ل سـەر هاتینـە نڤیسـین.

ئەگـەر تشـتەک ل جـەم وان زۆرێ گرنـگ بـا وەکی (یاسـا) یان (ئاینـی) داب پارچە کانزایەکـی ل سـەر کەڤرێن مـەزن کۆلن.

وەک یاسـایا (حەمورابـی) یـێ فەرمانـدارێ بابلییا کۆ بەری(٤٠٠٠) سـالا د کەڤرەکی کۆلایـە، نهـۆژی ئەگـەر لـێ نێـری ئەو نڤیسـین ب باشـی یا دیارە و شـارەزا ب سـانەهی دشـێن بخوینـن، میسـرییا ژی ل دەسـتپێکێ هـەر ل سـەر کەڤرا دنڤیسـی ، پشـتی هینگی بەلگێـن دارێـن تایبەت کۆل دۆلا (نیل)دا شـین دبوون د ئینان ول سـەر دنڤیسـین. میسـری دڤـی بیاڤیدا زۆر هۆسـتا و شـارەزا بوون، ب خامێن قامیشـو مەرەکەبی ل سـەروان بەلگا دنڤیسـی، یۆنانی ژی ژ میسـرییان فێری نڤیسـینێ بوون و لسـەر ڤان بەلگا دنڤیسـی دەمێ عـەرەب ل سـەردەما ئیسـلامێ چووینە میسـرێ ئێدی نڤیسـین، ل سـەروان بەلـگا نەما و دەسـت بە نڤیسـینێ ل سـەر پیسـتەکێ تەنک دکر، نهۆژی بـۆ هندەک مەرەمێـن تایبەتی ل سـەروان ڕەنگە پیسـتا دهێتە نڤیسـین رۆمانییا ل سەر قورمێن دارا دنڤیسـی، بە مەرجەکی تەختـەکا شـەمێ د وی قورمـێ دارێ د داو پشـتی هەنگـی ب پارچـە کانزایەکـی تیپ تێ دکولا.

هەتـا نهـۆژی ل وەلاتێـن خۆرهەلاتێ پێنڤیسـێ قامیشـی دهێتـە ب کارئینـان، لێ ل ئاڤـای پـاش سـالا ١٨٠٠ زاینی ئێکەمین نکلـی کانزایێ هاتە دروسـتکرنو وب کار ئینان . ل دەسـتپێکێ زۆر ب قەتـلازی ب دەسـت دکەفـت هەتا سـالا١٨٢٠ز کۆ(جێمس بری) دەسـت ب دروسـت کرنـا نکلێـن کانزایـی کـر، هەرچەنـدە هوسـتایەکێ بـاش بـوو و نکلێن چاک دروسـتدکرن لـێ زۆر دگـران بهـا بوون.

هند پێنەچوو کابرایەکێ دی ئێنگلیز (جۆسـیا ماسـۆن) پەیدابوو ئامیرەکێ دروستکرنا نـکلا چێکـر، خویایـە بەرهەمێ ئامیـری ژ بەرهەمێ دەسـت زۆرتـر و ئەرزانتـرە لەورا ب زۆری کەفتنـە بازاریو مشـەبوون

قوتابییـا ل قوتابخانێـن جیهانێ هەتا سـالا ١٨٤٠ز ژی هەر ب قامیشـی یان بـە پەڕی باڵندە (دنڤیسـی) لـێ نهـۆ پتر ژسـەد هـزار جۆرێن نکلێـن کانزایی بۆ نڤیسـینێ هەنـە، ئەڤـ نکلە ژی هەروەسـا ب سـانەهی و خوشـنڤیس نەبوون بەلکی شازدە جارا دەسـتکارییا وان هاتیە کرن هەتا هوسـاب ڕێکوڕوانی بنڤیسـن.

نکلێـن زێـری ژی هەنـە کۆ هەتا چـل جاران پتـر دەسـتکارییا وان هاتیە کـرن. پێغەمبەرێ ئیسـلامێ(د.خ) چەنـد نڤیسـەرەک هەبـوون دەمێن قورئان بـۆ دەهاتە خـوارێ داخاز ژ وان نڤیسـەرا دکر بنڤیسـن، هەروەهـا مەرجەک دانا بوو بـۆ ئازاد کرنا دیلێن شـەڕێ (بەدر) کۆ هـەر ئێـک ژوان دیـلا دە زارۆکا فێـری خاندن و نڤیسـینێ بکەت دێ هێتـە ئازاد کرن.

وشـــە	واتـــا
مەدەهوشی	سەرسوڕمان
هەڕی	قوڕ
تاڤ	خۆر ، هەتاو
ل جەم	لەکن
کەڤر	بەردی گەورە
قورمێن دارا	قەدی دار
تەختەیەکا شەمایێ	چینێکی مۆم
نکل	نوک
دم	دەنوک
مشە	زۆر
لێ نێڕی	دەینۆڕییێ، تەماشای دەکات
ترۆژکێن رۆژی	تیشکی هەتاو
دڤی بیاڤیدا	دڤی بواریدا ، لەم بوارەدا
دهۆستا	وەستا
تیپ	پیت
تێدکۆلا	دەیان کۆلا
بەقەتلازی	بەزەحمەت

هــەزارمێـرد

لــە بەرەبەیانــی مێــژووەوە، مرۆڤایەتــی بە گەلــێ چاخــدا تێپەڕیوە... بۆ ئاســانی و لێــدوان، مێژوونوســەکان کردوویانــە بــە دوو بەشــەوە.

یەکەمیــان: چاخەکانــی بــەر لە مێژوو، کــە دێرینێکی زۆر کۆن و دور و درێــژی ئادەمیزاد و مرۆڤایەتی بووە، تاکو ســەردەمی بەکارهێنانی (نوســین).

کۆنتریــن چاخــەکان چاخی (بەر لە مێژوو) پێیئەگوترێت (ســوڕ، یــان چاخی بەردی) ئەمانــەش دابەشــکراون بــە چاخــی بــەردی کــۆن و چاخی بەردی نــوێ، کە درێــژ ئەبنەوە تــا چاخەکانــی دووەمــی (مێژوو)، کە بــە نوســین و تۆمارکردنــی ڕوداوەکانــی مرۆڤایەتی دەستپێدەکات...

چاخــی بــەردی کــۆن ماوەیەکــی زۆر دورو درێــژە و هەزارەها ســاڵی خایاندووە... ئادەمیــزاد بــە ســادەیی و ســاکاری تێیــدا ژیــاوە.

پشــکێنەرو مێژوونوســەکان، بەهــۆی گــەڕان بــەدوای پاشــماوەی کــۆن و دێرین و کەلوپەلــی یەکــەم جــار لــە بــەرد دروســتکراو و هەڵکۆڵیــن و هەڵکەندنی ئــەو وێنانەی، کە

لەســەر دیوار و بنمیچی ئەشکەوتەکاندا داتاشراوون و ماونەتەوە ......یان بەهۆی دۆزینەوەی ئێســقانی ئادەمیزاد و ئــەو ئاژەڵانەی، کە ڕاویانکردوون، مێژووی ئەو ســەردەمانە و جۆری ژیانیان بـۆ دەرکەوتووە.

پاشــماوەی چاخــی بــەردی کــۆن، لــە گەلــێ جێــگای گێتیــدا دۆزراوتــەوە، بەتایبەتــی لــە خۆرهەڵاتــی ناوەڕاســت و لە هەرێمی کوردســتانی عیــراق..... لە نزیک ســلێمانی و کەرکوک و چەمچەمــاڵ...

پاشــماوەی ئێســک و کاســەی ســەری ئادەمیــزادی کــۆن لــە شــێوەی ئێســک و کاسەســەری مرۆڤــی ئێســتاکە نەچووە، زۆر جیــاوازە، لەبەرئەوە بە ئادەمــی چاخی بەردی کۆنیــان گووتووە (نیاندرتاڵ)، بەناوی ئەو شــوێنەی کەلە (ئەڵەمانیــا) بۆ یەکەمجار، پەیکەری ئێســکی ئــەو جــۆرە ئادەمیزادانەیــان لێدۆزیوەتەوە...

هەروەهــا بــە دەرکەوتنــی کەلوپــەل و شــتی دروســتکراو و هەڵکەندراوی ســەربەرد و دیــواری پاشــماوەی کۆنی ئــەو ئادەمیزادەی کە بــە (نیاندرتاڵ) ناو نرابوون، لە ئەشــکەوتی هەزارمێــرددا دۆزراوەتــەوە، کە نزیــک گوندی (جێشــانەیە)، کەواتە (هەزارمێرد) شــوێنێکی مێژوویــی زۆر کۆنــە و جێــگای دیاریکــراوی ئادەمیــزادی (نیاندرتــاڵ) بــووە کــە لە چاخی بەردیــی کۆندا ئــەوە ئەگەیەنێــت، لە هەرێمی کوردســتانی عێراقــدا ئادەمیــزاد ژیاوە ...

ئەگەر لە(تاســلوجە) بپەڕینەوە ڕووە و ســلێمانی، دوای کەمێک، ســەرنج بەلای ڕاســتدا بدەیــن بۆ ڕیزە چیــای گڵەزەردە، لای (بەرانان)، دەمی ئەشــکەوتی هەزارمێرد بەدی ئەکەین، کــە نزیکــەی (١٣) کیلۆمەتر لە خۆرئاوای ســلێمانییەوە دوورە....... ئەتوانیــن لاڕێ بگرین، لە دامێنــی خــواروی کێڵگەی (بەکرەجــۆ) وە بە ئۆتۆمۆبێــل بگەینە گوندی(هەزارمێــرد)، ئەمجا بەپــێ، یان بەســواری بە چیاکــەدا هەڵبگەڕێین بە ماوەی ســەعاتێک دەگەینە ئەشــکەوتەکە...

ئــەم ڕێگایــا نوێیــە، لــە کاتــی خۆیدا یەکێ لە پشــکنەری جێمــاوە دێرینــەکان کەناوی (ســپایزەر) بــوو، لــە ســاڵی(١٩٢٦)ز، لە شــاری ســلێمانییەوە چووەتــە گوندی (جێشــانە)، لەوێوە بە ڕێچکەیەکی ســەرەولێژ و پێچاوپێچدا گەیشــتۆتە کەندەلانێکــی گەورە، کە نزیکەی یــەک میــل لە جێشــانەوە دورە ...ئەم کەندەلانە ڕێگایەکی ســەرەوژورە بۆ ئەشــکەوتەکە، لە دامێنــی ئــەم ڕێگایادا قــەلای هەزار مێــرد هەیە ...

ئـەم قەڵایـە بریتییـە لە گابەردێکی ئێجگار گـەورە، پڕیەتی لە دۆڵـی بەردین کە لەکاتی خۆیـدا وا دەرئەکەوێـت هەڵکەندرابێـت بۆ ئـەوەی بیکەن بە ئەسـتێڵی ئـاو، زۆرتریش لەوە دەچـێ، کـە لـە سـەردەمی ساسـانییەکان دا هەڵکەندرابـن ....دوای ئـەوەی نیـوەی ڕێگاکە دەبڕیـت، ئەگەیتـە جێمـاوە دێرینەکان.

هەزارمێـرد بـە مانـای هـەزار پیاودێـت، کـە ڕەنگە ئەم ئەشـکەوتانە جێـگای هەزار کەسـی تیـا بووبێتـەوە، یان مەبەسـت لە هەزارمێـرد ئـەوە بووبێت، جێگەی سـەرکردەی هەزار سـەربازی سـوپا بووبێت لەو سـەردەمەدا.

زۆرکەسـیش هەیە دەڵێن، کە گوایە (زەردەشت) لە ناوچەی (هەزارمێرد) لە دایکبووە، لەم شـوێنەدا شـەش ئەشـکەوتی بە تەنیشـت یەکەوە هەیە، یەکێکیان لە هەرە گەورەکانە و لـە دوورەوە بەدیدەکرێـت، بـەرز و پانە بەڵام قوڵ نییە، یەکێکی کە لە ئەشـکەوتە بچوکەکان بریتییـە لـە کونێکی گەورە لە شـاخەکەدا زۆر تـون و تاریک و درێژە، هەتـا بڕۆینە ناوەوە پتـر تەسـکدەبێتەوە، گەلێـک جۆر ڕەگ و قەدی ڕوەکـی کۆنی تێدایە....گەلێـک وێنە و کۆلین لەسـەر بـەرد و دیوار و بنمیچـی هەڵکەندراوە، کە ئادەمیـزادی نیاندەرتـاڵ چوونەتە ناوی، لە سـەرما و تۆف و بەسـتەڵەکی زسـتان و لە ترسـی ئاژەڵی دڕندەی ئەو سەردەمە خۆیان تیـا پاراسـتووە و شـاردۆتەوە. ئـەو جـۆرە ئادەمیزادانـە دەم و چاو ناشـیرین و لچ و لێو ئەسـتور و چاو بە قوڵا چووی برۆ پەیوەسـت بوون، قاچیان نوشـتاوە بـووەو باڵا ڕێکییان ناتەواوە.

لـە ئەنجامـی ئەو پشـکنینانەی، کە لە سـاڵی(١٩٢٨)ز دا لەم ئەشـکەوتانەدا کراون زۆر کەلوپەلـی لـە بەرد دروسـتکراوی خولـی کۆنی چاخـی بەردی سـەردەمی (ئەلمیسـتری) پەنجـا هەزارسـاڵ لەمەوبـەر دۆزراوەتەوە، کە هەر لـەدوای ئەمە هەمان چەشـن کەلوپەلی ئەو سـەردەمەیان لە ئەشـکەوتەکەی (شـانەدەر) دا دۆزیەوە...

هەروەها لە ئەشـکەوتەکانی (هەزار مێرد)دا شـتومەکی پاش سـەردەمی (ئەلمیسـتری) شـیان دۆزیەوە، کە شـان لە شانی شتومەکەکانی ئەشـکەوتەکانی زەرزێ و شانەدەر ئەدەن لە نـرخو بایەخدا ...

بـەڵام لـە ئەشـکەوتەکانی (هەزار مێرد)دا، هەتا ئێسـتا، هیـچ پەیکەرێکی ئێسـکیی ئەو دوو سەردەمە نەدۆزراوەتەوە...

ئیسـماعیل بێشـکچی

ئیســماعیل بێشکچی ســاڵی (١٩٣٩)ز لە (ئیســکلیب) لە نزیک پارێزگای (کۆڕم)، لەدایکبووە، خوێندنی ســەرەتایی و دواناوەندی هەر لەو شــارە تەواوکردووە.

بڕوانامــەی لیسانســی لــە زانکــۆی ئەنقــەرە و دکتۆراشــی لــە زانکــۆی ئەتاتــورک لــە ئــەرزرۆم وەرگرتــووە، بێشــکچی لەکاتــی خزمەتــی ســەربازیدا لەنێــوان ســاڵەکانی (١٩٦٤ – ١٩٦٢)ز لە ناوچەکانی (هـەکاری) و (بەدلیس) کوردی ناسیووە، بێشکچی دەڵێت: کــە گەیشــتینە خــواروی خۆرهەڵاتــی تورکیــا بۆ تەواوکردنــی خزمەتی ســەربازی، بە چــاوی خــۆم نەتەوەیەکــم دی، کە زمان و مێــژوو و دابونەریتیان لە ئێمــەی تورک جیاوازە ئــەو نــاوە هەڵناگرێت کــە ئێمە لێمان ناون ئــەوان بەخۆیان ناڵێن (تورکی چیــا) بەڵکو دەڵێن: ئێمە (کوردین).

لــەو دەمەوە بێشــکچی هەموو توانای هزری و چالاکیی زانســتی خــۆی تەرخانکردووە لــە پێنــاوی گەلــی کورد بــە لێکۆڵینــەوە و توێژینــەوە و داکۆکیکــردن لە مافــی نەتەوایەتی

و دیموکراتیــەت و تایبەتمەندیــی شارســتانیی کــورد و هەوڵیــداوە، کە ڕۆشــنبیرانی تورک لــەو ڕاســتییە بگەیەنێــت، کــە زۆرینــە نکوڵی لێدەکــەن، وەک چــۆن دەوڵەتــی تورکی دژی دەوەســتێت، بە ئاگر و ئاســن بۆ زیاتر لەســەدەیەک دەچێت بەڵام بێ ســودبوو... تا ئێســتا لــەو ڕێگایــەدا (٣١) توێژینــەوەی بڵاوکردۆتــەوە و زۆر لــە کتێبەکانی لەکاتــی چاپکردنیاندا دەســتیان بەســەردا گیراون و قەدەغەکراون.

ئــەو کتێــب و توێژینەوانــە، وای لــە بێشــکچی کردووە، کە کۆنترین (زیندانی سیاســی) نــاو دەوڵەتــی تورکیــای ســکولار و دیموکراتــی بێــت، چونکــە بــەوە تاوانبارکــراوە، کە بە نوســینەکانی دەستدرێژی کردووەتە ســەر کەرامەت و شەرەفی دەوڵەت و داکۆکی لە دۆزی کــورد کردووە، کە تورکیا دۆزی کورد بەکاریکی دژە یاســا دەیداتــە قەڵەم، نابێت دەربارەی بدوێــت، بــەڵام بێشــکچی دەڵێــت من خەباتــی ئاشــتیانە دەکەم، تا ڕێــم پێبــدەن بەگفتوگۆی زانســتی دژی ئەو کارە نایاســاییانە دەوەســتم کە سانســۆری لەســەرە لە پێناو پاراســتنی شــەرەفی تورک، ئەویش بە پشتبەســتن بە دەربڕینی سەربەســت و پاراســتنی مافی مرۆڤ.

بێشــکچی چەنــد ســاڵ لــە تەمەنــی لــە پشــت دەرگای ئاســنی بەندیخانەکانــەوە ژیانی بردۆتەسەر.

بێشــکچی بەهــۆی نوســینەکانییەوە پاداشــت و خەڵاتێکــی زۆری، لەلایەن وڵاتانــی دەرەوە وەرگرتووە، بەڵام زۆری ئەو پاداشــت و خەڵاتانــەی ڕەتکردۆتەوە، وەک خۆی دەڵێت چونکە ئــەو وڵاتانە چەک دەفرۆشــن بــە تورکیا و تورکیــاش دژی کــورد بەکاریدەهێنێت، هەروەها دەڵێــت باشــترین ڕێگا بــۆ کۆلۆنیاڵکردنــی میللەتێک، ڕێگاگرتنــە لەو میللەتە، کــە کەلەپور و زمانەکەی گەشــەبکات و بەکاریبهێنێت.

وشــە	واتــا
نکوڵی:	ئینکارکردن
لیسانس:	بڕوانامەی بەکالۆریۆس
سانسۆر:	چاودێریکردن، ڕێگاگرتن لە بڵاوکردنەوە.
سکولار:	سیاسەتی جیاکردنەوەی دین لە دەوڵەت، عەلمانیەت
دۆز:	مەسەلە – پرس
کۆلۆنیال:	داگیرکردن، سڕینەوەی ناسنامەی میللەتێک

چیرۆکی
(نان و کەوەری خوێناوی)

دوا فەردە گەنمی لەسەر کۆڵی خۆی، فڕێدایە سەر ئەوەکانی تر پاش ئەوەی کەمێک هێنای و بردی و خستیە سەر باری ڕێکی خۆی. ئیتر کۆپانەکەی لە شانی داماڵی و بە کەمتەرخەمییەکەوە، هاویشتیە سوچێکی عەلافخانەکەوە، ئەمجا کەوتە خۆتەکاندن لەو تۆز و خۆڵەی لەسەر جلەکانی کەڵەکە ببوو، دەستەسڕە چارۆکەییەکەی بەر باخەڵیشی دەرهێنا و ماوەیەکی زۆر سەرو چاو و شانو ملی خۆی پێ پاککردەوە و دواجار ئاخنیەوە بەر باخەڵی، ئەوسا بە بێدەنگ، لەبەردەم حاجی عەبدولی سەرتاش وەستا، ئەویش هەر زوو، چارەکە دینارێکی بۆ ڕەتکرد و پێی گوت:

– ئادەی ... دەرابەکانیشم بۆ دابدەرەوە.

حاجی چاکەی زۆر بەسەریەوە هەبوو، زۆر جار لەکاتی تەنگانەدا بە فریای کەوتبوو، بە خۆشحالیەوە دەرابەکانی بۆ دادەدایەوە و قفڵەکانی بۆ تێ قایم کرد لێشی پرسی:

* تابلۆ: هونەرمەند ڕێبوار خالد

– قوربان فەرمایشتێکی ترت نییە؟!

حاجی لە وەڵامیا بەدڵسۆزییەوە گوتی:

نەخێر کورِم ... لەشت ساغبێ ... فەرمو خوات لەگەڵ.

ئیتر خواحافیزی لە حاجی کرد و ڕوویکردە ناو بازاڕ، لە نانە ساردەکانی سەر سەبەتەی دەستگێڕەکان، شەش دانەی بە پەنجا فلس، لە دوکانێکی سەوزە فرۆشیش سێ دەسک کەوەری هەڵگرت و بەرەو ماڵەوە، ملی ڕێگەی گرتەبەر.

(مارف)ی کۆڵهەڵگر، ئەو ئێوارەیە گەلێک دڵخۆش و ئاسودە بوو، دەسکەوتی ئەو ڕۆژەی خۆی دابوو لە سێ چارەکە دینار، بگرە بەدرێژایی هەفتەی ڕابردووی، دەسکەوتی هیچ ڕۆژێکی لە نیو دینار نەهاتبووە خوارەوە، لە ڕاستیا، لەم چەند مانگی دواییەیدا ئەمەی بە دەگمەن بۆ هەڵئەکەوت، وەیا لە سێ چوار پەنجایی تێپەڕی نەئەکرد، کە مەمرە و مەژی ژیانی پێ بەسەر ئەبرد، بۆیە ئێستا بەدەم ڕێگاوە، بەئاسودەگییەوە لەگەڵ خۆیا ئەدوا و ئەی گوت:

بەوەی ئەمڕۆ، کە پێم ماوە، ئەکاتە سێ دینار و چارەکێک، وا زستانیش نزیک بۆتەوە، دینار و نیوێکی ئەوانی پێ پۆشتە ئەبنەوە، خۆشم بەڵکو بتوانم، قاپوتێکی فەردەی لێبکرِم، خوا ماڵی ئەو کەسە ئاوا بکات، کە جلوبەرگی فەردەی داهێنا، بەڕاستی شتی وەهای تیا هەڵدەکەوێت، کە ئەگەر بە دروستکردنی بدەی، پارەیەکی بێشماری تێ ئەچێ، خوا سەرفرازیان کا ... سبەینێ دینار و نیوێک ئەدەم بە (خەجە)، با بچێت بەئارەزووی خۆی کام جلوبەرگ گەرم و قایمە، بۆخۆی و منداڵەکانی هەڵگرێ، خۆشم بەم ڕۆژگارە لەناو بازارِم، خۆم ئەنێمەوە بۆ قاپوتێک لە قوماشە ئەستورە توکنەکان، خۆ بەخوا بە چواردە پانزە پەنجایی، دەستیشم ماچ ئەکەن، ئینجا ئەو حەلە، زستان با هەر زوقم و بەفر و بارانی خۆییم بەسەرا ببارێنێ.

ناسیاوێکی وەک خۆی حەماڵ بوو، بەلایا ڕابردوو سڵاوێکی گەرمی لێکرد، ئەمیش، زنجیرەی ئەو خەیاڵە خۆشەی خۆی پچڕاند و گەرمتر وەڵامی دایەوە، تا وردەوردە، بەدەم ڕۆیشتنەوە چووە وە سەر هەمان باسو خواز:

ئەگەر وەهابێ، من هێشتا دینارێکم لە قاپییا ئەمینێ، لام وایە ئەویش بدەم بە زەخیرە بۆ زستانەکە، لە هەموو شتێکی تر باشترە، ئەیدەم بە نیسک و نۆک و ڕبەیەک

گەنم و لە ماڵەوە دایدەنێم بۆ کاتی تەنگانە، گەڵێک باشترە، کێ چوزانێ!... دوورنییە سبەینێ، وەزعەکە ئاڵۆزبێتەوە و هەمیسان بقڵیشێتەوە!... لە ڕاستیا، (مارف)ی کوڵهەڵگر لەم بەرچاو تاریکیەدا ناهەقی نەبوو، باری ناو شار، هەردەم لەسەرپێبوو بۆ ئاڵوگۆڕێکی ئەوتۆ، کە بە بیری هیچ مرۆڤێکا نەیەت و هیچ کەسێک نەتوانێ، خۆی لە کارەسات و بەسەرهاتی لە ناکاوی بەدوور بگرێت و دواجار خۆی لە دەرد و مەینەتی و بەڵای ناگەهانی بپارێزێت، ئەو کە بە پیاچوونەوەیەکی خێرا، گشت ڕووداوەکانی پێشووی ناو شاری هێنایەوە پێش چاوی خۆی و، ئەو سزا و ئازاری نەبوونی و برسێتییەی هێنایەوە یاد، کە لە ئەنجامی ئەو ڕووداوانەدا چەشتی، لە دڵی خۆیا بە ڕەزامەندییەوە گوتی:

– کە ڕبە ئاردەکەم لە ماڵەوە هەبوو، بەس نییە ئەم جارە خوانە خواستە ئەگەر قڵیشایەوە، لەماڵەوە خۆم مت ئەکەم و بەنانە وشکییەکەش بێت ڕۆژ بەسەرئەبەین، هەتا خوا سەرلەنوێ دەرووییەکی ڕەحمەتمان لێ ئەکاتەوە.

باسی قڵێشانەوە و کارەساتی سامناکی، ڕستێک پرسیاری لەمێشکدا بزوان، لەدڵی خۆیا وتی: باشە ئەمە بۆ؟!...
ئەم گەڕە لاوژە تاکەی درێژە ئەکێشێ؟!...

من لەم کارە سەرم ئەماسێ!... هەر هێندە ئەزانی و لەناکاوێکا ئەقڵێشێتەوە!... لەناو شارا ئەبێتە تاقوتۆق و بگرە و بەردەیەک، ئەوسەری دیارنەبێ!... دواییش کە گەردەلولەکە کپ ئەبێتەوە و سەراپای ناو شار، وەک شاری مردوان خامۆش ئەبێ، سەیر ئەکەی لەم سەرجاردە، یا لەو ناو کۆڵان، لەناو فڵان ماڵا، چەند لاشەیەکی خڵتانی خوێن و لە حەوت ساڵان ڕاست بوونەتەوە سەیرە!... بەڕاستی سەیرە!... ئەمە بۆچی ڕووئەدا و لەپای چی؟!.. ئینجا دوای ئەوەی کەمێک خۆی خەریک ئەکرد و بیری لێئەکردەوە، هەر لە دڵی خۆیا بە بێزارییەوە ئەی گوت:

– ئەمە لەخۆڕایی نییە ... ئەبێ شتێک لە ئارادا هەبێ، ئەوەی ڕاستی بێت، من تێیناگەم و سەری لێدەرناکەم!...

کە بیری لێکردەوە و سەری لێدەرنەکرد، وازی لەو باسە هێنا و بیری ئەچووەوە بۆ ماڵەوە ... بۆ ژنەکەی و منداڵە وردەکانی ... گوتی:
بەس نییە من خوا ژنێکی کارامە و سێ منداڵی جوان و ساغ و سەلیمی داومێ، کە ژیانک

ڕۆشــن ئەکەنــەوە و تینــم ئەدەنە بەر، بۆ ئــەم ڕەنجی فەرهادەی ئەیدەم!.. من چیمە بەســەر ئەم باســو خوازانەوە؟!.

گوتراوە (نان بۆ نانەوا گۆشــت بۆ قەســاب).. دیارە ئەوانەی لەو ڕێگای قلێشــانەیەوە ئــەڕۆن، ئەبــێ نە ژنیــان هەبێ و نە منالــی وردا! ئەی ئەگینــا چۆن زات ئەکــەن. ئەو ڕێگایە ئەگرنەبەر؟. ماوەیەکی تر بەدەم ئەم باس و خوازانەوە ڕۆیشــت، شــەش نان و ســێ دەسک کەوەرەکــەی لەبــن دەســتی تونــد کردبوو، بــێ ئەوەی هەســت بەخۆی بکات دەســتی درێژ کــرد، پارچەیەکــی لــە نانەکــە پچــڕی و نایە نــاو دەمی ماوەیەک جــووی زۆر بــە تاموکام قوتی دا، ئەوە هەســتی برســێتی لێبزوان و لەدڵی خۆیا گوتی: تۆ بڵێی (خەجە)، شــۆربایەکی گــەرم و گــوڕی نەرمــە قوتــی لێنەنابێ، کە ئێســتا بڕۆمــەوە و زۆر بە تامــوکام ورگمی لێ پڕبکەم؟...

خۆزگە ئەو شــۆربایەش، لەپە ســاوەرێکی ئاوداری هەریســەیی دەبوو .. ئەزانم لەپە ســاوەر بــە گۆشــتی چەورەترە ... ئەشــزانم کــە ئێمە ئەمــڕۆ وەک زۆربەی ڕۆژانــی تر، نە گۆشــتی چــەور و نەبــێ چەوریمــان نەبوو... بــەڵام هەر قایلــم... بە ڕۆنیش بێ هــەر قایلم... بــە ڕۆنیــش بــێ هەر قایلــم ... کورە بگــرە بەبێ ڕۆنیــش بێ هەر کــرە ئەکــەم، تەنها باش کوڵابێتــو وەک کەشــکەک لیقــاوی دابێتــەوە بەمەرجێکیــش ئاودابێت... ئای کــە لەگەڵ ئەم نانــە و کــەوەرەی بن دەســتما بەتامــە ... ئای کــە بەلــەزەت و بەتامە ... ئــای کە .....

ئا لەم ســاتەدا، لەبن دەســتی مارفی کۆڵهەڵگرا قلێشــایەوە ... زۆر ناڵەبار قلێشایەوە .. لە ســەرەتادا، ســێ تەقەی لەسەریەک شــڵپەیان هات، دوایی چەن دەســت ڕێژێک کرا، ئینجا خــرم و هووڕ دەســتیپێکرد، ئەمــە هەمووی لــە چەند ســاتێکدا ڕوویدا، مارفی بەســەزمان، هــەر لــە تەقــەی یەکەمــەوە وەک هــەر جارێکی تــری لەوەبــەر، خورپەیەک دای لــە دڵی و بروســکەیەک بــە هەناویــا ڕابــورد، وەک هەمــوو جارەکانــی تــر، تەکانــی دایــە خــۆی، کە بەخێرایــی هەنــگاو هــەڵ بێنێتەوە... هەتا هێــزی تیایە، هەڵبێت و خۆی قورتــار کات، تەنانەت بەبێ ئەوەی هەر هیچ ســەیری دەوروپشــتی خۆی بکات و بزانێت چ باســە؟.. کەچی مارفی کۆڵهەڵگری بەســەزمان، ســەرەڕای ئەو هەموو وریایی و دەســت و بردەی، بەفریا نەکەوت!.. کار لــەکار ترازابــوو!... گوللــەی وێڵ، گەلێک لەو دەســت و بــردە تربوو ... هــەر لە زووەوە بە گازەرای پشــتی یا نووســا بوو، زۆر بێبــاک ڕووی کردبووە ناو ناخی دڵی... لەوســاتەدا، تەنهــا هێندەی هەســت بەخۆیکرد، کە کســپەیەکی تیــژ وەک دەمی گوێزان دڵــی ئاگر دا، ئیتر

دوای ئەوە، هەستی بە هیچ شتێک نەکرد ... تەنانەت تۆزقاڵێکیش ئازاری نەچەشت، لەپە و ڕوو بەدەما هات، بەبێ پەلە قاژەکردن و لنگە فرتێ، لەجێی خۆی خپ بوو ... مرد .. نان و کەوەرەکەی بن دەستیشی، خوێنێکی گەشی ئاڵ چۆڕاوگەی تێبەست و شێوە و ڕەزای گەلێک گرانکرد.

لە ماڵیشەوە، وەک مارفی بەسەزمان بەئاواتەوە بوو، ژنە دڵسۆزەکەی لەپەساوەرێکی گەلێک بەتامی بۆ لێنابوو... سێ مناڵە وردیلە جوانەکانی، پەیتاپەیتا بەدەوری مەنجەڵەکەدا ئەسووڕانەوە و پەلەی تێکردنیان لێئەکرد، دایکەش دەمێک بە خەڵەتاندن و دەمێکیش بەهەڕەشە لێکردن و ڕاونانیان تەفرەی ئەدان، بەو نیازەی ها ئێستا ها ساتێکی تر باوکیان بێتەوە و ئەوسا گشتیان پێکەوە، بەوپەڕی شادمانییەوە بچنە وێزەی مەنجەڵە لەپەساوەر.

کەچی ڕۆژ لە دەم کەلەوە چوو بەودیوا... بانگی ئێوارەی دا... دنیا تاریک داهات... باوک هەر دیارنەبوو... باوک لە مەیتخانەی سەرەوە، لاشەیەکی بێ گیانی خەڵتانی خوێن بوو، فڕێدرابوو... هێجگار بە کەمتەرخەمییەوە فڕێدرابوو.

١٩٦٩ حسین عارف

گفتوگۆ:

١- ئەو زاراوانەی کە تائێستاش ماون و گوزارشت لە ڕۆژانی کوشت و بڕی دوژمنانی نەتەوەکەمان دەکەن، زاراوەی (قڵیشایەوە)... دەکرێت لەگەڵ مامۆستا، گفتوگۆ لەسەر ئەم زاراوەیە بکرێت، بەواتا وەسفکردنی ئەو ڕۆژە خوێناویانە...

٢- مارفی کۆڵهەڵگر لە هەندێک شت نەزان و ساویلکەیە، دەکرێت، باسی ئەو شتانە بکرێت...

٣- ئەمە نمونەیەکە لە چیرۆکی کورت... لەگەڵ ئەوەشا نابێت لەبیرمان بچێت کە چیرۆکی مام ناوەندیش هەیە، کە پێی دەگوترێت (نۆڤێڵ یان نۆڤێلا) ... هەروەها چیرۆکی درێژ و ڕۆمانیش هەیە ... ئەوەی کە ئەم جۆرە چیرۆکانە جیادەکاتەوە.

ئ- ماوەی ڕووداوەکان.

ب- ژمارەی کەسەکان.

دەکرێت بەهۆی مامۆستاوە لە هەریەک لەم جۆرانەی کە باسکران، چەند نمونەیەک بهێنرێتەوە ... لە (ئەدەبیاتی تازەی کوردیماندا)...

هەڵوێستی جوامێرانە

لێدوانەکەی سەرکردەی بەڕێز
مەعەممەر قەزافی

بەڕێز (مەعەممەر قەزافی) لە ٢٠ / ٢ / ١٩٩٩ لەدوای گرتنی (عەبدوڵا ئۆجەلان) ئەم لێدوانەی دا: من لەم ساتەدا چەند وشەیەکی کورت ئاراستەی سێ لایەن دەکەم لەم جیهانەدا، بۆ برا تورکەکان و برا کوردەکان و ئەو دەوڵەتانەی، کە بەشدارییان لەم گرتنەدا هەبوو، بەنیسبەت برا تورکەکانمانەوە دەمەوێت ئەوە بڵێم، کە خۆیان نەخەڵەتێنن و لە خۆیان بایی نەبن و دڵخۆش نەبن، ئەمە ئەگەر شتێک هەبێت ئەوا ئەوە دەگەیەنێت کە ئێوە لە مێژووی خۆتان نابەڵەدن و بەم سەرکەوتنە ساختەیە خۆتان لە خشتە دەبەن... چونکە (ئەستەمبوڵ) پێش ئێوە شادمان بوو کاتێک سەری (غۆمە) و (عەبدولجەلیل) و (یەحیا سویدییان) پەڕاند و بۆ (ئەستەمبوڵ) یان گواستەوە، ئەوکاتە وتیان کە چەتە و یاخیبووەکان و جوداخوازەکانی (تەرابولس) مان دەستگیر کرد و لەناومانبردن، بەم

شـێوەیە (لیبیـا) هەتا هەتایـە دەبێتە پاشـکۆی (ئەسـتەمبۆڵ) ... دیارە مێـژووش بەم جۆرە عەقڵیەتـە پێدەکەنێـت و گاڵتەی پێدێـت کە عەقڵیەتی (ئەسـتەمبۆڵە)... ئـەوا لەبەرچاومانە کە (لیبیا) دەوڵەتێکی سـەربەخۆی خاوەن دەسـەڵاتە، ئەو خۆشـییەش تەنها خۆتانی پێخەڵەتێنرا، دوای ئـەوەی جارێکـی تر (ئەسـتەمبۆڵ) بەوە دڵشـادبوو کە گوایا شۆڕشـگێڕانی نەتەوەی عەرەب وەکو: شـەهیدان (عەبدولکەریم خەلیل، عەبدولحەمید زەهراوی، شـوکری عەسـەلی، عـەزم، شـەهابی، سـەلیمی جەزائیری، ئەمیر عومـەر عەبدولقادری جەزائیـری)، کە لە لایەن دادگای (ئەسـتەمبۆڵ) بـەوە تاوانبارکرابوون کە گوایا ئەوانە جـودا خوازن... لە چوارچێوەی ئـەو دادگاییکردنـەدا کە بـە گەلێک بیانووی پڕوپووچەوە بەشـێوەیەکی ڕاسـتەوخۆ تاوانبار کـران... تاوانـی چی؟. تاوانی سـەربەخۆیی عێراق و سـوریا و فەڵەسـتین و تەواوی وڵاتانی عـەرەب لە دەوڵەتی عوسـمانی .... ئێسـتاش ئـەوا دەوڵەتانی عەرەب سـەربەخۆن دەوڵەتی عوسـمانیش لەناوخۆیدا کۆتاییهات...

کەوابێـت تـەواوی بۆچوونەکانتـان گاڵتەجـاڕی لێدەرچـوو. ئـەوا مێـژووش بـە ئەسـتەمبۆڵ پێدەکەنێت، لەناوبردنی ئەو سـەرکردە شۆڕشـگێڕانە نەبووە هـۆی لەناوبردنی نەتـەوەی عـەرەب و لەدەسـتدانی سـەربەخۆیی ئـەم نەتەوەیـە.

دیمەنـی (عەبـدوڵا ئۆجـەلان)، کـە نایناسـم و وڵاتەکەشـم هیـچ پەیوەندییەکـی بەو پارتـەوە نییـە، تورکیـاش ئەمـە زۆر چاک دەزانێـت، دەڵێم جیهـان ئەم دیمەنـەی تەنیا لەم یـەک دوو ڕۆژەی بـەر لە ئێسـتاوە نەبینیـوە، بەڵکو پێشـتر چەند جارێک پێی ئاشـنا بووە، کاتێک کە شۆڕشـگێڕی نەتـەوەی عەرەب (نەخلە مەتـران ئەلبەعلەبەکی) بەچاو بەسـتراوی و کەلەپچـە کـراوی، لە لایەن جەندرمـە تورکەکان پەلکێشـکراو لەڕێگا کوشـتیان... ئەوکات ئەسـتەمبووڵ جـاڕی داو گوتـی: ئـەم چەتـە جوداخـوازە لەناوبـرا و بەتـەواوی بەسـەر بزوتنـەوەی جـودا خوازیـدا سـەرکەوتین و تەفروتوونامـان کـردن... دیارە ئەمـە بزاڤێکی جـودا خـوازی نەبوو... بەڵکـو سـەربەخۆیی میللەتێک بـوو... لەلایەکی ترەوە قسـەم بۆ برا کوردەکانـم ئەوەیـە کـە ئێسـتا لەم سـاتەدا پێیـان ڕابگەیەنـم و بۆیـان ڕوونبکەمـەوە کە دڵیان سـارد نەبێتـەوە و غەمگین نەبـن، هەرکاتێک دوژمنەکانتان خوێنی ڕشـتن، ئەوا زیاتر شۆڕشـی کوردسـتان کڵپـە دەسـێنێت، وەک ئـەوە وایە کـە بەنزیـن بکرێت بە ئاگـردا... با زیاتـر خوێنتان بڕێـژن، چونکە ئەمە دەبێتە هۆی ئەوەی، کە کڵپەی شۆڕشـی سـەربەخۆیی میللەتـان زیاتـر هەڵچێت... نکوڵـی لە سـەربەخۆیی میللەتان کارێکە کە گەمژەیـی و کاڵفامی

دەگەیەنێت و نەزانی لە مێژوو دەردەخات ... هەرچەندە ئەمڕۆ، ئیمپراتۆریەتە ملهوڕە دڕندەکان هێزی زوڵم و دوژمنکار و پراگماتیکی میکافیللی بێویژدانە و نکوڵی لە مافی میللەتان دەکەن، لە ئازادی و سەربەخۆیی و ژیانێکی شیاو لەژێر خۆردا، دەڵێم هەرچەندە ئەو هێزانە کۆک بن بۆ لەناوبردنتان ئەوا ئێوە هەر سەردەکەون... ئەو ئیمپراتۆیەتانە لەناو دەچن، هەروەک ئیمپراتۆریەتەکانی پێشوو نگرۆ بوون، لەسەرووی هەموویانەوە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، کە شۆڕشگێڕانی عەرەبی داپڵۆسی و وای لەقەڵەم دەدان کە ئەمانە جوداخواز و ڕێگر و چەتەن.

ئێستاش مێژوو بەو ئیمپراتۆریەتە و بەخودی ئەستەمبۆڵیش پێدەکەنێت... ئەو دەوڵەتانەش، کە هاوبەشیان لەو پیلانەدا کرد، کەمترین شت کە پێیان بگوترێت ئەوەیە، ئەو دەوڵەتانە خوێڕی و ترسنۆکی بێ ویژدان و بێ ڕەوشتن، ئەمانە پیلانیان لە دژی پیاوێک گێڕا لە ئەنجامی ڕێکەوتنێکی ناپەسەندی خۆپەرستانەی هەمە لایەنە، ئەو دەوڵەتانە پێویستە شەرمەزار بکرێن و گەمارۆ بدرێن، ئەمە کەمترین شتە کە بەرامبەر ئەو کردەوەیە کردیان، کە بە کردەوەیەکی ترسنۆکی غەرا دەبێت، لە قەڵەم بدرێت... خەباتی ئێوەش ئەی برا کوردەکان بەبێ دوودڵی بەردەوامە تا سەرکەوتن.

بۆ زانین

١- ئەم سەرکردە بەڕێزە، گەڵێکجار داوای مافی ڕەوای میللەتی ئێمەی کردووە تا دەگاتە مافی چارەنووسی تەواو، کە لە ساڵی ١٩٧٧ لە کۆبوونەوەیەکی بەر بڵاوی بزاڤەکانی ڕزگاری جیهانی کە لە (تەڕابلوس) پایتەختی (لیبیا) بەسترا، پشتیوانی خۆی ڕاگەیاند.

٢- بزاڤی جوداخوازیی و سەربەخۆیی میللەتان: لە برگەی یەکەمدا پرسی زەوتکردن و داگیرکردنە، بەڵام لە دووەمیاندا، ئەوا مافێکی سروشتی و ڕەوای هەموو میللەتێکە کە بە مافی چارەنووسی خۆی شاد بێت...

لێکدانەوەی وشەکان:

وشــە	واتــا
نابەڵەد:	نەشارەزا
بزاڤ:	جوڵانەوە
پراگماتی:	پراکتیک، شێوازی عەمەلی
میکافیللی:	زانایەکی ئیتاڵی بوو، مەبەست لای ئەو هەموو کارێک بــا مەیسەر بێت بەهەر شێوازێک بێت، ئێستاش بۆتە تیۆرێک بۆ کاری ساختە و فڕوفێڵ و لەخشتەبردن...
ناپەسەند:	ناڕەوا – نابەجێ
خۆپەرستی:	خۆویستی – ئەنانی
کاڵفام:	بێ عەقل، پێ نەگیشتوو.

ئـافـرەتی کــورد

گەڕیـدە ئەورووپاییـەکان گەلێکیان بەشـان و باهوی ئافرەتی کـورد هەڵداوە، بەڕادەیەک جاروبـار خۆمانمـان لەبیردەچێتـەوە، وابزانـم ئـەو گەڕیدانە بێ ئـەوەی نیازیـان خراپ بێت کەمێک زۆر ڕۆیشـتوون، وادیارە، کە لە کۆڵانە تەسـکەکانی شارە داخراوەکانی خۆرهەڵاتەوە هاتوونـە ناوشـاخ و داخـە کراوەکانـی کوردسـتانەوە، کەمێـک سـەریان لێ‌تێکچـووە، بۆیە ئافرەتانـی کوردیان لـە ئافرەتـی دەوروبەریان باشـتر هاتووتە بەرچاو.

ڕاسـتە ئافرەتـی کـورد پێخـاوس نییە، بـەڵام ئافرەتانی هەموو ناوچە شـاخاوییەکانی جیهـان هیـچ کاتێـک هیچ کامیان پێ خاوس نەبوون چونکە نە سـەرما و سـۆڵەی زسـتان و نە تەڵەزمی بەردی شـاخەکان ڕێگەی پێخاوس نادەن، هەر ئافرەتێکی دەشـتەکانی هیندسـتان بهێنینـەوە نـاو شـاخەکانی کوردسـتان دەبێت نـان لە دەمی خـۆی و زارۆڵەکانـی بگرێتەوە، تـا پـارەی جوتێک پێڵاو بۆخـۆی و بۆ ئەوان پاشـەکەوت دەکات، بەهەمان دەسـتور ئافرەتی لادێـی کـورد کەمێک لە ئافرەتی لادێی چەند شـوێنێکی تر پۆشـتەترن حەزیان لـە ئاڵ و واڵا

---

* تابلۆ: هونەرمەند ڕێبوار خالد

زۆرە، جلو بەرگیان دڵدەکاتەوە، بەڵام ئەمیشیان بەرهەمی سروشتە، ئەو ئافرەتە چاوی بە سەوزایی و شینایی و گوڵاڵە سورەی دڵرفێن کردۆتەوە و هەمیشە ئەو ڕەنگانە دڵ و هەستیان بزاوندووە، خۆ ئەگەر تەواو پۆشتەش نەبێت ئەوا بەرگەی بەفرانبارێک ناگرێت، دیسان ڕاستە ئافرەتی لادێی کورد عەبا و پەچەی نەزانیوە، بەڵام هەر ئەوەمان مابوو ئەو ئافرەتانە بە عەبا و چەپوە نەبا و درک و داڵی ناو کەندەڵان و چڕەداری دارستان و لێشاوی ئاوی ناو گەلییەکاندا مەشکە و هەمانەی پڕ بگوێزنەوە، هەر ئافرەتێکی عەجەم ڕێی بکەوتایە کوردستان دەبوو بەرلەوەی دەست بۆ هیچ بەرێت عەبا و پەچەکەی فڕێدات، بڕوانە سەیرانە تێکەڵەکانی ئەمڕۆش دەبینن باجی ڕەعنا و باجی مروەت وەک کنێر و وەک ڤیان بێ عەبا و پەچە هاتوچۆ دەکەن.

مەبەستم لەو قسانە ئەوەیە بڵێم ئافرەتی کورد نە هیچی لە کەس زیاترە و نە هیچیشی لەکەس کەمترە، (بێکەس) وتەنی (گیرۆدەی دەستی زوڵم) بوو ئەو ساکە وەک هەموو دەستە خوشکێکی گیرۆدەی تر دواکەوتوو دەبێت و شەقڵی ئەو دواکەوتنەی پێوە دیاردەبێت، وابزانم لەگەڵمانی گەر بڵێم پێویستە کورد لە هەموو کەس زیاتر لە داڵغەی ڕۆمانسییەوە بەدوور بێت.

ئافرەتی کورد وەک هەموو ئافرەتانی جیهان، بەدرێژایی مێژوو گیرۆدەی بێ مافی و زۆر و ستەمی کۆمەڵ بووە، ژمارەیەک لە داب و نەریتە هەرە ناشرینە دەستکردەکانی ژیان ڕەگ و ڕیشەیان لەناوماندا داکوتاوە، لە لادێکان هێشتا ژن بە ژن و شیربایی هەرماوە تەنانەت لە شارەکانیش دەگمەن کچمان بەئارەزوی خۆی شو دەکات. مارەیی و پەڵپ و نازو نوزی ماڵە کچ، بوونەتە کۆسپێکی گەورە لەبەردەم ژن خواستندا، (قانع) هەقییەتی مارەبڕینی ناو ناوە (بەپارە کڕین) ... تا دوێنێ هەبوون شانازیان دەکرد کە تەنێک لۆکە بەشێک لە نیشانەی ماڵە زاوا بوو، هەشبوون هەر بۆ ئەوە، لیک لە دەمیان دەهاتە خوارێ، نەیاندەزانی چۆن بۆڕی ئەو بیرتیژانە بدەن لۆکەیان کردە دیاریی دەستیان.

پەیوەندی نێوان بوک و خەسوی ئیمڕۆمان جیاوازیەکی ئەوتۆی لەگەڵ ڕابردوومان‌دا نییە، جاری وا هەیە خراپتریش بووە، بەڵگەش ئەو وشە نوێیەی ناو زمانی کوردییە کە بوکەکانمان ڕێکوپێک بۆیان داتاشیوین بەوەی (صبار)ی دڕکی ژهراوی عەرەبیان کردۆتە زمانی (خەسو) ... نەخوێندەواری باڵی ڕەشی بەسەر زۆربەی هەرە زۆری ئافرەتانی کوردستاندا کێشاوە، ئەم نمونەیە لە ڕابردووی نزیکمان دێنمەوە:

ساڵی ١٩٥٢ لە هەموو پارێزگای هەولێر تەنیا ٧٥٩ و لە هەموو پارێزگای

سـلێمانی تەنیا ١١٣٢ کچ دەچوونە قوتابخانەی سـەرەتایی، ژمارەی نەخوێندەوارانی هەردوو پارێزگاکـەش هـی هەولێر (١٠٧٩٤٠) هی پارێزگای سـلێمانیش گەیشـتبووە (١٠١٨٨٦) کەس.

نامەوێـت زیاتـر دڵگیرتـان بکـەم بۆیـە لـەو ژمـارە زۆرانـەی دەربـارەی پێـش پەنجـاکان کۆمکردوونەتـەوە هیچتـان بـۆ ناهێنمـەوە، بەداخـەوە تـا ئەمـڕۆش ڕوناکبیرانی کورد، دەسـتەیەک شـاعیریان نەبێت، وەک پێویسـتە هەسـتیان بەم کەلێنـە گەورەیەی ژیانی گەلەکەیـان نەکـردووە، کوردسـتان یەکەمیـن ڕۆژنامەی کـوردی کۆتایی سـەدەی ڕابردوو چەنـد جارێـک لـەو شـوێنانەدا، کە بە نـاوی ئایینەوە کـوردی بـۆ خوێندن هانـداوە ئافرەت و پیـاوی تێکەڵکـردووە، کەچـی دوای نزیکـەی نیو سـەدە کـون و قوژبنی ژمارەی سـاڵێکی گۆڤارێکـی بـۆ ئافرەتی کـورد تێـدا بدۆزێتەوە.

لـەم مەیدانـەدا وەک زۆر مەیدانـی تـری ژیانـی ڕوناکبیریمـان، شـاعیران بـۆڕی ئەوانـی تریانـداوە، نێـرو مـێ لای حاجی قـادری کۆیی فەرقیـان نەبووە، مەلای گـەورە چەند جارێک لـە شـیعرەکانیدا بـە وردی هاتۆتـە سـەر باسـی ئافرەتـی کـورد، بۆ چاکـە هانیـداون و بە تونـدی ڕەخنـەی لـەو داب و نەریتانـە گرتووە، کە ئافـرەت گیرۆدەیانن، مـەلای گەورە وەک باوکێکـی دووربیـن بەر لـە هەمووان لـە کۆیە کچەکانی خۆی خسـتەبەر خوێنـدن، (بێکەس) یـش بـە گەرمـی ئافرەتی کوردی بۆ تێکۆشـان و سـەرپۆش فڕێـدان هاندەدات، لـە چلەکاندا (نەسـرین دەمێکـە)ی (بێکـەس) ببـووە سـرودێکی نیشـتمانیی ئازادیخوازانی کورد قەڵشـی کوڵمـی سـوتاوی کچـی لادێ و ڕەنجەڕۆیـی کیـژی شـێخ و کیـژی حاجـی و کیـژی ئاغا، سـەرنجی (هێمـن موکریانی) یان ڕاکێشـا (گـۆران) توندوتیژترین دەنگی بێـزاری لە باری پڕ جـەور و سـتەم و دواکەوتوویـی ژیانی کـوردەوە دەربڕیوە.

کەسـمان نییـە نەزانێـت، کـە ئافرەتـی کورد بـەش بەحاڵی خـۆی لە کـۆڕی خەباتدا دریغـی نەکـردووە، لێـرەدا تەنیا چەند ڕاسـتیەکی کەم زانـراو یان نەزانـراو دەخەمە بەرچاو ... (حەپسـەخانی نەقیـب) ئافرەتێکی لێهاتوو بوو، لە بیسـت و سـییەکاندا چەند جارێک نامەی تایبەتـی نـاردووە بـۆ بـارەگای یەکێتـی نەتەوەکان لـە (جنێف) و تێیدا باسـی ئـەو جەور و سـتەمە زۆرەی کردووە کە بەسـەر کورد هاتـوون، ئەو نامانە ئێسـتە بوونەتە بەڵگەی گرنگ بـۆ لێکۆڵینـەوەی مێژووی نوێـی گەلەکەمان.

(میناخـان)ی هاوسـەری (قازی محمـد)ی نەمر لە ڕۆژگاری کۆمـاری مەهاباد جێگەی (حەپسـەخان)ی نەقیبـی گرتبۆوە، وادیارە خەریکـی دامەزراندنی یەکەم ڕێکخـراوی ئافرەتان بـوو، لەسـەردەمی پاشـایەتیدا کچـە کوردەکانـی زانکـۆی بەغـدا ئازایانـە لە خۆپیشـاندانە

نیشتمانی و ئاهەنگە نهێنیەکانی نەورۆزدا بەشدار دەبوون، ئەم ناوانە بەشێکن لەوانەی بەچاوی خۆم دیومن و لەبیرمن:

خوالێخۆشبووان، (ڕوناک زوهدی) و (نەوزەر نوری) و (نازەنین سالّح قەفتان) و (حۆری عەلی ئاگا) و (درەخشان عارف نەجیب) و (شەفیقە ئەحمەد) و (درەخشان شێخ جەلال) و (زەکێی عومەر سام ئاغا) و (سورەیا موحەمەد) و (نەزیرە ڕەشید) و (ناجیە مستەفا) و (گوڵشەن رواندزی) .

هیوادارم باری ژیانی ئافرەتانی کورد و مێژووی بزووتنەوەیان زیاتر سەرنجی نووسەرانمان ڕابکێشن و گەلێک بەرهەمی تری وەک (ئافرەت لە چیرۆکی کوردی) ی (سەباحی غالب) و خەباتی شیعری کوردی لە پێناو ئازادیی ئافرەتاندای کاکە حەمە و (ئافرەتی لادێی کورد) ی کاک بورهان قانع، بەشێک لە کەلێنەکانی کتێبخانەی کوردی پڕ بکەنەوە.

قــەدەم خێــر

لـە بزوتنـەوەی ڕزگاری کـوردا وەنەبـێ هەرخـەبـات و خۆبەختکـردن پیشـەی پیـاو بووبـێ، بەڵکو بـە سـەدان لـە ئافرەتانـی کوردسـتان لـە پێنـاوی نیشـتماندا ئەگـەر قارەمانییەتیان لـە براکانیان پتر نەبووبێ کەمتر نەبووە، قەدەم خێر یەکێکە لەو ئافرەتە کوردە شۆڕشگێڕە قارەمانانـەی بـە شۆڕشـی چەکداری هەڵسا دژی ڕژێمـی شـایەتیی لـە ئێرانـدا، لـە سـەردەمی ڕەزاشـادا، کەبـرا قارەمانەکـەی (یوسـف)خان کـرا بەپەتـی قەنـارەدا، بەرامبـەر ئـەم کـردەوە دڕندەییـە بـە دەنـگ هـاواری نیشـتمانەکەیەوە هـاتو ئـاڵای خـەبـات و شـۆڕشـی هەڵگـرت دژی زۆرداری و چەوسـاندنەوە، بڵێسـەی ئـەم شۆڕشـە لـە هەرێمـی (هەمـەدان و لۆڕسـتان) دا بەرزبـووەوە کەتـا حـەوت سـاڵ درێـژەی کێشـا و سـوپای دوژمنـی ونجڕوونجڕ کـرد.

ئـەم سـەرکەوتنە گەورانـەی شۆڕشـگێڕەکان پاڵـی بەدوژمنـەوە نـا لەشـکرێکی گـەورە ئامادەبـکات بـۆ لەنـاو بردنـی شۆڕشـەکە بـە فەرمانـدەی سەرهەنگ(سـەقەفی) بەیارمەتـی

* تابلۆ: هونەرمەند ڕێبوار خالد

(عومەر خانی شوکاک)و چەند ناپاکێکی کوردی تر لە سەرۆکی هۆزەکان وهێرشیان بردە سەر شاخی (کەورکو)و گەمارۆی شۆڕشگێڕە قارەمانەکانیان داتا ماوەی سێ مانگ، بەڵام ئەم شۆڕشگێڕانە، بەسەرکردایەتی قەدەم خێر، بەرامبەر بەهێزی دوژمن قارەمانانە خۆیان گرت و جەنگین، تا چەک و ئازوقەیان نەما، ناچاربوون خۆیان بدەن بەدەستەوە. دوژمنی خوێن ڕێژ قەدەم خێری ڕەوانەی تاران کرد لە زیندانەکانی ڕەزا شادا سی ساڵ مایەوە، تا بەنەخۆشی وەرەم لەناو زیندانەکەدا گیانی پاکی دەرچوو. بەم جۆرە گیانە شۆڕشگێڕەکەی تێکەڵ بەگیانی هەزاران شۆڕشگێڕی تر بوو، کە خۆیان لەپێناوی کوردو کوردستاندا بەختکرد.

گــوڵ و گیــا لە پزیشــکیدا

لەبــەر ئــەوەی، کــە پەنجــەی سروشــت لــە بەهارانــدا لاپــاڵ و دەشــت و گــوێ ئاوەکانی کوردســتانمان بە گوڵ و گیای فرە چەشــن بۆ ئەنەخشــێنێ. باوک و باپیرانیشــمان ئەم گوڵ و گیایانەیــان بــۆ پزیشــکی بەکارهێناوە و بــۆ گەلێک نەخۆشــی ســودیان لێوەرگرتووە. بۆ نمونە هەندێکیان باســدەکەین.

١- گوڵــە بەیبــوون پــاش ئەمــەی ئەکوڵێنــرێ ڕەنگاوەکــەی ئەخورێتەوە بۆ ژانە ســک زۆر بەکەڵکە.

٢- ڕیحانــە کێویلــە ، پاش کوڵاندنی ڕەنگاوەکەی ئەدرێ بەو کەســانەی کە خوێن هەڵدێننەوە و خوێنەکە بەربەست ئەکات.

٣- گوڵــە زەردە: جگــە لــەوەی کــە ئەکرێ بە حەڵــوا وەک چاش ئەکوڵێنرێ و بۆ ژانە ســک دەرخواردی منالی ســاوا دەدرێت.

٤- خاشخاش: بەوشکی ئەکوڵێنرێ و لەگەڵ شەکردا تێکەڵئەکرێ، ئەدرێ بەو کەسانەی کە کەم خەون.

٥- گوڵی (گاوزمان) کە وەکو وەنەوشە وایە لەگەڵ لیمۆی بەسرە ئەکوڵێنرێ و ڕەنگاوەکەی ئەدرێ بەو کەسانەی کە لم لە گورچیلەکەیاندا هەیە.

٦- بنی ڕێواس: پاش وشککردنەوەی ئەهاڕێت و لەگەڵ شەکردا تێکەڵئەکرێ و دەرخواردی ئەو کەسانە ئەدرێ، کە توشی برینی (شێرپەنجە)بوون.

٧- گەڵای بی: کوتراوەو ئاوەکەی دراوە بەو کەسانەی لەرزو تایان بووە.

٨- گەڵای گێوژ: لەدوای وشککردنەوەی کوتراوەو کراوە بە چاو دەرخواردی ئەو کەسانە دراوە کە نەخۆشی شەکرە یان بووە.

٩- گەڵای سینەمەکی : پاش کوڵاندنی بۆ ڕەوانی خواردراوەتەوە .

١٠- تۆوی (کەتان) : کوتراوە و خراوەتە سەر دوومەڵ بۆ دەربوونی.

١١- جەوی بادامی شیرین : وەکو نوقڵ مژراوە بۆتەنگەنەفەسی بەکارهێنراوە.

١٢- گەڵای داربەڕوو: بە وشکی هاڕراوە و ئەوانەی کە خوێنی لوتیان بەربووە هەڵیان مژیوە و خوێنەکەی وەستاوەتەوە.

١٣- گوڵە هێرۆ: کراوە بە چایی و دەرخواردی ئەوانە دراوە کە شەو زۆر ئەکۆکن.

١٤- گیا وەردێنە: کوتراوە و لەکاتی چاو ئێشەدا خراوەتە سەر چاو.

١٥- مازوی شین و شەکر بەیەکەوە هاڕراوە بۆ وەستاندنی سکچوون خوراوە.

١٦- گەزۆ: دراوە بەوکەسانەی کەتوشی سورێژە بوون.

خوێندنەوە و لێکۆڵینەوە

لە جیهانی ئەمرۆدا، خوێندنەوە بووە، بەرەوشتێکی سودبەخش و بەکەڵک. وە نەبێت هەموو خوێندنەوەیەکیش ئەو کەڵکە ببەخشێ چونکە جۆری خوێندنەوە ئەم لایەنە دیاریدەکات. خوێندنەوە ئەگەر هەر بۆ وەختبردنە سەربێت، ئەوا بێگومان ئەنجامێکی وانادات بەدەستەوە، بەڵکو پێویستە خوێندنەوە بە لێکدانەوەو لێکۆڵینەوەوە بێت. ئەتوانین هەر لە سەرەتاوە خۆمان بەوە ڕابێنین، کە لەکاتی خوێندنەوەدا بە وردی سەرنج بدەین و لەو زانیارییانەی لە کتێبێکایە بکۆڵینەوە، ئەو وەختە هەست بەوە ئەکەین کە ڕۆژ لە ڕۆژ زانیاریمان هەر لەفراوان بووندا ئەبێت و لێکدانەوە و بیرکردنەوەمان توانایەکی تری ئەبێت.

لەکاتێکدا، لەو جۆرە خوێندنەوەیەدا، کە بۆ وەختبردنەسەرە، یا بۆ وەخت کوشتنە، ڕێی تێئەچێ هەر لە پاش ماوەیەکی زۆر کەم ناوی نوسەرەکە و ناوەڕۆکی کتێبەکەی لە بیربچنەوە، لەو خوێندنەوەیەدا کە بەسەرنج و لێکۆڵینەوەوەیە هەست ئەکەین بەوەی کە بەشدارین لەگەڵ دانەرەکەدا، لەگەڵیان ڕەنجئەدەین و مێشکمان خەریکئەکەین.

ئـەو وەختـە پێویسـتـە لەتـەک خوێندنـەوەدا، ئـەو سـەرنجانەی بەدڵمانـەو لامـان گرنگـە بینوسـینەوە، یـا کورتەیەکـی کتێبەکە بنوسـینەوە یا ڕای خۆمـان دەربڕیـن بەرامبەر هێندێ سـەرنجی دانەرەکـە، کـە بەدڵمـان نییـە. لەوانەیە ئـەم لایەنە بمـان گەیەنێتە شـتی وا نوێ، بیرمـان بـۆ شـتی وا بـڕوات، کـە دانــەری ئەوکتێبەش بـۆی نەچـووە و بەلایـا نەهاتووە.

ئـەوەی بەتەنگ ئەوەوەیە، کـە زانیاری خۆی پەرەپێبدات، پێویسـتە پاش خوێندنەوەی هەمـوو وتارێکـی گرنـگ و کتێبێکی نوێ، پرسـیار لە خۆی بکات، کە چ سـودێکی وەرگرتووە لـە خوێندنەوەکـەی؟ ئایـا ئـەو کتێبە سـودی پێبەخشـیووە؟ وەیـا زانیاری نوێـی بەکەڵک لە چ باسـێکدایە و ئایـا تێکـرا ئـەم کتێبـە یـا ئـەو وتـارە بەکەلکە و سودبەخشـە، نوسـەرەکە سـەرکەوتووە تیایـا خـۆ ئەگـەر ئـەم لایەنانـەی تیادا نەبێـت ئەوە دیـارە، کە ئـەو وەختەی بەسـەرمان بـردووە بەفیـڕۆ چووە. هیـچ کتێبێکیش نیە لە سـەروی ئـەو تاقیکردنەوەیە بێت چونکـە ئەبـێ خوێندنەوەکان بۆ ئەوەبن تا سـودی لێکدانـەوە کەرەسـتەی زانیاریمان فراوان بکەین و خۆمان بە بیری نوێ و ڕوناک و بلیمەتانە پەروەردە بکەین، ئەگەر هەمو نوسـەرێک و دانـەری کتێبێـک بزانێ، کە کتێبەکەی بـەم تاقیکردنـەوەی لێکۆڵینەوەیـەدا تێپەڕئەبێت ئەوا ناچـار ئەبـن زۆرتـر بیربکەنـەوە و باشـتر بنوسـن و ئەوەی کەڵـک بەخش نەبێـت نەیخەنە بـازاڕی چاپەمەنییەوە.

دەبـا لێکۆڵینـەوە، جێی خوێندنەوەی بـێ ئامانج بگرێتەوە و ببێ بە ڕەوشـتێ کە بیرو هۆشـی خۆمانـی پێ بەرزبکەینـەوە، یا خۆمـان پەروەردەکەین بە خوێندنێکـی هێمنی قوڵەوە ئامانجێکـی بـۆ دابنێیـن بۆ ئەوەی زانیـاری و لێکدانەوەمان هەر لە گۆڕیـن و دەوڵەمەندبوون و تازەکردنـەوەدا بێ، پێشـینان ڕاسـتیان وتووە، (کە باشـترین هاوڕێی مرۆڤ ـ کتێبە)، چونکە لـە چەنـد لاپەڕەیەکدا جیهانێکی نوێ و بەسـەرهاتێکی خۆشـمان بۆ ئەگێڕنەوە، بـە میللەتانی بێگانەمان ئەناسـێنێ، یا باسـی ڕابوردوویەکی دێرینمان بە شـێوەیەکی سـەرنجڕاکێش ڕوون ئەکاتـەوە. دەبـا لەم هاوڕێیە بێبەش نەبین و هەمیشـە هەوڵ بدەین، کە لـە ناویانا هاوڕێیەکی بـاش و سـودبەخش هەڵبژێریـن. ئەمەش شـتێکی زەحمەت نییـە، ئەگەر هەر لە ئێسـتاوە کە خوێندکاریـت خۆتـی پێ ڕابێنـی، خوێندنەوەکەت بـە لێکۆڵینەوە و سـەرنج لێدانەوە بێت.

گەشتێک بە هاوینەهەوارەکانی کوردستاندا

هەرێمی کوردستانی عێراق سەراپای هاوینەهەوارێکی ڕەنگین و ڕازاوە و دڵڕفێن قەشەنگی سروشتییە لە چوارچێوەی کۆماری عێراقی فیدڕاڵدا، میوان و گەشتیار و گەڕیدە لە بەهاران ڕووبکاتە هەرلایەکی ئەم هاوینەهەوارە پان و بەرینە دارستانی چڕو لوتکەی بەرزی بەفرینی و چیای سەخت دەبینێ و تافەتاف و هاژەهاژی ڕووبار چۆم و کانیا و ئارەزوی بیستنی مەستت دەکات، ڕووەو بۆ هەر ڕێگایەک بڕوات لە هەردوو بەری ڕێگاکە بستێک زەوی ڕوتەن بەدیناکات، سەوزەگیا و سەدان جۆر و ڕەنگ گوڵی کێوی ئەو دەشت و قەدپاڵی کەژانەیان، وەک بەرگی بوکی لادێ ڕازاندۆتەوە و هۆش و بیری هەستیار دەبزوێنێ و هەزاران دڵ ئاواتەخوازی ساتێک ژیانە تیایا.

بەڵام ئەوەی جێگەی داخە ئەم بەهەشتە سروشتکردەی نەتەوەی کورد بێدەستکاری و بێئارایشتە و ئەوەندەی پێویست بێت بایەخی پێنەدراوە، ئەگەرئەم وڵاتە نەخرایەتە پشتگوێ و پێشێل نەکرایە دەمان دیت بە هەزاران گەشتیار و گەڕیدە لە هەموولایەکی

ئەم جیهانەوە ڕووپاندەکردە ئەم ولاتە و هەموو گەلانیش زۆر لە ئێستا باشتر لە کێشەی کورد دەگەیشتن و بە چاوی خۆیان دەیان دی ئەم کوردستانە چ ولاتێکی جوان و بەپیت و چ نەتەوەیەکی دلێر و ئاشتیخوازە

هەرچەندە ئەم ولاتەی ئێمە یەک هاوینەهەواری فراوانە، بەلام باگەشتێک بکەین بە هەندێ لەو شوێنانەدا کە تاکو ئێستا گەشتیار توانیویەتی بیگاتێ.

ئەگەر لە ناوچەی بادینانەوە بکەوینەڕێ، لە شاری دهۆکەوە کە مەڵبەندی پارێزگای دهۆکە و حەفتاوسێ کیلۆمەتر لە شاری موسڵەوە دورە، دەبینین ئەم شارە هەر خۆی هاوینەهەوارێکی خۆش وسازگار و میوەدار و خاوەن شوێنی دیدەنییە، ئەگەر لێرەوە ڕووبکەینە شاری (ئامێدی) تا دەگەینە ئەوێ چەندان هاوینەهەوار دێتە ڕێگەمان، هەر لە شار دەرچووین پاش ماوەیەک دەگەینە (زاویتە)، کە نەوەد کیلۆمەتر لە شاری موسڵەوە دوورەو پلەی گەرمای لە ٢٨ پلەی سەدی تێپەڕناکات هاوینەهەوارێکی فێنک و پڕ لە دارستانی سنەوبەرە، شوێنی حەوانەوەی میوانی تیایە.

سەرچاوەکان

١- مێژووی ئەدەبی کوردی علائــە دین ســەجادی.چاپی یەکــەم (١٩٥٢)ز چاپی دووەم (١٩٧١)ز.

٢- مێـژووی ئەدەبـی کـوردی د.مـارف خەزنـەدار، بەرگەکانـی (یەکـەم، دووەم، سـێەم، چـوارەم، پێنجـەم، شەشـەم، حەوتـەم) چاپـی دووەم (٢٠١٠)ز.

٣- دیوانی بێسارانی بەرگی یەکەم (١٩٨١)ز.

٤- مەلاجزیری(شتێک دەربارەی ژیان و بەرهەمی) د.عزدین مستەفا (١٩٩٠)ز.

٥- دیوانی کامەران موکری- عبدالله عزیز خالد (١٩٨٧)ز.

٦- مەلا مەحمودی بایەزیدی (٢٠٠٠)ز.

٧- ئەحمەدی خانی (١٩٨٩)ز.

٨- دیوانی کانی، موفق ئەکرەم کانی (١٩٨٠)ز.

٩- فەرهەنگی خەم – حەسیب قەرەداغی (٢٠٠٢)ز.

١٠- ژیان و بەرهەم قەدری جان (١٩٧٢)ز.

١١- دیوانی نالی (ملا خدری ئەحمەدی شاویسی مکایەڵی) (١٩٧٦)ز.

١٢- نالی لە بەڵگەنامەکانی عوسمانیدا - هێمن عومەر ئەحمەد

١٣- لێژنەی پێداچوونەوەی زانستی یەکەم:

د.عــزیــز گـــەردی	شێرکۆ احمد حوێز	محمد أحمد محمد
محسن احمد کریم	فیصل مصطفی حاجی	المان احمد سلیم
	وارتکیس موسیس	سگڤان جمیل محمد

ئاو سەرچاوەی
ژیانە
بۆیە دەیپارێزم

www.bgprogram.org

گشت مافەکانی ئەم کتێبە بۆ وەزارەتی پەروەردە پارێزراوە

ژمارەی سپاردن (٢٨٠)ی ساڵی ٢٠٠١

نرخی یەك دانە (   ) دینار

تیراژ (   ) دانە

چاپی پازدەیەم

١٤٤٣ کۆچی - ٢٠٢٢ زایینی - ٢٧٢٢ کوردی